

1232





№ $\frac{P}{1}$

§ учу



1-0

A $\frac{P}{1}$

PA
18813

ՀԱՄԱՌՕՏ ԳՈՐԾԱԿԱՆ



ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՅԻԶՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Ա շ ի ա տ ա ս ի Ր Ե Գ

Ա. Բանաթրեանց.

707



1882

Տ Փ Խ Ի Ս

Ի Տպարանի Մարկիանոսի Բախնեանց և Ընկ.



1232 162

Дозволено цензурою, 3 Декабря 1881 года.
г. Тифлисъ.

983-2013



Յառաջարկ.

Իւրաքանչիւր որ, որ իւր անձը նուիրում է լահկանց զատարարակութեան, պիտի նախ և առաջ պարզ ըմբռնէ թէ ինչ է իւր գործողութեան նպատակը և ինչ ճանապարհով է կարող հասնել նորան. Նպատակի հետ մեզ ծանօթացնում է բարոյագիտութիւնը, իսկ այն միջոցները, որոնցով մենք կարող ենք իրագործել այդ նպատակը, որոշում է մանկավարժութիւնը. Սակայն ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այդ միջոցները պիտի համապատասխանեն մարդոյս բնութեան, այսինքն այն օրէնքներին, որոնցով զարգանում է մարդոյս հոգեւոր կեանքը, վասն զի չէ որ հակառակ դիպուածում նոքա կարող են առաւել վնասակար, քան օգտակար լինել այդ դիտմամբ. Այդ օրէնքների վերայ ճառում է հոգեբանութիւնը, որ և այդ պատճառաւ կազմում է իւրաքանչիւր մանկավարժական պահանջմանց համապատասխանող ուսուցման հիմն, վասն զի քանի որ անձանօթ են մեզ սանիկի հոգեւոր կենաց զարգացման օրէնքները, մենք չենք կարող նաև ոչ զիտակցարար վարուիլ դատարարակութեան ժամանակ և ոչ էլ պարզ ըմբռնել մանկավարժութեան պահանջմանց պատճառները.

Հոգեբանութեան այդ ծանրակշիռ նշանակութիւնը աչքի առաջ ունենալով, մենք՝ իբրև մանկավարժութեան ուսուցիչ Ներսիսեան Հայոց Հոգեւոր դպրոցին, անհրաժեշտ համարեցինք կազմել մի ձեռնարկ, որ կարողանար լրացուցանել մեր արդի պահանջները. Այդ հիման վերայ և նվթեր բնութիւն, մենք չառաջանք միայն նորանով, ինչ որ անհրաժեշտ է իւրաքանչիւր

Աւելորդ չենք համարում ասել, որ մեր այս ձեռնարկը աշխատասիրելիս, օգուտ ենք քաղել յետագայ, մանկավարժական աշխարհին լաւ ծանօթ անձանց հեղինակութիւններից, այն է Դրբալ, Շիլինգ, Ֆոլկման, Լինդէր ու Դրօբիշ։

Միմֆերուպոլ:

U S U. " U. S. 4 6 6 6 6.

Գ Լ ՈՒԽ Ա.

**Թե՛ ինչպէս եւ յառաջ գաշիս
Վոսպատկերները:**

I

ደ ቀ ሀ ያ ሰ ኮ ፆ ኮ ኪ ሄ ቁ.

§ 1. **Զգայարան. գրգիռ. զգայութիւն:**

Զգայարան ասելով հասկանում ենք մարմնոյ այն մասնը, որի միջնորդութեամբ մենք արտաքին աշխարհից ստանում ենք որ և է պզայուլթիւն:

Զգայարանները բազմիցս բաղդատուել են տան պատուհանների ու դռների հետ, ինչպէս որ սոցա միջով է լոյսը ներս թափանցում տունը, այնպէս և նոցա միջով է արտաքին աշխարհը հաղորդակցւում ներքին մարդոյ, այն է՝ հոգւոյ հետ:

Ահա սարակ որոշում էն հինգ զգայարանի, այն է՝
տեսասնելիք, լսելիք, ճաշակելիք, հոտո-
տելիք ու շոշափելիք:

Զգայարանները բաղկացուցիչ մասունքներն են. 1) այն արտաքին գործարանները, որոնք ընդունում են իւրեանց մէջ զգայարանական զրգիւրը, այն է՝ աչքը, ականջը, կաշուի շոշափող մարմինները, լեզուի ելուտ-

ները (գեղձերը) և քթածակների բջիջները. 2) զգայարանների ջղերը (սոցա կարելի էր կոչել միջին գործարաններ), այն է՝ տեսանելեաց, լսելեաց, շոշափելեաց, ծաշակելեաց, հոտոտելեաց և ընդհանուր զգայարանի ջղերը. 3) ուղեղի այն մասները (սոցա կարելի էր կոչել ներքին գործարաններ), որոնցից ծագում են ջղերը, ուր հասնում է գրգիռը:

Ասկայն այդ գործարանները ինքն ըստ ինքեան չեն կարող յառաջ կոչել զգայութիւն: Նոքա գործում են միայն գրգռուելով արտաքին պատճառներից, որոնք և կոչւում են զգայարանական գրգիռներ: Գրգռուներ են բոլոր փիւղեքական պատահարներն ու բոլոր մարմինները (նիւթերը), երբ նոքա ներգործելով զգայարանական ջղերի արտաքին ծայրերի վերայ, գրգռում են և գորանով պատճառ լինում զգայութեանց. դոքա են լոյս, ձայն, ջերմութիւն, մեքենապէս ներգործող (ճնշող, հարկանող) մարմիններ և համ կամ հոտ ունեցող նիւթեր:

Այսպէս ահա իւրաքանչիւր զգայութիւն յառաջ է գալիս միայն մի շարք պատահարների միջնորդութեամբ. արտաքին պատճառները (գրգիռները) ներգործում են զգայարանների վերայ, գորանով սոցանից իւրաքանչիւրը գրգռում է իւրեան յատուկ կերպով և այդ գրգռմունքը տանում, հասուցանում է մեր ուղեղին, որից յետոյ և սկսում է գործել հոգին: Ուրեմն այս պատահարները կարելի է բաժանել երեք գլխաւոր մասնի. առաջինն է՝ փիւղեքական (օդի շարժմունքը, ձայն, ծանրութիւն և այլն), երկրորդն է՝ բնական (ջղերի գրգռմունքը). և ի վերջոյ երրորդն է՝ հոգեբանական (նոյն ինքն իսկ զգայութիւնը): Որովհետեւ երկրորդը ծագում է առաջինից, իսկ երրորդը — երկրորդից, ուստի և գիտութեան մէջ

ասում են՝ թէ փիւղեքական պատահարը փոխւում է բնախօսականի, իսկ բնախօսականը — հոգեբանականի: Թէ ինչպէս է այս բոլորը կատարւում, դա անհասանելի է մարդոյս. բայց թէ կատարւում է, դա անկասկածելի իրողութիւն է:

§ 2. Տեսանելիք:

Ա). Տեսանելեաց զգայութիւնը են գոյանում հոգւոյ մէջ, երբ արտաքին գրգիռները լոյսի միջնորդութեամբ ներգործում են տեսութեան ջղերի վերայ: Յայտնի է, որ լուսաւոր կամ լուսաւորուած մարմնի իւրաքանչիւր կէտից մեծ արագութեամբ (24,000 մղոն մի վայկեանում) տարածւում են լուսոյ ճառագայթներ ամենայն ուղղութեամբ: Դորանից մի մասնը ընկնելով աչքի ուղեռնի հարթ երեսին անցնում են նախ՝ եղջերեայ մորթի, յետոյ՝ ջրային հիւթի, բիբի, այնուհետեւ ոսպի, ի վերջոյ ապակէնման մարմինների միջով և հասնում աչքի ցանցակերպ պարուտակին: Սորանով վերջանում է տեսանելեաց գործողութեան փիւղեքական մասնը: Բնախօսականը սկսւում է ցանցակերպ պարուտակի վերայ, որ բովանդակում է իւր մէջ տեսութեան ջղերի ծայրերը, որոնք և ընդունակ են լոյսից գրգռուելու: Եթերի ճօճմունքից յառաջ եկած գրգիռը նոցանից անցնում է տեսութեան ջղին, որ և այդ գրգիռը տանում հասուցանում է ուղեղին. այստեղ նա փոխւում է մի հոգեւոր գործողութեան, որ կոչւում է զգայութիւն:

Բ). Տեսանելեաց միջնորդութեամբ մենք անմիջապէս ըմբռնում ենք միայն լոյսը իւր զանազան գոյներով ու պայծառութեամբ: Այդ զգայութիւնները բացառապէս յատուկ են տեսանելեաց. այստեղ նա յերեւան է գալիս իբրեւ անկախ գործիչ. այստեղ նորան ոչ նպաստում է և ոչ էլ

կարող է փոխարինել մի որ և է ուրիշ զգայարան: Բացի դորանից աչքը ընդունում է, ի հարկէ միայն շոյսի միջնորդութեամբ, նաև իրերի զանազան ձևերն ու կերպարանքները, բայց զխաւորապէս միայն իբրև մակարդակ: ի բնէ նա շատ քիչ ընդունակութիւն է ցոյց տալիս մարմնաւոր առարկաները ամբողջութեամբ ըմբռնելու. միայն վարժութեանց ձեռքովն է նորա այդ ընդունակութիւնը այնքան զօրանում, որ մենք ի վերջոյ ուսանում ենք մեծ ճշտութեամբ գործ դնել մեր տեսանելիքը: Իրերի հեռաւորութիւնը, կերպարանքը, դրութիւնը, մեծութիւնը, ուղղութիւնը, անշարժութիւնն ու շարժումը մենք չենք տեսնում անմիջապէս, այլ միայն անուղղակի կերպով ենք գատում ու գնահատում: Դա ապացուցանում են մեզ կոյր ծնուած, իսկ յետոյ բժշկուած երեխաները: Դոցանից մէկը, երբ առաջին անգամ աչքերը բացուեցան, այնքան չէր կարողանում անջատել հեռաւորութիւնը, որ նա կարծում էր թէ իւրեան երեւոյող առարկաները դպչում են իւրեան աչքին: Նա սկզբից չէր իմանում, թէ նորա ինչ ձև ու կերպարանք ունին. նա չէր կարողանում մինչև անգամ մէկի ձևը միւսից անջատել: Թէ և նա իմանում էր, որ այն սենեակը, որի մէջ նա գտնուում էր, կազմում է ամբողջ տան միայն մի մասնը, այսուամենայնիւ սկզբից նա անկարող էր նկատել որ տունը առաւել մեծ է, քան սենեակը: Նրկար ժամանակ բոլոր առարկաները նորան երեւում էին անհամեմատ մեծ, քան այն սփաւոր պատկերները, որոնք նա կազմել էր նոցանից շօշափելեաց միջնորդութեամբ: Նորածին երեխաների հետ կարող է պատահել նոյնը, ինչ որ կոյրերի հետ, որից և պարզ երևում է: որ տեսնելը, այն է՝ տարածութեան մէջ առարկաների որոշեալ ձևի, մեծութեան ու հեռաւորութեան, այլ նաև

փոխադարձ դրութեան ըմբռնելը երեխայի մէջ ինքն ըստ ինքեան չի գոյանում, այլ այստեղ տեսանելեաց գործակից են լինում և ուրիշ զգայարաններ ու իրողութիւններ, որ մենք ներքեւ ցոյց կը տանք: Սակայն միանգամ կատարելագործութեան հասնելով, այնուհետև տեսանելիքը այս ասպարիղի վերայ գործում է մի այնպիսի ինքնիշխանութեամբ ու ճարտարութեամբ, որ կարծես թէ դա բոլորովին իւր սեպհականութիւնը լինէր: Աչքը անջատում է և խիստ որոշեալ կերպով ըմբռնում մինչև անգամ բնական դրութիւններն ու բնական օրէնքները, որոնք, ինքն ըստ ինքեան լինելով բոլորովին անմատչելի տեսանելեաց, յառաջ են բերում միայն տեսանելի երեւոյթներ: Այդ, մենք չենք կարող տեսնել ծանրութիւնը, տաքութիւնը, մագնիսականութիւնը և այլն, սակայն մենք տեսնում ենք մարմինների անկումը, ձօճանակի ձօճուիլը, աղբիւրի հոսուիլը, ջերմաչափի ու ծանրաչափի բարձրանալն ու ընկնելը, ջերմութեան միջնորդութեամբ մարմինների լայնանալը, մագնիսի երկաթը դէպի իւրեան ձգելը և այլն և այլն: Մենք չենք կարող տեսնել այն, ինչոր անցնում է մարդոյս հոգւոյ մէջ, ինչ որ նա մտածում է, զգում է կամ ցանկանում, բայց մենք կարող ենք տեսնել նորա դէմքը, շարժողութիւնքն ու վարմունքը և այս արտաքին երեւոյթներից մակարբերել հոգւոյ դրութիւնը:

Ուրեմն տեսանելեաց գործողութեան ասպարէզը շատ լայն ու ընդարձակ է և նորա զգայութիւնները շատ բազմատեսակ են: Այս միւսնոյնը դրոշմում է և լեզուի մէջ: Շատ բազմաթիւ են այն բառերը, որոնք նշանակում են մի որ և է տեսանելի բան, օր. առարկաներ, յատկութիւններ, յարաբերութիւններ, գործողութիւններ և տեսանելի անցքեր: Բացի դորանից տեսանելեաց ըմբռնածը

առաւել պարզ է և հոգւոյ մէջ առաւել յարատե ու մնացական, քան թէ բոլոր միւս զգայարաններինը: Այս պատճառաւ և մենք նորան առաւել ենք հաւատում: «Աչքովդ չտեսած, մի հաւատար»: Այժմ պարզ է, որ տեսանելիքը մեր՝ թէ գիտնական և թէ գործական ծառնոթութեանց գլխաւորագոյն աղբիւրն է:

Գ). Թէև տեսանելիքը, ինչպէս տեսանք, գլխաւորապէս ծառայում է խոհականութեան (խելքին), այստեղամենայն հարկաւոր չէ մոռանալ, որ նա ազնուացնում է և մեր բարքը՝ ըմբռնելով բնութեան ու արուեստի մէջ եղած գեղեցիկը: Այս գոյները ամեն մարդոյ վերայ մի և նոյն ազդեցութիւնը չեն գործում, սակայն անժխտելի է նոցա՝ մեր բարուց վերայ ունեցած ազդեցութիւնը: Այդ պատճառաւ և նոքա արուեստների, նամանաւանդ նկարչութեան գլխաւոր տարրերն են: Եւ որովհետեւ նկարչութեան միւս տարրերը, այն է՝ լուսաւորութեան աստիճանը, ձեն ու առ միմեանս ունեցած յարաբերութիւնքը նոյնպէս տեսանելի են, ուստի և նորա (որպէս և ճարտարապետութեան ու միւս պատկերազրկան արուեստների) գեղեցկութեան ազդեցութիւնը ստանում ենք միայն և եթ մեր աչքի միջնորդութեամբ: Այսպէս նաև աչքերին են մատչելի աստեղագարդ երկնքի, ծիածանի, արշալուսի շքեղութիւնն ու պերճութիւնը, ծաղկազարդ մարգագետնի հրապուրանքը և այլն և այլն: Ուստի և աչքերի կորուստը, այն է՝ կուրութիւնը ոչ թէ միայն մի մեծ մտաւոր ու գործական դժբախտութիւն է մարդոյս համար, այլ նա է նաև մի անիծ մարդոյս սրտի մէջ: Շիլլերն ասում է. «Ո՛հ, մի ազնիւ երկնային տուրք է աչքի լոյսը: Բոլոր էակները, իւրաքանչիւր բախտաւոր արարած ապրում է լուսով: Բոյսն անգամ ուրախ ուրախ դառնում է դէպի լոյսը: Եւ նա (Վիլհելմ Տէլը) պիտի

մնայ զուրկ լուսից, յաւիտենական խաւարի մէջ. նորան այլ ևս չպիտի զուարթացնեն կանաչազարդ մարգերն ու գոյնզգոյն ծաղիկները—նա այլ ևս չպիտի տեսնէ կարմրագոյն գինիները: Մեռնելը ոչինչ, բայց ապրել և չտեսնել, դա մի դժբախտութիւն է Ես ունիմ երկու առողջ աչք, բայց աւանդ, նոցանից ոչ մէկը չեմ կարող տալ նորան, ոչ մի նշոյլ անգամ այն լոյսի ծովից, որ փողփողալով ներս է թափանցում իմ աչքերիս մէջ»:

§ 3. Լ ս ե լ ի ք:

Ա). Լսելեաց յատուկ գրգիռներն են ձայնի ճօճմունքը: Դոքա ականջի մէջ յետագայ ձանապարհովս են յառաջ գնում: Ականջի խեցեմորթը ընդունելով այդ ճօճմունքը իւր մէջ՝ տանում է մոցնում լսելեաց արտաքին անցքը, ուր նոքա ճօճում են թմբուկի թաղանթը, որը միջին ականջը բաժանում է արտաքին անցքից. թմբուկի թաղանթից ճօճմունքը անցնում է լսելեաց ոսկրներին՝ (մուրճ, սալ, ասպանդակ): Լսելեաց վերջին ոսկորը շարժում է լաբիրինթոսի (ներքին ականջի) ջուրը, իսկ այստեղ յառաջ եկած ալեքները դաշում են լսելեաց ջղին, որ կաշույ ձևով տարածուած է լաբիրինթոսի մէջ: Գորանով վերջանում է լսելեաց գործողութեան փիւզիքական մասը, որ փոխւում է բնախօսականի լսելեաց ջղի ծայրերում: Այնուհետև լսելեաց ջղը այդ շարժողութիւնը տանում է ուղեղը, ուր և ըմբռնում է հոգուց, այսինքն դառնում է մի ձայնի զգայութիւն:

Ականջի գործածութիւնը առաւել քիչ է կախու-

ած մեր կամքից, քան թէ աչքինը: Մենք չենք կարող մեր ականջը ըստ կամաց ուղղել կամ դարձնել դէպի ուր որ ուզում ենք, ոչ էլ բանալ կամ փակել: Ամեն կողմից ձայնի ալիքները թափանցում են նորա մէջ չը հարցնելով մեզնից, թէ արդեօք նորա խանգարում են մեր մտքի ընթացքը, թէ՞ նպաստում են նորան. մեր կամքին հաճելի են, թէ՞ հակառակ:

Բ). Քայց որ ականջը նոյնպէս արտագրում է բազմատեսակ զգայութիւնք, դա ապացուցանում են մեզ զանազան ձայների արտայայտող բառերը, ինչպէս են օր. ձայն, բարբառ, դաշնակ, թնդիւն, շաշիւն, հնչիւն, աղաղակ, աղմուկ, շառաչիւն, դղրդիւն, ձայթիւն, շոխիւ, շշուկ, ժխոր, սօսաւիւն, շշիւն, խօշիւն, և այլն և այլն. աղաղակել, հծծել, շշնջել, մրմնջել, խոխոջել, կարկաչել, մռմռալ, խարշափել, մռնչել, բշել, բառաչել, գոչել, ձչել, շաչել, դղրդել, փրթկալ, որոտալ, ձայթել, կրծել, ձարձատել, կռնչել, հնչել, դռնչել, ծփել, մայել, բզզել, և այլն: Թէև այդ բառերից շատերի նշանակութիւնը իսկապէս որոշել չի կարելի, սակայն անտարակուսելի է, որ դոցանից ամեն մէկը ունի իւր յատուկ նշանակութիւնը և որ ականջը նոյնպէս մի շատ նուրբ զգայարան է:

Գ). Մենք ի սկզբն չենք զգում թէ ձայն հանողը ինչ առարկայ է, թէ այդ առարկան որտեղ է գրտնում և թէ ինչ հեռաւորութիւնից և ինչ ուղղութեամբ է ձայնը հասնում մեր ականջին: Միայն բազմապատիկ փորձն է մեզ ուսուցանում մի դատողութիւն կազմել դոցա վերայ: Այս որչափ հարուստ ու որոշեալ լինին այդ փորձերը, այնքան էլ լաւ կ'ուսանենք օգուտ քաղել մեր ականջից: Այդ ժամանակն ենք կարող միայն ձայների զանազան պատճառները գուշակել և ըմբռնել, օր. իբրև թնդանօթի թնդիւն, իբրև ջրի խոխոջիւն, քամու մը

ռնչիւն, արտոյտի ծլըլոյց, տերեւների սօսաւիւն, մարդոյ ձայն, երգ և այլն. բժիշկը թոքերի դործարանների հանած ձայնից անգամ կ'արողանում է որոշել նոցա դրութիւնը. մենք կ'արողանում ենք որոշել անձրեւի հեռաւորութիւնը, հորի խորութիւնը. ուղղութիւնը որոշում ենք նայելով այն դրութեան, որ մենք ընդունում ենք ձայնը առաւել պարզ ու որոշակի լսելու համար. կոյրը փախուստ է տալիս նորա վերայ արշաւող կառքից և այլն: Ժամանակի մտապատկերը մենք առաւել ճշտութեամբ ենք կազմում լսելեաց միջնորդութեամբ, քան թէ բոլոր միւս զգայարանների: Լսելիքը մեզ միջնորդում է նաև թւերի մտապատկերների, որին մեզ իբրև ապացոյց կարող են ծառայել զանգակաւոր ժամացոյցները:

Դ). Սակայն ականջը առաւել մեծ կշիռ ունի լեզուի վերաբերութեամբ: Թէև մենք կարող ենք մեր միտքը, զգացմունքն ու ցանկութիւնը արտայայտել նաև տեսանելի կերպով, օր. զանազան շարժողութիւններով, դէմքով, սակայն դա այնքան լայնատարած տեղ չէ կարող բռնել որչափ լեզուն: Լեզուի համեմատաբար սակաւաթիւ տարրերը (ձայները, հնչիւնները) միմեանցից որոշակի կերպով անջատոււմ են, նոքա ընդունակ են բազմատեսակ կերպով կապակցուիլ միմեանց հետ և մեր հոգւոյ մէջ եղած անթիւ պատահարների ու պատկերների համար կազմել առանձին բառեր. լսելիքը այնքան դժբաւոր է նաև, որ կարող է պիտի ունենալ ու պահել բիւրաւոր բառերի զանձ: Նմանապէս լսելիքը մեծ արագութեամբ ըմբռնելով ձայների բազմութիւնն ու նոցա համապատասխանող ազդեցութիւնը, հեշտացնում է մարդկանց միմեանց հասկանալը: Այստեղ հարկաւոր չէ մոռանալ և այն նպաստամտոյց հանդամանքը, որ մենք լսում ենք ամեն կողմից և առանց մեր

մտադրութեան մասնակցութեան: Ասկայն լեզուն անկարող է արդիւնաբերել կամ գոնէ փոխարինել մեր բոլոր մտաւոր զարգացման տարրերը, այն է՝ տպաւորութիւնքն ու զգայութիւնքը՝ ով որ ոչինչ զգայութիւն, դիտողութիւն չունի, նորա համար լեզուն մի անիմաստ ձայն է: Ընդհակառակն լեզուն մեր բոլոր հոգեւոր կենաց կատարեալ արտայայտութիւնն է սկսած ամենապարզ նկարագրութիւններից ու վէպերից մինչև բարձրագոյն զարգացման հասած մտքի արդիւնքը: Նոյն իսկ այդ պատճառաւ նա է, որ կրում է իւր վերայ ընդհանուր մարդկային մտաւոր զանձը և որ աւանդում է ազգից ազգ, ցեղից ցեղ, սերնդից սերունդ ամեն մտաւոր մշակութիւն:

Ե). Սակայն ականջը չէ միայն գիտութեանց զգայարան, այլ նա ունի ներգործութիւն նաև մեր բարուց ու կամքի վերայ: Խօսքը ինչ ինչ ազդեցութիւններ չե ունեցել մարդոյս սրտի վերայ: Խօսքի միջնորդութեամբ քանի սպարապետներ, քաղաքագէտներ, կրօնի հիմնադիրներ, ազգասէրներ ու մարդկութեան բարեգործներ, — բայց և քանի քանի մոլենախանձ չարագործներ, խռովարարներ, մոլորիչներ, ինքնասէրներ ու կեղծաւորներ չեն եղել, որոնք խլել տարել են իւրեանց հետ բազմաթիւ ժողովուրդ: Լացը, որով խօսում են մեզ հետ ցաւն ու թշուառութիւնը, առաւել հեշտութեամբ է շարժում մեր գութը, քան թէ նոյն իսկ թշուառութեան տեսքը: Լսելիքը ամեն զգայարաններից առաւել մեծ ներգործութիւն ունի մեր բարուց, զգացմանց ու համակրութեան վերայ:

Բնութիւնը նոյնպէս ունի իւր լեզուն, որ մեր սիրտը լքցնում է բարձր ու գեղեցիկ զգացմունքներով. ամպի որոտմունքը, ծովի մանչիւնը, անտառի սօսաւիւնը, թռչունների երգը մենք ընդունում ենք ոչ առանց մեր

զգացմանց կենդանի մասնակցութեան:

Մեր բարուց ու լսելաց մէջ եղած ներքին կապի վերայ է հիմնւում նաև երաժշտութեան զօրութիւնն ու կախարդանքը: Նորա տարրերը միանալով ՚ի մի կարողանում են արտայայտել մարդոյս սրտի հաղարաւոր զգացմունքը, ուստի և երաժշտութեան իւրաքանչիւր ձայնը իւրեան հաւատարիմ արձագանք է գտնում զգացմանց մէջ: Եթէ տեսանելիքը առաւել նշանաւոր է հանդիսանում լսելաց առաջ իւր պարզութեամբ, լսելիքը գերազանցում է իւր սրտագին ու զորովալից զգացմունքներով:

§ 4. Ճ ա շ ա կ ե լ ի բ:

Լեզուի կաշուի վերայ գտնւում են բազմաթիւ մարմիններ, որոնք կոչւում են լեզուի կամ ճաշակելաց ելունդն: Բայց դեռ ևս պարզ յայտնի չէ, թէ ինչ տեղ է բռնում ճաշակելաց արտաքին գործարանը, արդեօք նա տարածւում է միայն լեզուի արմատի վերայ, թէ՞ նոյպէս և նորա ծայրի ու կողերի և գուցէ նաև քիմքերի վերայ: Բոլորովին անյայտ են նմանապէս ճաշակելաց յատուկ զրգիւնները: Թէև մենք գիտենք, որ զանազան նիւթեր մեր ճաշակելաց մէջ զանազան զգայութիւններ են յառաջ կոչում, բայց թէ ինչի՞ մէջ են կայանում այդ նիւթերի համ ունեցող յատկութիւնները, մեզ բոլորովին անյայտ է: Այս է միայն յայտնի, որ միայն լոյծ մարմիններն են համ տալիս, իսկ կարծր մարմինները միայն այն ժամանակ, երբ նոքա լուծւում են մեր բերանի լորձիւնի մէջ: ճաշակելաց ջրերի ծայրերը՝ զրգուելով մի որ և է արտաքին պատճառից, հասուցանում են այդ զրգիւր ուղեղին, ուր որ նոքա առաջ են կոչւում համապատասխանող զգայութիւն: Մենք անջատում ենք նա

մանաւանդ քաղցր, թթու, դառն, տափալ, աղկաղեան ու աղի համերը: Սակայն գիտութիւնը չի կարողանում այդ զգայութիւնները ճշտութեամբ որոշել. նոքա կան և են միայն իրականապէս: Կենք մինչև անգամ շատ քիչ համ ցոյց տուող բառեր ունինք, ուստի և ստիպուած ենք յաճախ մեր միտքը արտայայտել անուանելով այն նիւթերը, որոնք պատճառում են այդ համերը. «սա՛ այս ինչ բանի համն ունի»:— Ինչ որ նորա նշանակութեանն է վերաբերում, ամենից առաջ այս պիտի աչքի առաջ ունենանք, որ նա սերտ կապուած է կերակրեղէնների հետ, և մեզ միայն բազմապատիկ փորձերից յետոյ է տեղեկութիւն և խրատ տալիս՝ թէ որ կերակուրը կամ որ խմիչքն է վնասակար և որը օգտաւէտ: Իւր առ հոգևոր կեանքն ունեցած ներքին յարաբերութիւնը տեսնում է նորանից, որ մի քանի առարկայ շփուելով ճաշակելեաց հետ մեր մէջ յարուցանում են զզուանք ու փսխումն, կամ թէ զրգռելով մեր ջղերը՝ հաճելի զգայութիւններ են արթնայնում մեր մէջ (համեմբ, ծխախոտ և այլն): Ճաշակելիքը աննշան ծառայութիւն չէ անում նաև գիտութեան, օգնելով մեզ որոշել զանազան մարմինների բնալուծական յատկութիւնները (թթուատներ, աղկաղիներ, աղեր և այլն): Գործական կէտից նայելով նա մեծ ծառայութիւն է անում նաև կերակուրներ ու խմիչքներ պատրաստելիս կամ ստուգելիս:

§ 5. Հ ո տ ո տ ե լ ի ք:

Ինչպէս որ ճաշակելիքն է գետեղում բերանի մէջ, այնպէս և հոտոտելիքն է տարածւում քթածակերի մէջ: Նոցա ամենավերին մասներում գտնւում են հոտոտելեաց ջղերի ծայրերը, իսկ սոցա վերայ կոնաձև մարմիններ, որոնք նշանակուած են հոտի գրգռուները ընդունելու հա-

մար: Գորա գրգռւում են միայն զանազան մարմիններից. կարծր ու հոսանուտ մարմիններից, միայն այն ժամանակ, երբ նոքա իւրիանցից օդի մէջ տարածւում են նուրբ փոշիանման մասնիկներ: Թէ նիւթի հոտաւէտութիւնը ինչից է կախուած, դա մեզ անյայտ է:— Հոտոտելեաց որոշող կամ ճանաչող զօրութիւնը առաւել թոյլ է, քան ճաշակելիքին: Առաջինի զգայութիւնքը այնքան մոլթն են, որ մենք չունինք ոչ մի առանձին բառ առարկայի հոտը արտայայտելու համար. մենք հոտը անուանում ենք մասամբ այն բառերով, որոնք յայտնում են միւլենոյն ժամանակը և նոցա համապատասխանող համը, մասամբ էլ այն նիւթերի անունով, որոնցից ստանում ենք հոտը: Հետաքրքրելի է նաև, որ հոտոտելիքը վայելչութիւն քաշելու մէջ յետ է կանգնած ոչ թէ միայն բարձր զգայաբաններից, այլ նաև ճաշակելիքից: Աչքը մի պատկերների, ականջը մի երաժշտութեան սրահի մէջ ինչ ինչ զգացմունքներով չեն լրցւում: Ճաշակելիքը նոյնպէս պահանջում է իւրեան համար մեծամեծ վայելչութիւնք: Հազարաւոր ձևեր կործին են, աշխարհ, ծով ու գետ չեն մնում որ չխուլարկեն, միայն որպէս զի ճաշակելեաց հաճոյքներին զոհութիւն տան և նուրբ ճաշակ ունեցողների համար համեմներ պատրաստեն: Հոտոտելիքը ընդհակառակն առաւել համեստ է. նա չգիտէ կանոնաւոր վայելչութիւն և շուտով յազնւում է: Նորա ըմբռնած զգայութիւնքը առաւել անորոշ են, մոլթ ու վայրիվերոյ, ուստի և այնքան էլ ընդունակ չեն առաւել զարգանալու ու կանոնաւորուելու: Այսուամենայնիւ հոտոտելիքը շատ ծանրակշիւ է փիւղեքական կեանքի համար, նա մանաւանդ երբ մենք նորա միջնորդութեամբ փորձում ենք այն օդը, որ ներս ենք չնչում: Նա շատ անգամ գործում է ճաշակելեաց հետ միասին, նա կերակուրների ու խմիչքների

վերայ վճիռ է հատանում նոցա արձակած հոտովը: Ուստի և գործական կեանքի և բնալուծութեան մէջ նա մեզ միևնոյն ծառայութիւնն է անում, ինչ որ և ձաշակելիքը: Զօրեղ հոտերը հեշտութեամբ հոտոտելիքից անցնում են ուրիշ նեարդերի և պատճառում զգուանք, գարշանք, թմրութիւն, շլացումն և ուշաթափութիւն, բայց նոքա կարող են ունենալ նաև կազդուրիչ ազդեցութիւն:

§ 6. Շօշափելիք և ընդհանուր զգայութիւնը:

Ա.) Բոլոր վերոյիշեալ զգայարանները մեր մարմնոյ մէջ ունին իւրեանց որոշեալ տեղը. նոքա զետեղուած են յայտնի գործարանների մէջ—տեսանելիքը՝ միայն աչքի մէջ, լսելիքը՝ միայն ականջի, ձաշակելիքը՝ միայն բերանի, հոտոտելիքը՝ միայն քթի մէջ, սակայն այդ չի կարելի ասել շօշափելեաց վերաբերութեամբ: Բոլոր մարմնոյ, նա մանաւանդ մորթոյ ու մազասաւոր թաղանթների մէջ տարածուած են այնպիսի նեարդեր, որոնք գրգռւում են ոչ լուսով ու ձայնով և ոչ էլ ձաշակելեաց ու հոտոտելեաց գրգիռներով, այլ բոլորովին մի ուրիշ կերպով: Նոքա արտադրում են շատ զանազան զգայութիւններ, օր.՝ ճնշումն, ծանրութիւն, ջերմութիւն, ցաւ, քաղց, ծարաւ, խոնջութիւն, բարեկեցութիւն և այլն: Այստեղ յառաջ բերած զգայութիւններից պարզ տեսնում ենք, որ նոքա ոչ թէ միայն բռնում են մեծ տարածութիւն մեր մարմնոյ մէջ, այլ և որ նոքա նշանաւոր են նաև իւրեանց բաղմատեսակութեամբ: Բայց շատ դժուար է այս զգայութիւնները որոշեալ խմբերի բաժանել և նոցա միմեանցից ճշտութեամբ անջատել: Գիտութիւնը նոյնպէս չէ հասել այդ կողմից մի որոշեալ հայե-

ցակէտի: Ճշտութեամբ չեն քննուած դեռ ևս նա մանաւանդ զգայական ջղերի ծայրերը, մի կողմից մենք չենք իմանում, թէ արդեօք բոլոր ջղերն ունին իւրեանց ծայրին գործարան, թէ նոքա մասամբ զուրկ են դոցանից. միւս կողմից մեզ պարզ յայտնի չէ, թէ ինչ պաշտօն են կատարում այդ ջղերի ծայրերի գործարանները:

Բ.) Այդ բոլոր զգայութիւններից ամենանշանաւորն են ճնշման զգայութիւնը, որոնք յատուկ են շօշափելեաց և յառաջ են գալիս, երբ մեր սեպհական մարմինն ու մի որ և է ուրիշ մարմին միմեանց շօշափում են և դորանով յառաջ է գալիս երկոցուեց մէջ մի մեքենական ընդդիմադրութիւն. այդ օրինակ զգայութիւնք են օր.՝ ամուր, հոսանուտ, օգային, կարծր, կակուղ, կոպիտ, բիրտ, սուր, բութ և այլն զգայութիւնք: Մարմինների ծանրութիւնն ու կերպարանքը չեն յառաջ գալիս միայն շօշափելեաց միջնորդութեամբ, այլ նորան գործակցում են նաև ուրիշ զգայական ջղեր. իւրաքանչիւր անգամ, երբ մենք մի բան ենք ճնշում, որպէս նաև բարձրացնում, տանում, ձգում, մարմնոյ հարթ երեսով մեր ձեռը այս կողմ ու այն կողմ տանում բերում, շրփւում, ոչ թէ միայն գրգռւում են մեր շօշափելեաց ջղերը, այլ յառաջ է գալիս նաև մկանունների զգացմունք: Այստեղ մենայնիւ շօշափելիքը, որի ջղերը տարածւում են մինչև մարմնոյ մորթը, իւր գրգիռները ստանում է ոչ թէ մեր սեպհական մարմնոց, ինչպէս են ընդհանուր զգացմունքները, այլ արտաքուստ, ինչպէս և վերև յիշուած զգայարանները: Շօշափելիքը այն զգայարանն է, որով գլխաւորապէս մենք որոշում ենք, ճանաչում մարմինները, նոցա ծաւալն ու նոցա թիւը. նա մեզ ամեն զգայարաններից առաւել համոզեցուցիչ կերպով է ապացուցանում մի որ և է նիւթական իրի ներկայութիւնը:

հա ամենից շատ ազգակից է տեսանելեաց, այնպէս որ նորան կարելի էր կոչել անմիջական կամ շփող տեսանելիք: Այսի և գոյնի համար ի հարկէ շօշափելիքը չունի ոչինչ զգայութիւն, սակայն մարմնաւոր իրերը նա առանձն ճշտութեամբ է ըմբռնում, քան տեսանելիքը:

Գ). Օդի բարեխառնութեան զգայութիւնը, այն է՝ կաշուի զգայութեան միջնորդութեամբ օդի կամ ուրիշ մարմինների ջերմութեան աստիճանի զգալու ընդունակութիւնը նշանաւոր է առաւել մարդոյս մարմնաւոր առողջութեան, քան հոգեւոր զարգացման համար: Զերմութեան աստիճանի զգայութիւնքը արտայայտուած են յետադայ բառերովս՝ տաք, եղկ (գաղջ), դով (հով), ցուրտ: Ըստ մեծի մասին նոքա յառաջ են կոչուած նոյնպէս արտաքին գրգիռների միջնորդութեամբ, բայց յաճախ նաև մեր սեպհական մարմնոյ դրութեամբ (ջերմ, տենդ):

Գ). Ինչոր ի վերջոյ վերաբերուած է ընդհանուր զգայութեանց (որոնք միասին կոչուած են նաև կենսական զգայարան) այս պիտի ասենք, որ նոցա վերադրուած ենք այն բոլոր զգայութիւնները, որոնք յառաջ են կոչուած մեր սեպհական մարմնոյ մէջ տեղի ունեցած պատահարներով և այնօրինակ ջղերի միջնորդութեամբ, որոնք վերջանում են ոչ թէ կաշուի, այլ մարմնոյ ներքին մասների մէջ: Այդպէս են ահա քաղցի, ծարաւի, առողջ ու հիւանդ, դադրած ու թարմ լինելու զգայութիւնքը, նա մանաւանդ ամեն տեսակ ցաւեր: Ընդհանուր զգայութեանց միջնորդութեամբ մենք անմիջապէս գիտակցում ենք մեր սեպհական մարմնոյ գոյութիւնը, որպէս և սորա առողջ ու վատառողջ դրութիւնը: Ուստի և ընդհանուր զգայութիւնները խկապէս կազմում են մի կենսական զգայարան, վասն զի նոքա բոլորովին անմիջապէս և ամենապարզ կերպով ՚ի գիտակցութիւն են ածում մեր

մարմնոյ առողջ ու հիւանդ դրութիւնը, մեզ ուսուցանում են, թէ ինչն է օգտաւէտ, ինչը վնասակար և այդպէս յորդորում են մեզ վարել առաւել խելացի կեանք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Մտապատկերների փոխադարձ յարաբերութիւնը:

§ 7. Մտապատկեր:

Մինչև հիմայ մենք խօսում էինք այն պայմանների վերայ, որոնք կարելի են կացուցանում մի որևէ զգայութեան ծագումը. այժմ մենք պիտի խօսենք այն պայմանների վերայ, որոնց միջնորդութեամբ հոգեւոր մէջ գոյացած զգայութիւնները միմեանց հետ կապակցուելով կազմում են այն, ինչ որ մենք կոչում ենք հոգեւոր կեանք:

Յայտնի իրողութիւն է, որ մենք զգայութիւններ ենք ունենում ոչ թէ միայն այն րոպէին, երբ մի որևէ գրգիռ ներգործում է մեր վերայ և պատճառ լինում մի զգայութեան, այլ և որ զգայութիւնները, մինչև անգամ եթէ գրգիռը բացակայ է և այլ ևս չի ներգործում ջղերի վերայ, շատ անգամ առ ժամանակ մի ևս մնում են մեր գիտակցութեան մէջ, մինչև որ փոքր առ փոքր ազատանալով ՚ի վերջոյ բոլորովին անհետանում են գիտակցութիւնից: Այսուամենայնիւ գրգիռը և զգայութիւնը անցնելուց յետոյ մեր հոգեւոր մէջ նոցանից մնում է մի մտաւոր կամ յիշողութեան պատկեր, որ և մենք կոչում ենք մտապատկեր:

983-20/3



Այն հանգամանքը, որ մտապատկերը չունի այն ջղային գրգիռը, որ պատճառ է լինում զգայութեան, հեշտացնում է նաև մտապատկերի և նորա հիմն ծառայող զգայութեան միմեանցից անջատելը:

Ուստի և մտապատկերները զանազանում են զգայութիւններից 1) իւրեանց ոյժ ու վիճակն ի նոքա առհասարակ յերեւան են գալիս առաւել աղօտ, դժգոյն, քան թէ զգայութիւնները, և 2) նորանով, որ նոցա գիտակցութեան մէջ մտնելու շարժառիթը, անկախ է արտաքին գրգիռից: Այսպէս օրինակ իւրաքանչիւր ոք գիտէ, որ մի որ և է իր այն ժամանակն է շուշափելի և բոլորովին պարզ հանդիսանում մեր առաջ երբ մենք նորան տեսնում ենք մեր աչքերով ու շօշափում մեր ձեռներով, քան թէ երբ մեր առաջ ներկայանում է նորա լոկ յիշողութեան պատկերը: Ամենասատիկ ցաւի մտապատկերը չունի իսկական ցաւի ամենաչնչին զօրութիւնը. մի որ և է երաժշտութեան մտապատկեր, որչափ որ էլ սա ձշտութեամբ ըմբռնած չլինի նորա ներդաշնակութիւնը, այսուամենայնիւ զուրկ է ձայնից, քաղաքի, տեղի մտապատկերը դժգոյն է ու մառախլապատ: Ձայնը լռեց, լոյսը անցաւ թէ չէ՝ զգայութիւնը փոխում է ձայների ու գոյների մի անձայն ու անլոյս մտապատկերի: — Ինչոր վերաբերում է երկրորդ կէտին, այս պիտի ասենք, որ շատ անգամ մտապատկերները իւրեանց յատուկ զօրութեամբ, առանց արտաքին գրգիռի օգնութեան, յերեւան են գալիս մեր գիտակցութեան մէջ: Այսպէս ահա մեր ամբողջ օրուան գործերը պատկերանում են մեր առաջ, հենց որ արթնանում ենք քնից:

Ուստի և մտապատկեր ասելով հասկանում ենք այն, որ զգայութիւն պատճառող գրգիռի անհետանալուց յետոյ՝

մնում է մեր հոգւոյ մէջ: Արիստոտելէն առում է մտապատկերները անխիթ զգայութիւններ են:

§ 8. Գիտակցութեան միութիւն, գիտակցութեան անձկութիւն:

Եթէ բաղմամբիւ ու զանազան արտաքին գրգիռներ նոյն աժամանակ (կամ շուտով մէկը միւսի ետեւից) ներգործելու լինեն մի կամ մի քանի զգայարանների վերայ, այն ժամանակը՝ նոյնաժամանակ (կամ համարեա թէ նոյնաժամանակ) յառաջ կը գան բաղմամբիւ ու զանազան հոգեկան դրութիւնների, որոնք կարող են լինել մասամբ զգայութիւններ, մասամբ էլ մտապատկերներ: Սակայն դոցանից ամեն մէկը գիտակցութեան մէջ չի ներկայանում միւսից անջատ, և չէ մի որ և է գիտակցած առանձին իր, այլ նոքա գիտակցում են բոլորը միասին ու անբաժան—նոքա կազմում են միայն մի գիտակցութիւն: Հոգւոյ միութիւնն ու պարզութիւնը, բաւականաչափ բացատրում է այդ վասն զի բոլոր մտապատկերների մէջ հոգին է միայն գործողը, նա է բոլորեցունց միաւորողը: Ուստի և երեւի անսկզբում բոլոր նոյնաժամանակ ստացած զգայութիւններն ու մտապատկերները ըմբռնում է իբրեւ մի անբաժան ամբողջութիւն, որ և զանազան մասների է բաժանում մանկան և նոյն իսկ իրերի շարժողութիւնից: Այսպէս օր. սկզբումը՝ ծառը իւր պտուղներով, տերեւներով, ճիւղերով, ոստերով, իւր բունով և այլն կարող է մանկան երեւալ իբրեւ մի անբաժան ամբողջութիւն, այսպէս նաև երգեցիկ խումբի երգը, սենեակը իւր մէջ ունեցած զանազան իրերով և այլն: Այս իրողութիւնը աչքի առաջ ունենալով կարող ենք ասել, որ նոյն աժա-

մանակ զգայութիւններն ու մտապատկերները հոգւոյ մէջ միանումեն և կազմում մի ընդհանուր մտապատկեր:

Այժմ հարց է՝ որքան զգայութիւններ ու մտապատկերներ ենք կարող միանգամից պահել մեր գիտակցութեան մէջ:—Իւրաքանչիւր ոք փորձով իւրեան վերայ տեսնում է, որ թէև իւր ջղերի վերայ ներգործում են բազմաթիւ լոյսի գըրգիռներ, այսուամենայնիւ նա ինքը գիտակցում է նոցանից շատ քիչ բան, որի վերայ և դարձնում է իւր ուշադրութիւնը. թէև մեզ թւում է, թէ մենք միւլենոյն ժամանակ կարող ենք զանազան զգայութիւններ պարզ ներկայացնել մեզ, այսուամենայնիւ խիստ պէտք է չի լինում, վասն զի մենք չենք կարող երկու զգայարանի միջնորդութեամբ ստացած զգայութիւնքը նոյն աժմանակ ու բոլորովին միահաւասար պարզութեամբ պատկերացնել մեզ. վասն զի մենք անկարող ենք մեր ուշադրութիւնը միւլենոյն զօրութեամբ դարձնել միանգամայն նոցա երկոցունց վերայ: Մենք չենք կարող օր. մի ժամուան ընթացքում և իւրաքանչիւր րոպէ ամենայն պարզութեամբ գիտակցել թէ աստղի շարժումները և թէ ժամացոյցի ճօճանակի հարուածը, այսպէս նաև չենք կարող միանգամից լսել սրտի հարուածն ու զգալ երակի հարուածը:—Այդ տեղի է ունենում նաև միւլենոյն զգայարանի երկու զգայութեանց վերաբերութեամբ, օր. երբ լսում ենք երկու ժամացոյցի չիւլիւրը: Միւլենոյն էլ մենք տեսնում ենք նաև մտքերի վերաբերութեամբ. մենք պիտի նորանց շարադասներ մէկը միւսի ետեւից մեր գիտակցութեան մէջ, եթէ ցանկանում ենք պարզ ըմբռնել:

Այստեղից հետևում է. մեր գիտակցութեան բովանդակութիւնը իւրաքանչիւր վայրկեան

շատ սահմանափակ է և մենք իւրաքանչիւր վայրկեան միայն շատ քիչ մտապատկերներ ենք կարող պարզ ըմբռնել: Գիտակցութեան այդ յատկութիւնը լոկից սկսած կոչւում է «գիտակցութեան անձկութիւն»:

§ 9. Կամածին ու ակամայ մտադրութիւն:

Այն պայմաններից մէկը, որոնցից կախուած է մտապատկերների պարզութիւնն ու տեղութիւնը, է՝ մտադրութիւնը կամ ուշադրութիւնը: Ուշադրութիւն ասելով առհասարակ հասկանում ենք այս, որ գիտակցութիւնը ուղղւում է դէպի մի արդէն ներկայ և սպասելի զգայութիւն (մտապատկեր) և խորասուզւում նորա մէջ: Նա կարող է մեր կամքից բոլորովին անխախտ լինել, ուրեմն և ակամայ, բայց կարող է լինել նաև կամածին: Կամածին ուշադրութիւնը կախուած է մեր կամքից և սեպհականւում է միայն վարժութեամբ, իսկ ակամայ ուշադրութիւնը ինքն է ուղղւում դէպի մի քանի առարկաներ (գրգիռներ, զգայութիւններ, մտապատկերներ), թէև զանազան աստիճանի մտաւոր մշակութիւն ստացած անձանց մօտ ուշադրութիւնը ուղղւում է զանազան առարկաների վերայ և նոցա վերայ կանգնած մնում զանազան տեղութեամբ: Այդ բնական կամ ակամայ ուշադրութիւնը կախուած է նախ դրդի (զգայութեան) ոյժից, տեղութիւնից ու բազմութիւնից և երկրորդ՝ գրգիռի (զգայութեանց կամ մտապատկերների) հազուադիւտութիւնից, նորութիւնից ու անսպասելի լինելուց: Այսպէս ահա հեշտութեամբ կարող է մեր ուշադրութիւնը գրաւել մարդկանց մի խումբ կամ աչքի ընկնող փայլփող մի շղիւն, մի սաստիկ աղաղակ (ձայնիւն, որոտումն) կամ բարձրաձայն

խօսակցութիւն, մի սուր հոտ կամ համ, երեկոյեան պահին յաճախ եկող մի անձանօթ աղքատ կամ մի գիսաւոր աստղ, մի վաղուց արդէն անհետացած կամ մեռեալ համարուած մարդ և այլն:

Այսուամենայնիւ մենք չպիտի այստեղից եզրափակենք, որ սաստկագոյն զրգիռները միշտ պատճառ են նաև ամենաուժեղ զգայութեանց, վասն զի սաստիկ զրգիռները, ինչպէս յատնի է, բթացնում են զիւրազգայութիւնը, ինչպէս օր. չափազանց ուժեղ լոյսը պատճառում է կուրութիւն, չափազանց բարձր ձայնը — ապշութիւն: Բայց մենք կարող ենք յոգնել ու ձանձրանալ նաև եթէ միևնոյն տեսակ զգայութիւնը երկար է շարունակուում, օր. երբ երկար ժամանակ միևնոյն երգը անընդհատ լսում ենք, մինչդեռ զգայութեանց բազմազանութիւնն ու փոփոխականութիւնը շատ թէ քիչ ոյժ են տալիս մտապատկերներին: Բայց որքան որ մի մտապատկեր արդէն ուժեղ է, այնքան էլ չնչին ոյժ ձեռն կը բերէ նա, և եթէ նա փոքր ինչ մնայ գիտակցութեան մէջ, այնուհետև զգայական տպաւորութիւնը կը կորցնէ իւր ոյժը և մտապատկերի պարզութիւնը անկարող կը լինի բարձրանալ մի որոշեալ աստիճանից: — Թոյլ տալուութիւններից նոյնպէս կարող է ծագել մի ուժեղ մտապատկեր. միայն այստեղ նախ հարկաւոր է առաւել երկար ժամանակ քան թէ այդ հարկաւոր էր ուժեղ տպաւորութեանց, և երկրորդ՝ նոցա պիտի օգնէ մեր ներքին հետաքրքրութիւնը: Ոգեւորուած խօսելիս եթէ ես լսելու լինեմ փողոցում մի ցածր շնչիւն, իմ մտադրութիւնս կարող է թեքուիլ դէպի այն կողմը և ես կարող եմ իմ ընկերիս տուած պատասխանը չլսել: Հեռագիտակով լուսնին նայելիս եթէ իմ տեսութեան դաշտի սահմաններում մի թռչուն երևայ, նա կարող է

իմ ուշադրութիւնս դէպի իւրեան դարձնել:

Մեր ուշադրութիւնը կարող է զրաւել իւր ձեռով նաև այն, ինչ որ մեզ համար սովորական է, հանապազօրեայ ու լաւ ծանօթ: Այսպէս օր. մի լաւ ծանօթ իրի վերայ ասած ճառը իւր բնականութեամբ, պարզութեամբ ու ճշտութեամբ մեր ուշադրութեան համար կարող է լինել այնքան զրաւիչ, որքան դորա առարկան մեզ լաւ ծանօթ է: Այս պատճառաւ մեզ հետաքրքրում է մի մարդ կամ մի զիրք առաւելապէս այն ժամանակ, երբ մենք նորա մէջ գտնում ենք մեր սեպհական պատկերը:

Գլխաւորապէս մեր ուշադրութիւնը զրաւում են այնպիսի առարկաներ, որոնք մեզ մասամբ ծանօթ են, մասամբ էլ անծանօթ, նոր: Հագուազիւտ բոյսերի վերայ խօսելիս հասարակ գիւղացին միայն ձանձրութիւն կը զգայ. բայց եթէ խօսքը փոխուի այնպիսի բոյսերի վերայ, որոնք մի քանի նմանութիւն բերելով նորան լաւ ծանօթ բոյսերին, ունին և իւրեանց առանձնայատկութիւնը, օր. ամերիկայի ցորեանը, այն ժամանակը նա կը լսէ ամենայն ուշադրութեամբ: Եթէ մենք վեր առնենք մի մեզ անծանօթ լեզուով գրուած գիրք ու կարդանք կամ ուրիշի կարդացածը լսենք շուտով կը ձանձրանանք. առաւել քիչ ձանձրութիւն կը զգանք, եթէ մենք կարող ենք գոնէ բառարանի միջնորդութեամբ կարգաւ. բայց եթէ մենք ոչինչ դժուարութիւն չենք կրում լեզուի ու բովանդակութեան ուղիղ ըմբռնման մէջ, այն ժամանակը մենք կը կարդանք ամենայն ուշադրութեամբ՝ հետաքրքրուելով նորա բովանդակութեամբը:

Ուշադրութիւնը օգնէ կացնում է գիտակցութիւնը և սորա լոյսը կենդրոնացնում մի որ և է զգայութեան կամ մտապատկերի վերայ: Այս անձկացուցումը ուրիշ

ոչինչ նշանակութիւն չունի, եթէ ոչ որպէս զի ուշադրութիւնը փոքր առ փոքր ուղղուի դէպի մի մտապատկեր, սորա վերայ կենդրոնանայ, որ և դորանից յետոյ հասնում է կատարեալ պարզութեան և բռնում բոլոր գիտակցութիւնը: Բաղմամբիւ կամ արագ արագ փոփոխուող գրգիւնները բաժան բաժան են անում ուշադրութիւնը, ցրում ու թուլացնում: Պարզ է, որ ճնշանաժամանակ զգայութիւնն երբ միամեանց ազատացնում են (հալածում են գիտակցութիւնից) այնքան առաւել, որ չափնորթ թուով շատ են:

Կամաճին ուշադրութիւնը, ինչպէս ասեցինք, կախուած է մեր գիտութիւնից ու կամքից: Ակամայ ուշադրութեան ժամանակ մարդս կրաւորական դեր է խաղում, վասն զի նորա ուշադրութիւնը զրաւում է առարկայից, մինչդեռ կամաճին ուշադրութեան ժամանակ նա գործող է հանդիսանում, աշխատելով պինդ ունել իւր գիտակցութեան մէջ մի որ և է մտապատկեր. նա ժամանակով առաջինն է, սկզբնականը, սա՝ ժամանակով յետինը, որ և կարելի է ձեռն բերել միայն սեպհական ոյժի գործադրութեամբ և միշտ փոքր առ փոքր: Կամաճին ուշադրութիւնը պիտի իսկապէս ուսանուի. ինչպէս յայտնի է, երեխաները, որչափ էլ չաշխատեն, անկարող են երկար ժամանակ կենդրոնաւորել իւրեանց ուշադրութիւնը մի առարկայի վերայ:

§ 10. Մտապատկերների բովանդակութիւնը:

Եթէ միմեանց հետ բաղդատենք մտապատկերների բովանդակութիւնը, այն ժամանակը կը տեսնենք, որ նորքա կամ միմեանց հաւասար են կամ անհաւասար:

Հաւասար են այն մտապատկերները, որոնք միմեանցից հանդանւում են, ոչ թէ իւրեանց բովանդակութեամբ, իւրեանց յատկութեամբ, այլ իւրեանց ոյժով ու ժամանակով, օր. իմ այսօրուայ մի յայտնի արօտի թոյլ զգայութիւնս և իմ երեկուայ նոյն արօտի ուժեղ զգայութիւնս: Անհաւասար զգայութիւնները կարող են լինել կամ անհամեմատելի կամ համեմատելի, այսինքն՝ մէկը կարող է կամ ոչինչ համանման բան չունենալ միւսի հետ և կամ իւրեան բովանդակութեան մի մասնը հաւասար կը լինի միւսին: Այն մտապատկերները, որոնց բովանդակութիւնը անհամեմատելի է, կոչւում են այլազգի: Այլազգի են զանազան զգայարանների զգայութիւնքը, օր. կարմիր ու թթու, ձայն ու հոտ, համ ու ցուրտ և այլն: Այն մտապատկերները, որոնց բովանդակութիւնը համեմատելի է, կոչւում են ընդգիմակաց. ընդգիմակաց են օր. թուխ ու սեւ, կարմիր ու դեղին, պինդ ու փափուկ, տաք ու ցուրտ:

§ 11. Մտապատկերների կապակցութիւնը ըստ իւրեանց բովանդակութեան:

1. Հաւասար մտապատկերները մի անում են միմեանց հետ: Եթէ երկու կամ առաւել շատ, բոլորովին միեւնոյն յատկութիւնը ունեցող մտապատկեր նոյնաժամանակ յերեւան գան մեր գիտակցութեան մէջ, կը ձուլուին ու կը կազմեն մի մտապատկեր, վասն զի նոքա միեւնոյն հոգւոյ նոյնանման գործողութիւններն են: Այն մտապատկերները, որոնք մենք յաճախ ստացել ենք մեր սենեակից, կահ կարասիներից, գրասեղանից, մեր բազըրքից միախառնւում են և այդ առարկաներից իւրաքանչիւրի համար կազմում մի մտապատկեր, որ և այդ զիւղաւածում առաւել ոյժ է ստանում, այնպէս որ այդ բոլոր առան-

ձին առանձին մտապատկերներին ստացած գումարը առաւել ուժեղ է լինում, քան թէ նոցանից իւրաքանչիւրը առանձին առնուած: Մտապատկերների այդ օրինակ միութիւնը կոչւում է **ձ ու լ մ ու ն ք**:

2. Այլազգի մտապատկերները կապակցւում են միմեանց հետ: Եթէ այլազգի մտապատկերները, ինչպէս են օր. մի ձայնի ու մի գոյնի, մի համի ու մի հոտի և այլն մտապատկերները գիտակցութեան մէջ միմեանց պատահելու լինեն՝ ի հարկէ չեն կարող խառնուիլ ու կազմել մի միատեսակ գումար. նոքա միանալուց առաջ ու յետոյ մնում են միշտ զանազան: Եւ որովհետեւ նոքա ոչ միմեանց նման են, ոչ էլ միմեանց ընդդիմակաց, ուստի և չեն կարող միմեանց ոչ թուլացնել և ոչ էլ զօրացնել: Այսուամենայնիւ նոքա, գտնուելով պարզ հոգւոյ մէջ միատեղ՝ չեն կարող միմեանց մօտ մնալ առանց փոխադարձ յարաբերութեան. ուստի և նոքա միանալով՝ պիտի կազմեն մի ամբողջ ապական կամ բարդ մտապատկեր, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իւրեանց յատկութեան ու քանակութեան վերայ: Այսպէս ահա շաքարի սպիտակ գոյնը, բրտութիւնը, քաղցր համը կապակցուելով միմեանց հետ կազմում են շաքարի մտապատկերը:

3. Ընդդիմակաց մտապատկերները փոխադարձաբար արգելք են լինում միմեանց: Եթէ մենք ուզենանք միանուազ պատկերացնել երկու կամ առաւել շատ ընդդիմակաց մտապատկերներ, օր. ձայներս Գ և Դ միևնոյն օքտաւից, գոյներս կարմիր ու սև և այլն, այն ժամանակը հոգւոյ պարզութիւնը պահանջում է, որ մենք երկու մտապատկերները ըմբռնենք ու միացնենք միանգամայն. սակայն նոցա բովանդակութեան մէջ եղած հակադրութիւնը այդ թոյլ չի տալիս մեզ առանց

այլևայլութեան: Ուստի և մտապատկերները ընդդիմադրում են այդ միութեան: Այսուամենայնիւ նոքա չեն կարող խոստովել այդ միութիւնից, վասն զի նոքա միևնոյն պարզ էակի նոյնաժամանակ գործողութիւններն են: չետեապէս և արգելքը միջեց պիտի բարձուի, այն է՝ ընդդիմակաց մտապատկերները պիտի ենթարկուին մի որ և է փոփոխութեան, որից յետոյ միայն կարելի է այդ միութիւնը: Սակայն փոփոխութիւն ասելով, մենք չպիտի հասկանանք թէ մտապատկերների բովանդակութիւնը փոփոխւում է կամ նոքա բոլորովին ոչնչանում են. ընդհակառակն՝ ընդդիմակաց, միաժամանակ գիտակցութեան մէջ գտնուող մտապատկերները միայն երկուստէք նսեմացնում են միմեանց, երկուստէք ընդդիմադրում ու հետ մղում միմեանց: Դորա հետևանքը լինում է այն, որ ոչ թէ միայն նսեմանում է մտապատկերների պարզութիւնը, այլ միջեց բարձւում է նաև նոցա միութեան արգելաօրէթը, այնպէս որ ընդդիմակաց մտապատկերները միանում են միայն իւրեանց նսեմանալուց յետոյ մնացած մնացորդներով: Ուրեմն միմեանց յետ մղելուց յետոյ միանում են միայն մտապատկերների գեռ ևս ազատ ու պարզ մնացած մասները: Մտապատկերների այդ օրինակ միութիւնը կոչւում է **թ եր ա կ ա տ ար ձ ու լ մ ու ն ք**:

§ 12. Մտապատկերները իբրև գորութիւնք:

Որչափ որ մի գործողութիւն՝ արգելքների հանդիպելով՝ մասամբ կամ բոլորովին յաղթահարում է կամ կարողանում է յաղթահարել նորանց (ուրեմն և որչափ որ նա յառաջ է ածում կամ կարող է յառաջ ածել մի որ և է փոփոխութիւն), կոչւում է **գ օ ր ու թ իւ ն**:

Բայց որովհետեւ մտապատկերներինց իւրաքանչիւրը իւր ընդդիմադիրինց յետ մղուելով ինքն էլ է աշխատում նորան յաղթահարել, ուրեմն որովհետեւ իւրաքանչիւր մտապատկեր կարող է ընդդիմադրութեան հանդիպել ուստի և մտապատկերները յերեւան են գալիս իբրեւ զօր ու թիւնք, իբրեւ մտաւոր, հոգեւոր զօր ու թիւնք, և իւրեանց այդ խաղով պատճառ են լինում զիտակցութեան ազգի ազգի փոփոխմանց:

Պիտոողութիւնը մեզ ուսուցանում է նաեւ, որ բոլորովին կամ միայն մասամբ նսեմացած մտապատկերներին յաճախ, առանց իւրեանց ծագման պայմանների նորոգման, կրկին յետ են ստանում իւրեանց առաջուան պարզութիւնը, այսինքն կրկին զիտակցութեան մէջ տեղ են բռնում: Շատ հասկանալի է, որ մտապատկերին նսեմանալը ընդդիմադիր զօրութիւնից ծագած մի այսպիսի դրութիւն է, որին իւրաքանչիւր մտապատկեր ընդդիմադրում է իւր սեպհական զօրութեամբ: Այսպէս ահա յետ մղուած մտապատկերը հոգւոյ մէջ յերեւան է գալիս ոչ թէ միայն իբրեւ մի գործողութիւն առանց զիտակցութեան, այլ նաեւ իբրեւ յետ մղման ընդդիմադրող մի այնպիսի գործողութիւն, որ ձգնում է ստանալ իւր պարզութիւնը, իւր նախկին ու բնական դրութիւնը: Ուստի և եթէ ի վերջոյ միջից բարձուեցաւ ընդդիմադիր մտապատկերներին յետ մղող ազդեցութիւնը, այն ժամանակը յետ մղուած մտապատկերը իւր յատուկ զօրութեամբ կրկին յետ կը ստանայ իւր ազատութիւնն ու պարզութիւնը, ինչպէս մի ձգտալար, որ իւր սեպհական զօրութեամբ կրկին բարձրանում է և ընդունում իւր նախկին դրութիւնը, երբ ճնշող ծանրութիւնը հեռացնւում է:

Մի որ և է բարդ մտապատկերի վերայ կա տարուած ընդդիմադրութիւնը բաժանւում է նորա բաղկացուցիչ մաս-

ներին, այսինքն մասնաւոր մտապատկերներին վերայ: Սորա փոխադարձաբար օգնում են միմեանց այդ ընդդիմադրութեանը դէմ դնելու և զիտակցութեան մէջ իւրեանց համար տեղ բանելու, ուստի և կոչւում են օգնականներ: Եթէ մի բարդ մտապատկեր Մ (մեր հայրենեաց մտապատկերը) կազմուած է մասնաւոր մտապատկերներինց և Ա, Բ, Գ... (հայրական տուն, նորա շրջակայքը, հայր, մայր, եղբարք, քոյրեր...), այն ժամանակը այս մասնաւոր մտապատկերները օգնում են թէ միմեանց և թէ բարդ մտապատկերին Մ և այդ կերպով անկարելի դործում, որ ընդդիմադրութիւնը հեշտութեամբ և երկար ժամանակ տրան նսեմացնէ: Եթէ այս մասնաւոր մտապատկերներինց մէկը, օր. Գ. ինքն ըստ ինքեան շատ թոյլ է, այն ժամանակը նա կարող է օգնականների աջակցութեամբ յետ մղել ընդդիմադիր մտապատկերները, որ և նա չէր կարող անել, եթէ անօգնական լինէր զիտակցութեան մէջ: Մեր հայրենեաց բարդ մտապատկերին մէջ յերեւան են գալիս մինչև անդամ ամենաչնչին գծադրութիւնները, մինչդեռ շատ ուժեղ տպաւորութիւնները, որոնք մենք ստացել ենք օր. ճանապարհորդելիս, անդարձ կորչում են մեզ համար:

Ուրեմն և այն ոյժը, որով մի մտապատկեր ընդդիմադրում է միւսին, կախուած է ոչ թէ միայն նորա սկզբնական ոյժից, այլ զխաւորապէս նորա՝ ուրիշ մտապատկերների հետ կապակցուած կամ յօդուած լինելուց:

Կապակցութեան միջնորդութեամբ ընդդիմադրութիւնը տարածւում է նաեւ այնպիսի մտապատկերների վերայ, որոնց մէջ իսկապէս չը կայ ընդդիմադրութիւն: Ա և Բ (լոյսի գրգիռ և ձայնի գրգիռ) իսկապէս այլազգի զգայութիւններ են, ուստի և չեն կարող միմեանց իբրեւ խոչընդոտն ծառայել. միայն Բ յօդուած լինելով Գ-ի հետ, որ Ա-ին ընդդիմադիր է, յետ է մղւում իբրեւ Գ-ի

մասնաւոր մտապատկեր: Ուստի և մենք փակում ենք աչքերնիս, որպէս զի մի որ և է ձայն պարզ լսենք: դորա վերայ է հիմնում նաև Բէսսէլ աստեղաբաշխի յառաջ բերած իրողութիւնը, որ աստեղաբաշխական քննութեանց ժամանակ մեր տեսածը ճշտութեամբ ըմբռնելուն արգելք է լինում: Եթէ մենք միևնոյն ժամանակ լսում ենք մի բան, օր. ուշադրութիւն ենք դարձնում և ճշմանակի հարուածներն վերայ:

Ինչպէս ասացինք, մտապատկերները ընդդիմադրում են, փոխադարձաբար յետ են մղում միմեանց. դորանից ոչ մի մտապատկեր չի կարող բոլորովին ազատ մնալ: որչափ էլ նա զօրեղ չլինի: Յայտնի է, որ առաւել զօրեղ մտապատկերները համեմատաբար առաւել մեծ զօրութեամբ են ընդդիմադրում իւրեանց հակառակորդներին, ուրեմն և առաւել քիչ են նսեմանում, քան թոյլերը: Այդպէս ահա թոյլ մտապատկերները առաւել են նսեմանում, և որովհետեւ նոքա ի սկզբան (արդէն գիտակցութեան մէջ մանկիս) համեմատաբար առաւել քիչ պարզութիւն են ունենում, ուստի և յաճախ պատահում է, որ նոցանից շատերը բոլորովին նսեմանում են: Դորանով բացատրւում է նաև թէ մոռացութիւնը և թէ գիտակցութեան անձկութիւնը: Հոգւոյ մէջ փոքր առ փոքր գոյացած անթիւ մտապատկերներին, հայթհայթած գիտութիւնից մեր գիտակցութեան մէջ իւրաքանչիւր բոլոր կարող է գտնուել միայն չափազանց քիչ, մնացեալը յետ է մղւած, նսեմացած է:

§ 13 Վերարտադրութեան գաղափարն ու տեսակները:

Անձնաքննութիւնը ցոյց է տալիս մեզ, որ հոգւոյ մէջ

միանգամ դոյացած մտապատկերները երբէք անհետ չեն կորչում: հոգւոյ, թէև նոքա ուրիշ մտապատկերներինց հալածուին գիտակցութիւնից, այլ նոքա մնում են հոգւոյ մէջ և յաջող դէպքերում կրկին յետ են գալիս ի գիտակցութիւն: Նսեմացած մտապատկերներն ի գիտակցութիւն վերադառնալը կոչւում է վերարտադրութիւն:

Հին, բայց այժմ նսեմացած մտապատկերը կարող է վերարտադրուիլ նախ՝ անմիջապէս, այն է՝ միայն ընդդիմադրութեան տեղի տալով, ուրեմն և միայն իւր յատուկ ոյժով, և այն ժամանակը նա կոչւում է ազատ բարձրացող. բայց նա կարող է վերարտադրուիլ նաև իւրեան հետ կապակցուած մտապատկերների միջնորդութեամբ, այն է՝ երբ սոքա գործակից են լինում նորան իբրև օգնականներ և այն ժամանակը նա կոչւում է բարձրացրած: Առաջին դիպուածում հին մտապատկերը ներգործում է իբրև ժամացոյցի ձգտալար, որ ընդունում է իւր առաջուան դրութիւնը, հենց որ ձրնշումը վերջանում է կամ արգելքը վերանում, նա բարձրանում է իւր սեպհական ոյժով: Երկրորդ դիպուածում օգնականներով զօրացած մտապատկերը յազթահարելով իւր վերայ ծանրացած ճիշումը, բարձրանում է և մնում գիտակցութեան մէջ:

Միջնորդական վերարտադրութեան միշտ առաջնորդւում է անմիջականը, փասն զի միջնորդականը այնպիսի օգնական մտապատկերների միջնորդութեամբ եղած վերարտադրութիւն է, որոնք նախ և առաջ ինքեանք են անմիջապէս վերարտադրւում: Եթէ օգնական մտապատկերը անմիջապէս չարթնանար, այն ժամանակը նորա ստանձնած մտապատկերն էլ չէր կարող նորա միջնորդութեամբ վերարտադրուիլ:

§ 14 Անմիջական վերարտադրութիւն:

Մտապատկերների անմիջական վերարտադրութիւնը այն ժամանակն է տեղի ունենում, երբ նսեմացած մտապատկերիս (Ա.—իմ հօրս, իմ քերականութեան, իմ ընկերիս և այլն) հաւասար մի զգայութիւն (Ա.—իմ հայրս, իմ քերականութիւնս, իմ ընկերս) մտնում է գիտակցութեան մէջ: Զգայութիւնս Ա₁ սկսում է բ մտապատկերիս դէմ պատերազմել ու նորան հալածել գիտակցութիւնից, որի միջնորդութեամբ առաջուան ունեցած և այժմեան զգայութեան նման մտապատկերս Ա նսեմացել էր: Այնուհետև բ մտապատկերը նոր զգայութեան ներս մտնելուց յետոյ, նահանջում է հին Ա մտապատկերիս առաջ, և այս վերջներ իւր սեպհական ոյժով կրկին վերադառնում է ի գիտակցութիւն և խառնուում նոր Ա₁ զգայութեան հետ, վասն զի երկուքեան էլ նման են միմեանց: Այսպէս ահա առաւել զօրանում են մեր հին արդէն ունեցած մտապատկերները, երբ մենք նորից ենք ըմբռնում միւսնոյն գրգիւր: Հակառակ դիպումս առարկաները մեզ երբեք չեն երևալ իջրև վաղուց ծանօթ, այլ միշտ իւրաքանչիւր առարկայ կրկին ըմբռնելիս մեզ կը թուար թէ առաջին անգամն ենք պատահում նորան:—Նշանաւոր է այս հանգամանքը, որ զգայութիւնը անմիջապէս վերարտադրում է ոչ թէ միայն մի հին, հաւասար, այլ նաև շատ թէ քիչ հաւասար մտապատկերներ: Այսպէս ահա մի ձայնի տօն մեզ յիշեցնում է մի ուրիշ դուրս նման, երբեմն լսած տօն. մի գինու համ—մի ուրիշ, երբեմն խմած գինունը. մի որ և է ցաւի զգայութիւն—մի ուրիշ, երբեմն ունեցած ու դուրս նման ցաւինը, չնայելով որ այդ երկու զգայութիւնները կամ մտապատկերները դուրանից առաջ երբեք միատեղ չեն

եղել և ոչ էլ անմիջապէս միմեանց չեն յաջորդել:—Ինքն ըստ ինքեան վերադառնում են ի գիտակցութիւն բոլոր յաճախ կրկնուած հաւասար մտապատկերները. մեր հանապազօրեայ պարադմունքները միշտ կանգնած են լինում մեր աչքի առաջ, հենց որ քնից արթնանում ենք. կրքոտ անձի մէջ անդադար վերարտադրում է այն մտապատկերը, որի հետ կապակցուած է նորա կիրքը և ներս թափանցում նորա բոլոր գործողութեան ու մտքերի մէջ և խանգարում նորանց: Այստեղից և ծագում է բուռն կրքի ենթարկուած անձանց տրտունջը, թէ ոչինչ չեն կարողանում խելամուտութեամբ դործել, թէև սա ոչինչ յարաբերութիւն չունի կրքի առարկայի հետ:

§ 15 Միջնորդական վերարտադրութիւն:

Ըստ մեծի մասին անմիջական վերարտադրութեան հետ յօդուած է նաև մի ջնորդականը: Եթէ արգելքը վերանալուց յետոյ բ մտապատկերիս հետ յօդուած Ա մտապատկերս կրկին մտնէ գիտակցութեան մէջ, այն ժամանակը նա կը վերարտադրէ նաև իւրեան հետ կապակցուած մտապատկերս բ, կամ հոգեբանական լեզուով խօսելով, Ա-ի վերարտադրութեան հետ այդ դիպումս յօդուած է նաև բ-ի վերարտադրութիւնը: Արեւմն Ա-ը այն միջոցն է, որի օգնութեամբ բ-ը վերարտադրութեան է հասնում, ենթադրելով, որ Ա-ից և բ-ից դուժարուած ընդհանուր զօրութիւնը կարող է մի կողմ քաշել այն արգելքը, որ ընդդիմադրում է բ-ի վերարտադրութեան: Ա մտապատկերը կոչում է բ-ի օգնական, կամ ընդհանրապէս առնելով Ա-ը օգնական է իւր հետ յօդուած մտապատկերներին: Որչափ որ շատ օգնականներ ունի մի

մտապատկեր, այնքան էլ յաճախ նա կը մտնէ զխտակ-
ցութեան մէջ: Այլ որ սաստիկ եռանդով ու ջերմաջերմ
յուսով սպասում է մի բանի, նա ամենայն ինչ մի յա-
րաբերութեան մէջ է գնում իւր յոյսի հետ. նոյն իսկ
այս պատճառաւ յոյսը ստանում է բազմութիւն օգնական-
ներ, որոնց միջնորդութեամբ և նա միշտ վերարտադրու-
ւում է: Այսպէս նաև եթէ մենք մի բազմութեան մէջ
տեսնելու լինենք մեր ծանօթներէից մէկին, իսկոյն մեր աչ-
քերը կանգ կ'առնեն նորա վերայ և մենք նորան կը ծա-
նաչենք իբրև մեր ծանօթին: Բայց այստեղ կը վերար-
տադրուի ոչ թէ միայն այս ծանօթ անձի հին մտապատ-
կերը, այլ սա իւր հետ կը բերէ նաև ժամանակակից
մտապատկերներէ մի խումբ, որոնց հետ նա այն ժամա-
նակը յօդաւորուել էր: Մենք ոչ թէ կրկին անգամ կը ծա-
նաչենք մեր ծանօթին, այլ մենք կը յիշենք նաև
նորա հետ մի որ և է յարաբերութիւն ունեցող հանգա-
մանքները, օր. նորան պատահած տեղը, նորա արտայայ-
տած մտքերը, նորա գործերը, զգեստները և այլն:

§ 16. Միջնորդական վերարտադրութեան օրէնքները:

Ժամանակակիցութիւնը այն ընդհանուր օրէնքն
է, որով մտապատկերները միմեանց հետ կապակցուում են,
կամ որ մի և նոյն է, որով հոգին յօդաւորում է մտա-
պատկերները միմեանց հետ: Բայց առհասարակ զանա-
զանում են չորս վերարտադրութեան օրէնք, այն է՝ 1.
նմանութեան, 2. հակադրութեան, 3. ժա-
մանակակիցութեան և 4. յաջորդութեան
կամ շարայարութեան:

§ 17. Նմանութեան օրէնքով

Նման մտապատկերները վերարտադրում են
միմեանց: Նմանկուում են այնմտապատկերները, որոնք
մասամբ միայն հաւասար են, օր. ԱԲ և ԱԳ. ԱԲ բարդ մտա-
պատկերի Ա-ը անմիջապէս վերարտադրում է ԱԳ մտապատ-
կերներից Ա-ը իբրև իւր հաւասարը, իսկ Գ վերարտադրում
է Ա ի միջնորդութեամբ: Այսպէս ահա տեսնելով մի պատ-
կեր մենք յիշում ենք նորա նախակազապարը, մի տուն
յիշեցնում է մի ուրիշը: Մի երգ, որ մենք այժմ լսում
ենք, յիշեցնում է մեզ իւրեան նման մի ուրիշը, որ
մենք երգում էինք մեր երիտասարդութեան օրերում: մի
որ և է անսկզոտ կամ սրախօսութիւն մեզ յիշեցնում է մի
ուրիշ համանմանը: Մի քանի հոգևոր դրութեանց մտա-
պատկեր արթնացնում է մեր մէջ դորա համապատաս-
նող առարկայի մտապատկերը, օր. եթէ մէկը ցանկանում
է պատկերացնել բարկութիւնը կամ սէրը, նա իսկոյն
պիտի մտաբերէ մի որ և է բան, որի վերայ կարող է ուրա-
խանալ կամ բարկանալ:

Այսպէս ասում ենք այլաբանօրէն նաև անապատի
նաւակ, նա պատերազմի առիւծ էր, կեանքի դարունը և
այլն, որոնք վերարտադրում են մեր մէջ իւրեանց հա-
մապատասխանող մտապատկերները. այդպէս նաև աւե-
տարանի սերմանացանը, ժողովրդական առուները, Մէնէ-
նիոս Ազրիպպայի՝ ստամբսի ու մարմնոյ անդամների վե-
րայ պատմած առակը և այլն:

§ 18. Հակադրութեան օրէնքով

Հակադրի մտապատկերները վերար-
տադրում են միմեանց: Հակադրի մտապատկեր

ները նոքա են, որոնք թէ հաւասար են և թէ անհա-
ւասար և որոնց անհաւասարութիւնը առաւել է քան
հաւասարութիւնը: Եթէ օր. մենք հանդիպում ենք մի
անտուր հաստ ու բոլորակ մարդի, այն ժամանակը մեր
միտն է ընկնում մեր ծանօթի անտուր նիհար ու երկար
պատկերը: Եթէ մենք զբօսնում ենք մի նեղ, մութ ու սե-
պացեալ ժայռերով պատած ձորակում, այն ժամանակը
մենք յիշում ենք դորա բոլորովին հակապատկերը, այն է՝
մի ուրախ ու լայնատարած դաշտ: Աղբատիկ կեանքը յի-
շեցնում է մեզ փառաւորը. բթամիտ, անփորձ ու ան-
շնորհք բանւորը—վարպետին: Այստեղ հարկաւոր է ա-
սել, որ բազմաթիւ օգնականներ ունեցող մի մտապա-
կեր այնքան առաւել է բարձրանում գիտակցութեան մէջ,
որչափ նորա հակապատկերը առաւել է զանազանում
նորանից: Այսպէս ահա ողորմութիւն խնդրող աղքատը
մեզ առաւել խղճալի է թւում, եթէ մենք նորան բաղ-
դատում ենք միօրեւէ յրէտոսի հետ. սրիկան առաւել աչ-
քի է ընկնում, եթէ նորան օգնիւ են կոչում, կամ
ժխտը, եթէ նորան ջուայլ են կոչում: Մեր ունեցած
հազարաւոր իրերից մի բոպէ շատ բարձր ենք դատում
այն, ինչ ու կորցրել ենք, որպէս և մօրը ամենից թան-
կազին է երևում այն որդին, որին մահը այս բոպէիս
յափշտակել է:—Հակադրութեան օրէնքի վերայ հիմն-
ւում է նաև կատակի, հեգնութեան ու սրախօսու-
թեան և նաև դրամայի մէջ ողբերգականի ու կատակե-
րականի ազդեցութիւնը:

19. Ժամանակակցութեան օրէնքը

ասում է. «այն մտապատկերները, որոնք միաժա-

նակ կամ միասին գտնուել են գիտակցու-
թեան մէջ, վերարտագրում են միմեանց միջ-
նորդական վերարտագրութեան միջնոր-
դութեամբ, վասն զի նոքա մի բարդ մտապատկե-
րի մասներն են: Շուկայի մտապատկերը հեշտութեամբ
արթնացնում է խանութների, ապրանքների, խաղալիք-
ների և ուրիշ շատ իրերի մտապատկեր: Հայրենեաց մտա-
պատկերը հեշտութեամբ դուրս է կոչում մեր երիտասար-
դութեան ու մանկութեան անցքերն ու պատահարները:
Ժամացոյցի հարուածը յիշեցնում է մեզ մի գործ, որ
պիտի կատարուի մի որոշեալ ժամում:

Վերարտագրում են միմեանց ոչ թէ միայն այնպի-
սի մտապատկերներ, որոնք յատուկ են մի և նոյն զգայա-
րանին, այլ և այնպիսիք, որոնք վերաբրում են զա-
նազան զգայարանների: Մի որ և է հոտ արթնացնում է
մեր մէջ նորա համբ, իսկ սա կերակուրի կամ ուտելիքի
մտապատկերը: Ամենից հեշտութեամբ ու սիրով յօդա-
ւորւում են միմեանց հետ տեսանելեաց մտապատկերները
լսելեաց մտապատկերների հետ, տեսանելեաց մտապատկեր-
ները շօշափելեաց մտապատկերների հետ, հոտոտելեաց
մտապատկերները ճաշակելեաց մտապատկերների հետ,
բայց շատ հազադիւտ է լինում շօշափելեաց ու լսելեաց,
տեսանելեաց ու հոտոտելեաց, տեսանելեաց ու ճաշակե-
լեաց մտապատկերների յօդաւորութիւնը:

§ 20. Յաջորդութեան կամ շարայարութեան օրէնքը

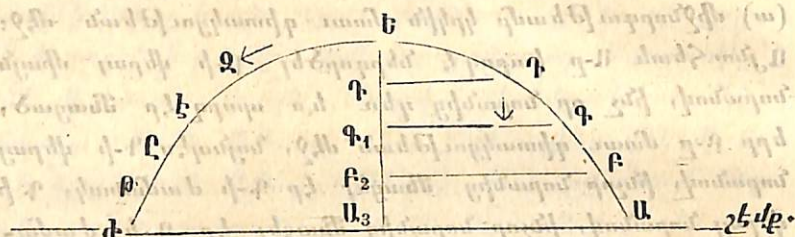
ասում է. «այն մտապատկերները, որոնք
մտել են գիտակցութեան մէջ մէկը միւ-
սի ետևից—յաջորդաբար, վերարտագրում

են մի մե անց իւրե անց սկզբնական կարգաւ: Այսպէս՝ մի որ և է բերան սովորած ուսանաւորի առաջին բառը մեր միտն է ձգուած երկրորդը, սա երրորդը և այլն. մի որ և է երգի առաջին ձայնը յիշեցնում է երկրորդը, սա երրորդը և այլն. այսպէս նաև միմեանց յաջորդող թուերը—1, 2, 3..., այբուբենի տառերը—ա, բ, գ..., մի որ և է հոլով խնդրող բայերը, նախադրութիւնները և այլն: Գորա պատճառն այն է, որ շարքի իւրաքանչիւր երկու միմեանց յաջորդող մտապատկեր՝ գոնէ մի բոպէ միասին մնալով գիտակցութեան մէջ՝ կապակցուած են միմեանց հետ: Ենթադրենք թէ մի որ և է զգայարանի միջնորդութեամբ մենք ըմբռնում ենք յաջորդական շարքս Ա, Բ, Գ, Դ, Ե...: Ա-ը իւր ի գիտակցութիւն մտած առաջին բոպէից յետ է մղուած այնտեղ գտնուած մտապատկերներէից: Քանի որ Ա-ը մասամբ գիտակցութիւնից դուրս էր և փոքր առ փոքր առաւել էր նսեմանում, եկաւ Բ-ը: Այժմ մտաւ Գ-ը և յօդուեց ընկղմող Բ-ի ու առաւել նսեմացած Ա-ի հետ: Գորանից յետոյ եկաւ Դ-ն և կապակցուեցաւ գիտակցութեան մէջ զանազան աստիճանի պարզութեամբ յետ մնացած նախընթաց անդամների, այն է՝ Ա, Բ, Գ հետ: Եւ այսպէս ահա շարքի իւրաքանչիւր յետագայ անդամը կապակցուեցաւ իւրեանից առաջ անցած մի խումբի հետ, որի իւրաքանչիւր անդամի պարզութիւնը այնքան առաւել էր սղօտացած, որքան նա մօտ է շարքի սկզբին: Բ, Գ, Դ... գիտակցութեան մէջ գտան Ա-ի առաւել ու առաւել պահասող մնացորդը, այն է՝ Ա, Ա₁, Ա₂, Ա₃... և նորա հետ յօդուեցին, այնպէս որ երբ Ե-ը մտաւ գիտակցութեան մէջ, Ա արդէն նսեմացած էր երեք անգամ: Շարքի այդօրինակ կազմութիւնը շօշափելի կերպով ներկայացնում է յետագայ կաղապարով:

- | | |
|---|--|
| 1. Ա | $\left\{ \begin{array}{l} \omega > \omega_1 > \omega_2 > \omega_3 \dots \\ \rho > \rho_1 > \rho_2 > \dots \\ q > q_1 > \dots \\ \dots \dots \dots \end{array} \right.$ |
| 2. ա Բ | |
| 3. ա ₁ Բ Գ | |
| 4. ա ₂ Բ ₁ Գ Դ | |
| 5. ա ₃ Բ ₂ Գ ₁ Դ Ե | |

Դնենք թէ այդպէս ծագուած շարքը գիտակցութիւնից հալածուելուց ու նսեմանալուց մի քանի ժամանակ յետոյ, սկզբնական անդամս Ա մի նոր զգայութեան (ա) միջնորդութեամբ կրկին մտաւ գիտակցութեան մէջ: Այնուհետեւ Ա-ը կարող է ներգործել Բ-ի վերայ միայն նորանով, ինչ որ նորանից դեռ ևս պարզ էր մնացած, երբ Բ-ը մտաւ գիտակցութեան մէջ, նոյնպէս Գ-ի վերայ նորանով, ինչոր նորանից մնացել էր Գ-ի ժամանակ, Դ-ի վերայ նորանով, ինչոր նորանից մնացել էր Դ-ի ժամանակ և այլն և այլն: Այսուամենայնիւ այն ոյժը, որ Ա կարող է գործ զնել յաջորդ անդամները պարզութեան հասուցանելու, այս անդամների համար մի և նոյնը չէ: Ա-ը ամենամեծ պարզութեամբ կապակցուած է միայն Բ-ի հետ, իսկ հետեւեալ անդամների, այն է Գ, Դ, Ե... հետ յօդուած է միայն աստիճանաւ ցածրացող ուժգնութեամբ և այն՝ առաւել թոյլ ոյժով Գ-ի, քան Բ-ի հետ, և ու առաւել թոյլ ոյժով Դ-ի, քան Գ-ի հետ և այլն: Ուրեմն և Ա մտապատկերը կրկին յերեւան գալով՝ գիտակցութեան մէջ արթնացնում է միևսերը ոչ թէ միանգամից ու մի վայրկեանում, այլ միայն Բ-ինը և այդ միայն այն ժամանակ, երբ ինքը հասնում է այն պարզութեան աստիճանին, որով նա առաջին անգամ յօդուել էր նորա հետ: Երրորդ մտապատկերը միայն այն ժամանակն է բարձրանում ու մտնում գիտակցութեան մէջ, երբ երկրորդ արդէն հասել է համապատասխան նսեմութեան, և այսպէս իւրաքանչիւր յաջորդ մտապատկեր վերադառնում է շարքի սկզբնական

կարգաւ: Դորա հետեանքը լինում է այս, որ Ա-ից սկսած շարքը վերարտադրւում է այն կարգաւ, ինչ կարգաւ որ նորա անդամները ըմբռնուել էին: Յետագայ կաղապարս ներկայացնում է մտապատկերներ ի դրութիւնը այն բոլորին, երբ Ա-ը արդէն անցել է իւր Ֆազերը (այստեղինը), և Ե անդամն կանգնած է ամենից բարձր, այսինքն շարքը արդէն վերարտադրուել է մինչև Ե-ը:



Եարբի իւր նախկին քարազաւ վերարտադրուելու ոյժը կախուած է նորանից, թէ նորա անդամները որչափ սերտ են կապուած միմեանց հետ. իսկ սա էլ կախուած է անդամների թուից, որոնց հետ կապակցուած է շարքի մի որ և է անդամը, օր. Ա-ը իւր աստիճանաւ նուազուող մնացորդովը: Բայց որովհետեւ այս մնացորդը միշտ նուազում է և ՚ի վերջոյ հասնում գրոյի, ուստի և նորա միջնորդութեամբ Ա-ի հետ կապակցուած անդամների թիւը պիտի մի վերջ ունենայ և համեմատաբար կարճ լինի: Երկար շարքերում առաջին անդամը այլ ևս չի կարողա- նում տիրել բոլոր անդամների վերայ, այլ վերարտադ- րութիւնը ալիքների ձևով միջին անդամներից տարած-ւում է միւսերի վերայ: մինչև վերջինը:

§ 21. Հարուստ կութիւն:

Եթէ անսխալէս վերադառնալի շարքի միջին ան-
դամներից մէկը, օր. Գ, այն ժամանակը առ իւր հետ կը

քերէ մէկը միւսի կուտից՝ յաջորդաբար, բայց համարեա իւրեանց առաջուան պարզութեան աստիճանաւ Գ. Ե. Զ. Է. . . . որոնց համար նա ծառայումէ իբրեւ առաջին անգամ, իսկ նորա նախորդ Ա. Բ. անդամները, որոնց համար Գ. -ը վերջին անգամէ, կը վերարտադրուեն միասին, բայց ասիականաւ նուագող ողջ պարզութեամբ: Վասն զի Գ. -ը ձուլուած է ոչ թէ նախ՝ Բ. -ի, յետոյ Ա. -ի հետ, այլ միանգամից Ա. Բ. բարդ մտապատկերիս հետ: Բայց նոյն իսկ այդ բարդ մտապատկերի մէջ Ա. ու Բ. մտապատկերները կանգնած էին միմեանց մօտ աստիճանաւ նուագողով պարզութեամբ: Այսպէս ահա Գ. -ը վերարտադրումէ երկու նախընթացները միանգամից, բայց միայն աստիճանաւ ցածրացող պարզութեամբ և ոչ շարքով, ինչպէս յետնորդներս Գ. Ե. Զ. Է. . . .

Եթէ մեր միտը ձգուի մեզ ծանօթ շարքի միջկց, օր. վարդանանց պատերազմը, այն ժամանակը այդ պատերազմի նախընթաց անցքերը մեր առաջ կը ներկայանան համառօտակի ու միանուագ. ընդհակառակն նորան յաջորդները, այն է՝ պատերազմի ընթացքն ու մանրամասնութիւնը, վախճանը, վահանի գործունէութիւնը և այլն կ'անցնեն մեր մտքովը այն կարգաւ, ինչ կարգաւ որ ՚ի սկզբանէ կազմուել էր շարքը: Ի հարկէ նա, ով որ մի շարք վատ է ըմբօնել և լաւ չի սեպհականել, ամենը միմեանց հետ կը խառնէ, կը շփոթէ, եթէ մի հարց առաջարկուի նորան շարքի միջկց: Որինակ եթէ մենք հարցնենք մի թոյլ աշակերտի, թէ ո՞վ էր Հայոց չորրորդ Նահապետը, այն ժամանակը վերաբտադրու թիւնը կը խառնակուի ու կը շփոթուի, նա կը պատասխանէ — Գեղամ: — ո՛չ. Արամայիս — ո՛չ. Արմենակ — ո՛չ, և նա չի կարող ասել կամ հաւաստի կերպով չի իմանալ մի միայնակ ուղիղ պատասխանը — Ամասիայ, և այդ այն պատճառաւ որ նա չի կարողանում

պատկերացնել իւրեան ոչ նախընթաց երեք նահապետնե-
րին միանուազ, ոչ էլ յաջորդներին մէկը միւսի
ետեւից, վասն զի նա շարքը չի ըմբռնել, չի սեպհակա-
նել իբրեւ շարք: Այդ հանդամանքը կարող է առիթ լի-
նել շատ դառն գշացմանց. եթէ մենք մտաբերում ենք
մի ոտանաւորի միջից միայն միտող և չենք կարողանում պարզ
յիշել ոչ նախընթաց և ոչ յաջորդ տողերը, այն ժա-
մանակը մեր վերայ տիրում է շփոթման դառն զգաց-
մունքը:

§ 22. Վերջ:

Եթէ 'ի վերջոյ մի որ և է շարքի վերջին ան-
գամ մի կերպով անմիջապէս կրկին մտնէ գիտակցու-
թեան մէջ, այն ժամանակը ամբողջ շարքը կը վերա-
տադրուի միանուազ ու դէպի յետ, բայց աստի-
ճանաւ նուազուող պարզութեամբ, վասն զի նա բո-
լոր նախընթաց՝ նուազուող մնացորդների հետ ձուլուած
է 'ի մի ընդհանուր ամբողջական մտապատկեր Ե Պ, Բ,
Ա, որ և տեսնուում է վերեւ յառաջ բերած կաղապա-
րից: Մտապատկերները այստեղ նմանուում են մի բա-
ցուող կծիկի: Ուստի և երեխաները, իսկ երբեմն նաև
հասակաւոր անձինք շատ դժուարանում են բազմապատ-
կութեան աղիւսակը, մի որ և է երգի ձայները, մի որ
և է նախադասութեան բառերը կամ մինչև անգամ մի
բառի տառերը բերանացի ասել յետեւից դէպի առաջ,
առանց նախընթաց վարժութեանց:

Ուստի և կարելի է ասել իբրեւ օրէնք, որ շարքը
բացւում է հետեւելով կապակցութեան կարգին, այսինքն
եթէ շարքի անդամները կապակցուած են միայն մի ու-
ղութեամբ, այն ժամանակը շարքը վերադարձուում է

միայն դէպի յառաջ և ոչ դէպի յետ: Շարքի յա-
ռաջախաղացութիւնը (յառաջ գնալը) կախուած
է նորաբռնած սկզբնական ուղղութիւնից, իսկ
յետախաղացութիւնը (յետ գնալը) հայթայթ-
ւում է դիտմամբ ու արուեստական կերպով.
այստեղ մենք դիտմամբ ընտրում ենք ու առնում
մտապատկերի դեռ ևս չսեմացած մասնը, իսկ գիտակ-
ցութեան մէջ ներկայ եղող մտապատկերը հալածում,
որպէս զի այդ մնացորդի միջնորդութեամբ աստուան
ամբողջ մտապատկերը կրկին վերեւ բարձրանայ: Ուստի և
միայն մի ուղղութիւն ունեցող շարքերը, 'ի միջի այ-
լոց ուրեմն նաև ժամանակի շարքը, վերադարձուում են
նոյնպէս միայն մի ուղղութեամբ: Ընդհակառակն
տարածութեան շարքերի վերադարձութիւնը ու-
նի երկու ուղղութիւն, վասն զի այս շարքերը կարելի է
կադմել թէ դէպի յառաջ և թէ դէպի յետ: Այսու-
ամենայնիւ դիտմամբ բազմիցս դէպի յետ գնալով ժամա-
նակական շարքերը նոյնպէս կը ստանան այդ ընդունակու-
թիւնը, այնպէս որ մենք կարող կը լինինք ամենայն հեշ-
տութեամբ անցնել շարքը և դէպի յետ:

Եթէ յաջորդական կարգաւ 'ի գիտակցութիւն մը-
տած բոլոր մտապատկերներն էլ նման են իւրեանց բո-
վանդակութեամբ, այն ժամանակը նոքա վերադարձը-
ւում են բոլորը միասին, հենց որ նոցանից մէկը
մտաւ 'ի գիտակցութիւն, վասն զի նոքա բոլորեքեան
սերտ կապակցուած են գիտակցութիւն մտածի հետ իւ-
րեանց բովանդակութեան հաւասար մասներով: Ուրեմն և
նոքա կազմում են մտապատկերների մի խումբ:
Նոյնաձայն բառերի շարքը վերադարձուում է ոչ թէ իր-
բեւ շարք, այլ իբրեւ նման մտապատկերների խումբ: Ա-
ռանց մի որոշեալ կարգի միմեանց մօտ կանգնած բազ-

մաթիւ ծառերը, եթէ վերարտադրուելու լինեն, մեր գիտակցութեան մեջ յերևան կը գան իբրեւ մոտապատկերների մի խումբ: Այլ որ դրօշմել է մի այնպիսի փողոցում, ուր բոլոր տները միմեանց նման են, նա առանց վարժութեան դժուարութեամբ է կարող վերարտադրել այդ տների շարքը իւրեանց սկզբնական կարգաւ, մինչդեռ նա հեշտութեամբ կը մոտաբերէ տների մի խումբ:

§ 23. Մտապատկերների շարքերի զանազան կապակցութիւնը ու նորա նշանակութիւնը:

Մտապատկերների շարքերը կարող են զանազան կերպով միմեանց հետ կապակցուել:

1. Բազմաթիւ շարքեր կարող են նույնաժամանակ զանազան բարձրութեամբ անցնել գիտակցութեան միջով, այնպէս որ նոցա անդամները միմեանց հետ կամ կապակցուում են կամ ձուլուում: Այսպէս ահա շոշափելեաց մտապատկերներն ու մկանունների զգայութիւնները կապակցուում են տեսանելեաց զգայութեանց հետ, երբ մենք մի բան կամ մի տեղ ենք որոնում. այսպէս ահա թատերգութեան ժամանակ տեսածն ու լսածը միանում են ու կազմում մի տեսարան, աշակերտը իւր դասը սերտում է բարձր ձայնով, որպէս զի տեսածն ու լսածը կապակցէ մտածածի հետ: Այս տեղ կապակցուում են միմեանց հետ զանազան ծագումն ունեցող մտապատկերներ ու զգայութիւններ, ուստի և նոցա կապը լինում է սերտ ու ամուր. մինչդեռ այդքան սերտ չեն միանում միմեանց հետ միևնույն ծագումն ունեցող անդամները, օր: երբ մէկը նոյնաժամանակ շատ անձանց հետ սատրիք կամ ճարտարակ է խաղում:

2. Գլխաւոր շարքի անդամները երկրորդական շարքերի համար կարող են ծառայել

իբրեւ սկզբնական կէտեր: Գլխաւոր ու երկրորդական շարքերի այդ կապակցութիւնը լինում է երկու տեսակ: Նախ՝ երկրորդական շարքերը կարող են միջնորդ լինել գլխաւոր շարքի միմեանց յաջորդող երկու անդամների մէջ: Այսպէս ահա ընդհանուր պատմութեան գորագլուխները կազմում են գլխաւոր շարքը իսկ նոցա կապակցող մասնաւոր իրողութիւնները երկրորդական: Բայց երկրորդական շարքերը կարող են գլխաւոր շարքից ակիզքն առնել և ուղղորդ ուղղութեամբ վազել դէպի մի կողմ, ինչպէս օրինակ պատմական անցքերի ժամանակագրական գլխաւոր շարքը իւր զանազան կէտերում կարող է ձիւղաւորուել և կազմել ժամանակակից անցքերի երկրորդական անցքեր:

3. Բազմաթիւ շարքեր կարող են միմեանց հետ խաչուել, օր. Ա, Բ, Գ, Դ, Ե... և Խ, Ծ, Դ, Զ, Է... ուր որ Գ զանուում է թէ առաջին և թէ երկրորդ շարքում: Գ մանկելով գիտակցութեան մէջ աշխատում է յառաջ կոչել Դ և Ե կամ Զ և Է: Մի և նոյն այդ Գ (կամ մի որ և է ուրիշ մտապատկեր) կարող է գտնուել նաև հարիւրաւոր ուրիշ շարքերի մէջ և ծառայել իբրեւ ընդհանուր հատման կէտ: Այդ օրինակ դէպքերում շարքի արագ և ուղիղ վերարտադրութիւնը կախուած է միմեանց յաջորդող անդամների սերտ կապից, ուստի և շարքի յաճախ կրկնուելուց. Repetitio est mater studiorum, կրկնութիւնն է մայր գիտութեանց: Իւր արդեօք շարքի անդամները յօդուած են միմեանց հետ, Ի ներքուստ, դա պարզ տեսնուում է նա մանաւանդ, երբ շարքի անդամներից մէկը, օր. Գ գիտակցութեան մէջ եղած ժամանակը յանկարծ մոռնում է մի նոր ընդգիմադիր մտապատկեր օր. Մ: Եթէ Գ և Գ անդամները թոյլ են կապակցուած միմեանց հետ, այն ժա-

մանակը նոր ներս մտած մտապատկերս Մ իւր ընդդիմադրութեամբ արգելք կը լինի Դ—ի վերաբառնալիցութեան, ուստի և վերաբառնալիցութիւնը կը խափանուի: Այսպէս ահա յաճախ պատահում է, որ մէկը իւր բերան սերտած ծառը ասելիս՝ յանկարծ կանգ է առնում ու շուարուած մնում, եթէ օր. մննում է մի բարձրաստիճան անձն. զիրք կարգալիս մի երկու միաք, որոնք պատկանում են նաև մի ուրիշ շարքի, փոխում են մեր զիտակցութեան ընթացքը դէպի մի ուրիշ կողմ: Եւ յաճախ մի վէպից մենք անցնում ենք մի ուրիշ վէպի, եթէ առաջինի անդամները սերտ չեն կապակցուած միմեանց հետ և այլն:

Սերտ կապակցուած շարքի ոյժը ակնյանդիման յերեան է գալիս, երբ նա անընդհատ մի անդամից անցնում է միւսին չնայելով, որ այս կամ այն անդամի զիտակցութեան մէջ ներկայ եղած ժամանակը յերեան են գալիս նաև ընդդիմադիր մտապատկերներ: Այլ օր. լաւ քննել ու սեպհականել է իւրեան մի ծառ, նա չի կանգ առնիլ ու շուարուած մնալ, եթէ յանկարծ մի անսպասելի անցք պատահէ: Մենք կարող ենք անգիր ասել մի լաւ բերան սերտած ոտանաւոր և միլենոյն ժամանակը շատ ուրիշ բաների վերայ մտածել:

Մտապատկերների շարայարութիւնը մեր հոգեւոր կենսայ զարգացման համար մեծ նշանակութիւն ունի: Ինչ որ առաջ առանձնացած ու յրուած էր, նա սերտ կապակցուած է միմեանց հետ. իւրաքանչիւր մտապատկեր գտնում է իւր ամուր տեղը մի սերտ յօդաւորուած ամբողջութեան մէջ, որի միջնորդութեամբ նա կարողանում է հեշտութեամբ հասնել վերաբառնալիցութեան: Այդպէս ահա մենք մեզ չենք կորցնում ու շփոթւում այն բազմաթիւ առարկաների մէջ, որոնք ներկայացնում են մեզ մի ահագին շինութիւն (օր. համաշխարհական հանդէս

ները), մի լայնաստարած մարգագետին կամ ծառուղի, բայց նաև այն բազմաթիւ դադափարների մէջ, որոնցից կազմում է իւրաքանչիւր զիտութիւն: Յայտնի է, որ զիտակցութեան անձկութիւնը մեզ թոյլ չի տալիս միանգամից բմբռնել մտապատկերների անթիւ բազմութիւն. ուստի և որպէս զի մենք կարող լինինք տիրել բազմաթիւ մտապատկերների, հարկաւոր է որ նոքա կապակցութիւն միմեանց հետ և կազմեն բարեյօդ շարքեր, և որ շարքի սկզբնական անդամների վերաբառնալիցութիւնը մեզ ձեռնհաս կայուցանէ հեշտութեամբ ու անխափան հասնել շարքի ամենահեռաւոր կէտերին:

Շարքերի հիւստեւածքի միջնորդութեամբ մտապատկերների շարժողութիւնը կանոնաւորում է, վասն զի վերաբառնալիցութիւնը այնուհետև հանգիստ տեղի է ունենում այս կամ այն ուղղութեամբ, նայելով թէ շարքերի հիւստեւածքը նորան ինչ ճանապարհի վերայ է մատնանիշ լինում: Ղիտակցութիւնը ստանում է իւր յատուկ ու մշտական բնաւորութիւնը այն հանդուցներով, որոնցից ճառագայթաձև ծագում են բազմաթիւ շարքեր, վասն զի նոքա են այն կենդրոնները, որոնց շուրջը ժողովւում են բազմաթիւ մտապատկերների շարքեր և կազմում սերտ կապերով յօդաւորուած մի ամբողջութիւն: Այդ հանգոյցների մէջ են նստած մարդոյս ամենասիրելի մտապատկերները, ձգտումներն ու կրքերը: Այդ հանգոյցներից ծագող շարքերը դիմում են դէպի առաւել բարձր կենդրոններ և այդպէս կազմում զանազան շրջաններ: Այդ բոլոր շրջանների ամենաբարձր կենդրոնն է այն տեղը, ուրոր նստած է մարդոյս Եսը: Այստեղ հարկաւոր է նկատել նաև, որ ոչ այն ստորադրեալ հանգոյցները և ոչ էլ այս վերնագոյն կենդրոնը չունին մի հաստատուն զիրք, այլ ենթարկուած են բազմաթիւ փոփոխութեան:

§ 24. Յիշողութիւն և մոռացութիւն:

Մտապատկերներն վերարտադրութեան վերայ հիմնուած է այն, ինչ որ կոչուեմք «յիշողութիւն»: Այսու ամենայնիւ իւրաքանչիւր վերարտադրութիւն զեռ ևս չի կարելի կոչել յիշողութիւն. յիշողութիւնն է այն վերարտադրութիւնը, որ բոլորովին անփոփոխ ու ամենայն ճշտութեամբ բերում է իւր հետ այն, ինչ որ կար մի ժամանակ գիտակցութեան մէջ: Աւրեմն՝ յիշողութիւնն է մտապատկերներն անփոփոխ վերարտադրութեան կարողութիւնը:

Յիշողութիւնը կատարելութեան է հասած, եթէ նա 1. հեշտութեամբ է ըմբռնում, ուստի և վերարտադրութեան համար չի պահանջում ոչ շատ ժամանակ խող կրկնութիւններ, ոչ էլ արուեստական հնարքներ, 2. իւր ստացածը ճշտութեամբ ու անփոփոխ յետ է տալիս. 3. երկար ժամանակ կարողանում է ամուր պահել ու յետ տալ իւր ստացածը. 4. միշտ պատրաստ է ծառայութեան, այսինքն, իւրաքանչիւր անգամ առանց երկար ու բարակ մտածելու, հեշտութեամբ կարողանում է վերարտադրել իւր ստացածը. 5. կարողանում է ընդունել ու վերարտադրել զանազան տեսակ մտապատկերներ: Աւրեմն՝ կատարելութեան հասած յիշողութեան յատկութիւններն են՝ հեշտութիւն, ճշտութիւն, տեղականութիւն, պատրաստակամութիւն և մեծ տարածութիւն կամ բովանդակութիւն:

Յիշողութեան հեշտութիւնը կախուած է իւր օգնական մտապատկերների բազմութիւնից ու նպատակայարմար լինելուց, վասն զի գոյանից իւրաքանչիւրը օգնում է նաեմացած մտապատկերներին կամ մտապատկերների շար-

քերին վերեւ բարձրանալու և գիտակցութեան մէջ մանելու: — Ինչ որ վերաբերում է յիշողութեան ճշտութեան, տեղականութեան ու պատրաստակամութեան, այս պիտի ասենք, որ դոքա կախուած են մտապատկերների իւրեանց յատուկ ոյժից և իւրեանց օգնական մտապատկերների բազմութիւնից և այն հանգամանքից, թէ որչափ սերտ է կապակցուած մի որոշեալ մտապատկեր մեր ունեցած միւս մտապատկերների հետ: Մտապատկերները մոռացութիւնից պաշտպանելու համար ամենապահանջ միջոցն է կապակցել նրանց մեր սովորական մտապատկերների հետ: — Յիշողութեան հարուստ բովանդակութիւնը ամենից առաւել պահանջում է որ մենք բազմակողմանի կերպով ամուր սեպհականնք և պինդ պահենք զանազան տեսակ մտապատկերներ ու մտապատկերների շարքեր և այդպէս սեպհականացրածը օգնական մտապատկերների միջնորդութեամբ կապակցենք մեր սովորական մտաւոր շրջանի հետ:

Ամենասուր ու ամենամեծ յիշողութիւն մենք անկասկած ունինք այն բանի համար, ինչ որ մեզ ամենից շատ է հետաքրքրում, ինչից որ մենք մի բան ենք սպասում: Ընդհանուապէս վատ յիշողութիւն ունենք այնպիսի առարկաների համար, որոնք զուրկ են նման ու հեշտ վերարտադրելի մտապատկերներից: Աւմ մտաւոր շրջանը արմատացած է առաւել ընդհանուրի մէջ, նա հեշտութեամբ կը մոռանայ մասնաւորը, թէև սա նորան մի րոպէ գրաւած էլ լինի: Ո՞վ որ ընդ հակառակն սովոր է գլխաւորապէս կանգ առնել մասնաւորի վերայ, նա չի կարող ամուր պահել իւր յիշողութեան մէջ ընդհանուրը: Այն առանձին յիշողութիւնները, որոնք առ հասարակ վերագրում են բնատուր ընդունակութեան, ինչպէս են օր. տեղի, թւի, ձայնի, մտքի և այլն յիշողութիւնները, բո-

լորեքեան էլ կախուած են այն հետաքրքրութիւնից, որ մարդս ունեցել է իւր մանկական հասակից սկսեալ: Ո՞վ որ մի բանի համար յիշողութիւն է ցանկանում, նա թող պարապէ նորանով, և որչափ կարելի է իւր հետաքրքրութիւնը կենդրոնացնէ նորա մէջ, այն ժամանակը դա նորան կը յաջողի:

Յիշողութեան հակառակն է մոռացութիւնը: Մոռացկոտը չի կարողանում վերարտադրել իւր ունեցած մտապատկերները. այսու ամենայնիւ դա միայն մի ժամանակաւոր դրութիւն է, վասն զի դա կախուած է նորանից, որ օգնական մտապատկերները առաւել թոյլ են ու սակաւաթիւ, քան իւրեանց հակառակորդները: Եթէ մեզ յաջողութիւն մի կողմ քաշել այդ հակառակորդներին, այն ժամանակը օգնականները իւրեանց ոյժով կարող կը լինին վերարտադրել իւրեանց մտապատկերը: Ուրեմն ոչ մի մտապատկերի համար չի կարելի ասել, որ նա բոլորովին մոռացուել է, ինչպէս որ մի ծովը ընկած մատանւոյ համար չի կարելի ասել, թէ նա բոլորովին կորել է: Թէև առաջին դիպուածում մտապատկերի, իսկ երկրորդ դիպուածում մատանւոյ ձեռք բերելը շատ դժուար է, սակայն ոչ բոլորովին անկարելի: Քնի մէջ յերեան են դալիս այդօրինակ մոռացուած մտապատկերներ և յաճախ զարմանալի պարզութեամբ, այդ մի և նոյնը տեղի է ունենում յստակատեսութեան (քնայածութեան) մէջ և մահուան րոպէներին:

§ 23. Յիշողութեան տեսակները:

Բերան առնել կը նշանակէ դիտմամբ իւրեան սեպհականել մտապատկերներ կամ մտապատկերների շարքեր: Ուրեմն բերան առնելը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ զիտակ-

ցաբար ու դիտմամբ անել այն, ինչ որ տեղի է ունենում մտապատկերների յօդաւորութեան մէջ: Բայց նայելով թէ ինչպէս ենք յօդաւորում ու սեպհականում մտապատկերները, յիշողութիւնը լինում է. մեք ենական, սրամիտ կամ արուեստական ու խելացի:

Մեք ենական յիշողութիւնը հիմնուած է ժամանակակցութեան ու յաջորդութեան օրէնքի վրայ: Մենք մեքենայէս բերան ենք առնում, եթէ մի և նոյն մտապատկերները կամ մտապատկերների շարքը դիտմամբ այնքան կրկնում ենք, որ նոքա ձեռնհաս են դառնում քնդգիմադրել հակառակորդ մտապատկերներին: Այն երեխան, որ պիտի իմանայ, թէ ХАБЫ կը նշանակէ հաց, РАМЕН քար և այլն, պիտի այնքան կրկնէ այդ բառերը, մինչև որ դորա 'ի վերջոյ դառնան նորա ամուր սեպհականութիւնը: Ուստեղէն բառը միանում է հայերէնի հետ ժամանակակցութեան կամ յաջորդութեան օրէնքով: Այսօրինակ բերան առնելը շատ անհիմն, ուստի և շատ անհաստատ է, վասն զի այստեղ երկու առանձին մտապատկերների մէջ չկայ ոչինչ ներքին յարաբերութիւն, այսու ամենայնիւ նա անշուշտ հարկաւոր է այնտեղ, ուր մտապատկերները կապակցուած են միմեանց հետ լոկ միայն պատահմամբ, ինչպէս է օր. անկապ ու կցկոտոր տեղեկութեանց, բառերի, թուերի, անունների, կանոնների և այլն բերան առնելը: Այսօրինակ բերան առնելը յաճախ մնում է միակողմանի, եթէ անդամները միմեանց հետ այդպէս յօդաւորելիս, նոքա կարգը չփոխուի: Այդ դիպուածում երեխան օր. չի կարող ասել թէ ուստեղէն ինչպէս է հաց, մինչդեռ ХАБЫ կարգացած ժամանակը հեշտութեամբ կը մտաբերէ, որ դա հաց կը նշանակէ: Եթէ նա բազմապատկութեան աղիւսակը ուսել է սովորական կարգաւ, զուցէ առանց դժուարութեան կը պատասխանէ

Հարցմանս. որքան է 7×8 : Բայց եթէ նորան հարցնելու լինենք մի ուրիշ ժամանակ, 8×7 , նա կանգ կ'առնէ և արտագրութիւնը ասելուց առաջ 8×7 կը փոխէ 7×8 , կամ թէ նա կը սկսէ շարքի սկզբնական անդամից (իւր մտքումը) 7×7 , $7 \times 8 = 56$:

Սրամիտ յիշողութիւնը կապակցում է միմեանց հետ ալլասեր ու բոլորովին առանձնացած մտապատկերները մի որ և է արուեստական, բայց միշտ սրամիտ միջոցաւ: Այստեղ ընդհանուր կանոնն է նմանութիւն և աննմանութիւնը: Կորա համար ամենից առաջ հարկաւոր է սրամտութիւն, վասն զի դա այն կարողութիւնն է, որով մարդս անման իրերի մէջ գրտնում է նմանութիւն: Սրամիտ յիշողութիւնը փորձ է փորձում ներքուստ կապակցել միմեանց հետ երկու աննման մտապատկեր, օր. Ա և Բ, մի ուրիշ, Կ, մտապատկերի միջնորդութեամբ, որ թէ Ա-ի և թէ Բ-ի հետ մի որ և է նմանութիւն ունի:

Այդ արուեստական յիշողութիւնը առաւել օգտակար է համարուում գործադրել թուերի վերաբերութեամբ, վասն զի դոցա ու գաղափարի մէջ չկայ մի որ և է բնական կապ, որով կարելի լինէր անջնջ պահել մտքումը մի յայտնի տարեթիւ: Նապոլէօն I կարող էր ծնունդ թէ 1770 և թէ 1769 թուին: Օտոյ Բ է վէնաւորի չիմնած նոր արուեստական յիշողութիւնը նշանադրերին տալիս է թուանշանների նշանակութիւն, որոնցից և կազմում են այնպիսի բառեր, որոնց նշանակած թուերը հետադարձ կարելի է կապակցել առարկայի գլխաւոր գաղափարի հետ: Նա թուանշանները այսպէս էր վերածել նշանադրերի: 1 իւր ձևով յիշեցնում է մեզի, իսկ սա իւր ձևով նշանադիրս խ, սա իբրեւ կոկորդաշին ձայն — յետագայ կոկորդային տառերս զ, հ, և այլն:

Այդպէս նաև մնացեալ թուերը: Թէև այդ արուեստական օգնութիւնը ամենուրեք չի կարելի առանց յիշողութիւնը ծանրաբեռնելու ու հետադարձ գործադրել տակայն նա պատմութեան, աշխարհագրութեան, վիճակազրութեան, բնագիտութեան մէջ մեծ ծառայութիւն է կարող մատուցանել թուերը յիշողութեան մէջ պահելու համար:

Խեղացի յիշողութիւնը հիմնում է մտապատկերների ներքին կապակցութեան վերայ. նա յերևան է բերում մտապատկերների առ միմեանս ունեցած որակական յարաբերութիւնքը և այդպէս կապակցում նոցա միմեանց հետ դատողութեան միջնորդութեամբ, առանց զիմելու արուեստական յիշողութեան միջոցներին: Աստի և իսկացի յիշողութիւնն է ամենահաւատարիմ ու ամենապահով յիշողութիւնը: Ի հարկէ նա գործադրել է միայն այն տեղ, ուր մտապատկերները ցոյց են տալիս ոչ թէ մի պատահական, այլ հարկաւոր և իւրեանց բովանդակութեան յատուկ մի կապ: Սակայն նա չէ մի ուրիշ, երկու նախընթացներին ոչինչ նմանութիւն չբերող յիշողութիւն, այլ նա է նոյնպէս վերաբառադրութիւն, բայց այնպիսի վերաբառադրութիւն, որ մտապատկերները կապակցում է միմեանց հետ իւրեանց ներքին կապով. նա է իսկացի յիշողութիւն, վասն զի նա անկորուստ պահում է այն, ինչ որ արժանի է գիտութեան: Յիշողութեան ամենամեծ օրէնքն է — «Quantum scimus, tantum memoria tenemus» — այնքան գիտենք, որքան ունենք մեր յիշողութեան մէջ: Խեղացի յիշողութեան միջնորդութեամբ ենք մեր միտը պահում մաթեմատիքական ապացոյցները, ըմբռնում պատմական անցքերի մէջ եղած կապն ու բնութեան երևոյթների փոփոխութիւնքը, որոնելով դոցա պատճառն ու հետեանքը: Նւ որովհետև հասկանալի ու ըմբռնելի խելքի գործն է, ուստի և այստեղ գործում են

միասին յիշողութիւնն ու խոհականութիւնը, և այս տեսակ յիշողութիւնը կոչուում է խելացի:

Ծան. Մարդոյս մտաւոր մշակութեան աստիճանը չափելու համար չկայ մի առաւել նուրբ միջոց, քան թէ նորա իւր մէջ կրած բառգիրքը, նորա բառերի մտապատկերների հարստութիւնը: Ահանաւոր սանսկրիտագէտ Մակս Միլլերը գիտնականը յառաջ է բերում մի շատ հետաքրքիր իրողութիւն, բազմաթիւ միմեանց հետ զանազան մասնաշաղկերի և զանազան դասակարգի պատկանող անձանց զօրծ դրած բառերի քանակութիւնը: Անգղիացում մի ուսեալ անձն հազիւ է զօրծ դնում 3—4000 բառից աւելի: օրագրերի ու լրագրերի բառերի պաշարը նոյնպէս 6,000-ից չի անցնում: Հին հուսկարանի մէջ համարում են ընդ ամենը 5,642 բառ: Հռչակաւոր հռետորները չեն զօրծ դնում 10,000-ից առաւել բառ: Միլտոնը ունի 8,000, Շէկսպիրը—այդ կողմից անգղիացի ամենահարուստ մտանազիրը, 15,000 բառ: Եղիպտացւոց հիէրոգլիֆները ցոյց են տալիս, որ այս երկրի իմաստունները հազիւ թէ ունէին 900 բառ: Ուրեմն սրբան աղքատ պիտի լինէր մի եղիպտացի մշակի բառերի պաշարը: Անգղիացի մշակը, ինչպէս հաստատում է մի գիւղական քահանայ շատանանում է ամենաշատը 300 բառով: Այս իրողութիւնները տալիս են միայն մի գաղափար, թէ որքան է լինում հեշտութեամբ զօրծադրուող մտապատկերների պաշարը, բայց ոչ առհասարակ զօրծադրուող մտապատկերների գումարը:

§ 26. Յիշողութեան զարգացման ընթացքը:

Յիշողութիւնը ամեն մտաւոր զարգացման հիմն է, վասն զի նա է, որ կապակցելով միմեանց հետ՝

կազմում է մի ամբողջութիւն մեր հոգեւոր կենաց բազմութիւն թուականից, որոնք հակառակ դիպուածում կը մնային առանձնացած ու առանց փոփոխակի յարաբերութեան: Յիշողութեան միջնորդութեամբն է մեր հոգեւոր կենաց ներկան մտնում բազմակողմանի յարաբերութեանց ու կապակցութեանց մէջ իւր բոլոր անցիակի հետ: Առանց նորան՝ մեր հոգեւոր կենեքը փակուած կը մնար մտապատկերների նեղ շրջանում, որ բերում է իւր հետ իւրաքանչիւր առանձին ակնթարթ, ինչպէս որ այդ տեսնում ենք բազմութիւն կենդանիների մէջ:

Բայց յիշողութիւնը մարդոյս զանազան հասակում ցոյց է տալիս մի նշանաւոր զարգացման ընթացք: Նորա զօրծողութիւնը հերոսութեան է հասնում մարդոյս մանկական հասակում: այդ ժամանակ նա ահադին քանակութեամբ նիւթ է ժողովում հոգւոյ բոլոր զարգացման համար: Երեխան իւր կեանքի առաջին երեք կամ հինգ տարիներում ուսանում է կառավարել իւր մարմինը, ազատ շարժուիլ իւր շրջապատող տեղերում, ճանաչել անթիւ իրեր իւրեանց զանազան յատկութիւններով, խումբեր ու շարքեր կազմել նոցանից. այդ ժամանակաւ միջոցում նա սեպհականում է մայրենի լեզուի քերականութեան ու բառարանի էական մասեր, այնպէս որ ժան Պօլի հետ կարելի է ասել. «Մարդ իւր առաջին երեք տարին առաւել շատ է ուսանում, քան թէ երեք համալսարանական»:

Յիշողութիւնը պահպանում է իւր այդ զարմանալի ոյժը նաև մանկական հասակի վերջին տարիներում, որով և երեխային ընդունակ է զօրծում հեշտութեամբ ուսանել երկու, երեք լեզու, սեպհականել անուններ ու թուեր և յարմարացնել իւր մարմինը զանազան արուեստների: Մանկութիւնը այն ժամանակամիջոցն է, երբ մանկան մէջ

տիրապետում է մեքենական յիշողութիւնը, երբ նա յօ-
ժարակամ իւր մէջ է ընդունում ինչ որ նորան տալիս
են, առանց հարցնելու «ինչպէս» և «ինչո՞ւ»:

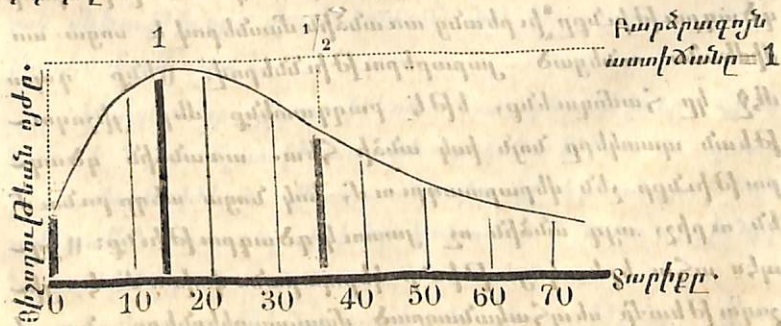
Մանկական հասակի, այն է՝ 12-րդ տարուայ
հետ վերջանում են նաև մարդոյս բնական ու արուես-
տական առարկաներից ստացած մտապատկերները, որոնք
և ամբարուելով յիշողութեան մէջ, պահուում են յաջորդ
տարիների համար. մանուկը այդ հասակում կատարելա-
պէս ուսել է իւր մայրենի լեզուի քերականութիւնն ու
բառգիրքը, գոյները, ձայները, անունները, թուերը, անձ-
ները ու իրերը — այս բոլորը նա այդ հասակում ժողոված
է լինում իւր յիշողութեան մատենի մէջ:

Երիտասարդութեան հասակում յիշողու-
թիւնը թէև քիչ է հարստանում իւր տարրերի, այն
է՝ զգայարանական մտապատկերների վերաբերութեամբ,
բայց նա առաւել և առաւել է ձօնացնում իւր ժողոված
պաշարը, կապակցելով այդ նիւթը միմեանց հետ և յօ-
րինելով նորանոր պատկերներ, որոնց շնութեան վերայ
գործում են բացի յիշողութիւնից, նաև խոհականու-
թիւնն ու երևակայութիւնը: Երիտասարդը անցցնում է
իւր տարիքը իւրեան ծանօթ զգայարանական աշխար-
հում, այն աշխարհում, որ նորան քիչ նոր տպաւորու-
թիւններ է տալիս. ուսումը հիմնուած է մայրենի լեզուի՝
իւրեան լատինական ծանօթ 39 նշանագրերի ու ձայների վերայ.
միայն այդ նշանագրերի ու ձայների միջնորդութեամբ նա
ծանօթանում է տիեզերական պատմութեան անցքերի,
բնադասական ու բնագիտական երևոյթների և ուրիշ
գիտութեանց հետ:

Առաւել անշարժ է դառնում յիշողութիւնը այ-
րական հասակում: Արդէն անցել է ժողովելու ժա-
մանակը. մարդս այժմ իւր առաջուայ ժողովածը գործա-

դրում է ինքնագոյ դատողութեանց ու վճիռների մէջ:
Այրական հասակում մարդս վերին աստիճանի դժուա-
րութեամբ է ուսանում մի նոր լեզու, մեծ աշխատան-
քով է պահում իւր յիշողութեան մէջ անուններն ու թու-
երը: Այս հասակում յիշողութեան թուլութիւնը միանու-
նում է ջղերի դիւրագոյացութեան ու դիւրագորգութեան
ազման հետ, այնպէս որ փառույցարդէն անցած մանկութեան
տպաւորութիւնները մասամբ իւրիւր և այժմ են ցոյց տալիս
առաւել մեծ առողջութիւն, քան թէ այս հասակում
հայթհայթած մտապատկերները:

Ծերութեան հասակում յիշողութիւնը են-
թարկւում է մի արագընթաց քայքայման. հինը մոռա-
ցւում է, նորը այլ ևս չի տպաւորւում: Ընդհանուր մոռա-
ցութեան ջրհեղեղից իւրեանց գլուխները դուրս են ցցում
ինչպէս կղզիներ միայն մարդոյս կենաց ամենածանրակշիւ
պատահարները, միայն նորա գիտակցութեան մէջ ամենից
յաճախ գտնուած մտապատկերները: Այստեղ նմանապէս
շատ անգամ պատահում է, որ զառամեալ ծերն առաւել
հեշտութեամբ է մտաբերում իւր մանկութեան անցքերը,
քան թէ մի կամ երկու տարի առաջ պատահած դէպքերը:
Յիշողութեան իդէալական զարգացման ընթացքը
շօշափելի կերպով յանդիման է կացուցանում յետագայ
կերպով:



§ 27. Երեակայութիւն:

Մտապատկերները չեն վերարտադրում միշտ անփոփոխ, այսինքն՝ այն ձևով ու կապակցութեամբ, որով նորա երբեմն իբրև զգայութիւնը գիտակցութեան մէջ էին: Ընդհակառակն շատ անգամ պատահում է, որ մի քանի մտապատկերների, թէև ոչ որակութեամբ, այլ ձևով այնքան հեռանում են իւրեանց նախնի զգայութիւններից, որ շատ թէ քիչ այլ ևս չեն նմանւում այս վերջիններս:

Ուրեմն բացի մտապատկերների անփոփոխ վերարտադրութիւնից, կայ և փոփոխութեամբ, որ առհասարակ կոչում է երեակայող կամ ցնորող վերարտադրութիւն, կամ որ նոյնն է՝ երեակայութիւն կամ ցնորք: Ընդհանրապէս երեակայութիւն ասելով հասկացւում է հոգւոյ այն ընդունակութիւնը, որ փոփոխում է մտապատկերների նախնի ձևն ու կերպարանը: Իբրև մի պարզ ապացոյց, որ մտապատկերները միշտ անփոփոխ չեն մնում մեր մէջ, կարող է ծառայել այս իրողութիւնը, որ ամենայաջողակ նկարչին անգամ անկարելի է իւր յիշողութիւնից նկարել մի անձի պատկեր. բացի դորանից շատ հազիւ է պատահում, որ մենք կարողանանք ամենայն ճշտութեամբ մտաբերել մի մերձաւոր ծանօթի երեսի գծագրութիւնը՝ իւրեանց առանձին մասներով և սոցա առ միմեանս ունեցած յարաբերութիւններով: Մենք դորա մէջ կը համոզուենք, եթէ բազմատեղ մեր յիշողութեան պատկերը նոյն իսկ անձի հետ. առանձին գծագրութիւնքը չեն վերարտադրում, իսկ նոցա տեղը բռնում են ուրիշ, այդ անձին ոչ յատուկ գծագրութիւնք: Այդպէս ահա երեակայութիւնը կերպարանափոխում է յիշողութեամբ սեպհականացրած մտապատկերները. նա չէ

ստեղծող, արդիւնաբերող ինչ, այսինքն՝ նա չի յառաջ ածում մի նոր նիւթ, այլ ունի միայն մի դրօշող զօրութիւն. մտապատկերները այստեղ վերարտադրւում են միայն ոչ այնպէս, ինչպէս նորա կազմուել էին ի սկզբան: Այլ մի երեակայութիւն, թող լինի մինչև անգամ և ամենահամարձակը, չի կարող ստեղծել ոչ մի պարզ մտապատկեր, օր. մի նոր ձայն, մի նոր գոյն կամ շօշափելեաց զգայութիւն, նոր հոտ կամ համ. նորա տուած նորը միշտ կայանում է մի որ և է անձի ունեցած մտապատկերների նոր կապակցութեան մէջ: Վաղուց կազմուած մտապատկերների խումբերն ու շարքերը շատ թէ քիչ կերպարանափոխւում են կամ իւրեանց բաղկացուցիչ մասներից մի բան դուրս ձգելով, կամ մի նորը ներս ընդունելով և կամ նոցա տեղերը փոփոխելով: Ուստի և մենք մի որ և է բանաւոր էակի ոչինչ կերպարանք պատշաճ չենք համարում, բացի մարդկային կերպարանքից: Ուստի և քանդակագործը կամ նկարիչը միշտ նկարում է կամ քանդակում մի մարդ, եթէ նա ցանկանում է ներկայացնել Աստուած կամ հրեշտակ: Խրաքանդիւր ուրիշ կերպարանք, օր. թւեր, ճիրաններ, սմբակներ և այլն, այդ պատճառաւ նորան թւում են, թէ բովանդակում է իւր մէջ այնպիսի մասներ, որոնք իւրեանց գաղափարով չեն համապատասխանում խոհական էակի կերպարանքին: Իսկ մեծութիւնը, ընդհակառակն նա կարող է ստեղծել, ինչպէս կամենում է:

Ինչպէս որ յիշողութեան կատարելութիւնը հիմնւում է նորա ճշտութեան, տեղողականութեան ու պատարաստականութեան վերայ, այսպէս էլ երեակայութեան ամենամեծ առաւելութիւնը կախուած է նորա արդիւնքի նորութիւնից:

Երեակայութիւնը, որպէս և յիշողութիւնը, միա-

կողմանի է և հետևում է ամեն մէկի իշխող մտապատկերների շրջանին: Ուստի և ամենաքանքարաւոր բանաստեղծն անգամ կարող է զուրկ լինել երաժշտական երեւակայութիւնից, նկարիչը — բաների երեւակայութիւնից և այլն և այլն: Այդ որ մի բանով սաստիկ հետաքրքրում է, նա փոքր առ փոքր ձեռն կը բերէ դորա համար յիշողութիւն, և որովհետեւ սա մեր բոլոր գիտութեանց ու կարողութեանց անհրաժեշտ հիմն է, ուրեմն նաև երեւակայութիւն:

§ 28. Երեւակայութեան նշանակութիւնը ուսման ու կրթութեան համար:

Երեւակայութիւնը մի շատ ծանրակշիռ հոգեւոր կարողութիւն է: Նա լայնացնում է մեր հոգեւոր աւսութեան շրջանը, դուրս է գալիս մեր զգայութեանց ու փորձառութեանց քաջած սահմաններից և մտնում կարելի իրողութեանց հեռաւոր ու անտեսանելի շրջանը. նա մեզ դնում է մի այնպիսի դրութեան մէջ, ուր մենք երբեք չենք եղած, մեր առաջ դուրս է բերում այնպիսի առարկաներ, որոնք մենք երբեք չենք ըմբռնել մեր զգայարաններով: — Գորանով նա դառնում է մեր բոլոր հոգեւոր զարգացման անհրաժեշտ պայմանը: Նա այն հոգեւոր զօրութիւնն է, որին դիմում է իւրաքանչիւր ուսումնական յաջողութիւնը: Վասն զի ուսումը գործում է բաներով և աչքի առաջ չունի իւր ձառածը ըմբռնել տալ զգայարանների միջնորդութեամբ. նա գործում է բաներով, այն է՝ թէական նշաններով և սպասում է, որ սանիկը այդ բաներին ուղեկցէ իւր մտապատկերներով: Այսու ամենայնիւ այն իրերը, որոնց վերաբերում են այդ

բաները, նոր են սանիկի համար, վասն զի ուսումը հաղորդում է նորան այն, ինչոր նա դեռ ևս չի իմանում: Այստեղ է ահա երեւակայութիւնը ցոյց տալիս իւր գործունէութիւնը, որոնեւով իւրեան ծանօթ շրջանում պատկերների, որպէս զի դոյանից կազմէ նոր, ուսման միջնորդութեամբ արծարծած մտապատկերներ: Ինչպէս որ գրաշարը գրատուփերից առնում է հարկաւոր նշանագրերը, որպէս զի նոցանից կազմէ ձեռագրի բառերը, այնպէս և երեւակայութիւնն է ժողովում յիշողութեան մթերանոցից այն պատկերները, որոնք ուսումը բառերի միջնորդութեամբ աշխատում է արթնացնել սանիկի գիտակցութեան մէջ: Սանիկը ըմբռնում է ուսման բառերը, եթէ նորա երեւակայութեան յաջողում է շօշափելի, դիտելի կացուցանել այդ բառերը նոցա համապատասխան մտապատկերներով: Ուստի և աշակերտները իւրեանց երեւակայութեան միջնորդութեամբ են ըմբռնում ամենայն ինչ, որ տալիս է ուսուցումը: Ուր որ սանիկը չի կարողանում լսած բառերը այդպէս շօշափելի կացուցանել իւրեան համար, այնտեղ նոքա կը մնան դատարկ ձայների, որոնք և աշակերտը կը սեպհականէ իւրեան միայն մեքենական յիշողութեան միջնորդութեամբ — այնպէս, ինչպէս որ այդ յաճախ պատահում է «բերան առնելիս»: Եթէ ուսուցումը շատ անգամ վատ հետեանք է ունենում, դորա պատճառն այն է, որ մանկան երեւակայութիւնից չափազանց մեծ պահանջներ են անում: Այն երեխաները, որոնք տեսել են միայն իւրեանց դիւղի կամ քաղաքի՝ յաճախ շատ միաձև շրջակայքը, աշխարհագրութեան դասի ժամանակ պիտի պատկերացնեն իւրեանց լեռների, դաշտերի, ձորերի, անապատների, ծովեր ու լճակների, նաւարաններ ու նաւահանգիստներ, նոքա, որոնք տեսել են միայն մի քանի ընտանեկան կենդանիներ ու մի քանի բոյսեր, կենդանի

նաբանութեան ու բուսաբանութեան մէջ հազարաւոր տեսակ կենդանիների ու բոյսերի անուններ պիտի ըմբռնեն իւրեանց երեակայութեան պատկերներով պիտի ուղեկցեն Հայկի ու Բելի Արայի ու Համիրամի, Վարդանի ու Յազկերտի պատերազմներին, մինչդեռ նոյա մտապատկերների պաշարը յանդիման է կացուցանում միայն նոյա փոքրիկ քաղաքի շատ անգամ ամենաչնչին քաղաքական յարաբերութիւնները:

Բայց երեակայութիւնը շատ ծանրակշիռ է ուսման համար նաեւ այն պատճառաւ, որ նա մեր աչքերում որոշում է առարկաների արժէքը, որով և ուղղութիւն տալիս մեր ցանկութեանց ու կամքին: Նորա օգնութեամբ մենք առարկաները երբեմն պաճուճում ու զարդարում ենք, երբեմն էլ այլակերպում ու եղծանում: Եթէ զատիւարակը տիրում է սանիկի երեակայութեան, նա ուղղութիւն կը տայ նաեւ նորա կամքին. եթէ նա օրինակների ու վէպերի միջնորդութեամբ լքնում է մանկան գիտակցութիւնը բարոյական պատկերներով, այն ժամանակը նորա կամքն էլ ինքն ըստ ինքեան կը զիմէ դէպի բարին: Պարզ է, որ մանկան երեակայութիւնը վատ, ցած ու ցոփ մտապատկերներով թունաւորելը նորա բարոյական քայքայման ու վատթարութեան աղբիւրն է: Եւ այդ թունաւորութիւնը յառաջ է գալիս նորա շրջանից ու ընթերցմունքներից, բայց ամենից առաջ օրինակից, որի ներգործութեան ոյժը ամեն բանից զօրեղ է:

§ 29. Ժամանակի մտապատկերը:

Ժամանակը հիմնւում է փոփոխութեանց վերայ: Եթէ ոչինչ փոփոխութիւն չլինէր, չէր լինիլ նոյնպէս և ոչինչ ժամանակ. բայց ուր մի բան փոփոխւում է, այնտեղ որոշում է նմանապէս և ժամանակը, երբ մէկը յերեւան է գալիս իբրեւ անցեալ, իսկ միւսը իբրեւ նորան յաջորդող: Եթէ մեր մտքում ուրոյն ուրոյն ներկայացնենք երկու միմեանց յա-

ջորդող բան Ա. և Բ, օր. կայծակ և որոտումն, այդ դիպողածում ժամանակական ոչինչ չենք տեսնալ. բայց եթէ Բ-ը գիտակցութիւն մտնելիս այնտեղ գտնէ Ա-ը, այն ժամանակը Ա-ը մեզ կը ներկայանար իբրեւ նախընթաց, իսկ Բ իբրեւ Ա-ին յաջորդող: Այդպէս ահա ժամանակի մտապատկերը ենթադրում է վերարտադրութիւն. եթէ չլինէր վերարտադրութիւն, չէր էլ կարելի բազմատեւ անցեալ մտապատկերները ներկաների հետ, ուստի և մեզ համար չէր էլ լինիլ ոչինչ ժամանակ: Եթէ ժամանակը ենթադրում է վերարտադրութիւն, ուստի և նա չէ ոչ զգայութիւն, ոչ էլ զուտ գիտողութիւն, այլ նա է մի այնպիսի մտապատկեր, որ կախուած է պատկերացնելու ձևից, առանց ուշադրութիւն դարձնելու բովանդակութեան վերայ: Պատկերացնելու ձևն է մտապատկերների լոկ յաջորդութիւնը, որ և յերեւան է գալիս իբրեւ շարք: Ուրեմն և ժամանակի միջնորդութեամբ մենք պատկերացնում ենք, թէ ինչպէս են յաջորդում միմեանց շարքի անդամները: Ժամանակը ոչ այլ ինչ չէ, եթէ ոչ յաջորդութեան շարք:

Այս ստիպում է մեզ յիշեցնել այն, ինչ որ ասուած էր շարքերի մասին: Այնտեղ մենք տեսանք, որ եթէ մի որեւէ շարքում գործում է միայն յաջորդական վերարտադրութեան ձևը, այն ժամանակը շարքը վերարտադրում է սկզբից մինչև վերջը, ինչպէս որ այդ լինում է օր. բերան արածի հետ, իսկ երբ ի գիտակցութիւն է մտնում շարքի վերջին անդամը, այն ժամանակը բոլոր նախորդները վերարտադրում են միասին, բայց աստիճանաւ նուազուող պարզութեամբ:

Այժմ ներկայացնենք մեզ պատահարների կամ փոփոխութեանց մի շարք իբրեւ ժամանակական, այնպէս որ թէև մենք բոլորը յիշում ենք, բայց նոքա մի և նոյն ժա-

մանակը մեզ ներկայանում են իբրև «անցեալ» ու «յաջորդ», իբրև «առաջ» ու «յետոյ»։ Ուստի և որպէս զի մենք ներկայացնենք մեզ ժամանակը, հարկաւոր է, որ յանդիման կացուցած պատահարների շարքը գտնուի երկու որոշեալ կէտի, այն է՝ սկզբնակէտի ու վերջակէտի մէջ տեղը։ Եթէ մէկը յիշեցնէ մեզ օր. թէ այսօր մի տարի է անցել, այն ժամանակը յառաջ կը գայ նախ սկզբնակէտի մտապատկերը, այսինքն այն անցքերը, որոնք պատահել են այդ ժամանակամիջոցի սկզբում, այն է՝ առաջին օրերումը, առաջին ժամերումը և այլն։ Սկզբնական կէտից սկսած անդամները մէկը միւսի ետեւից առանձին առանձին կը վերարտադրուին, բայց մի և նոյն ժամանակը նորա բոլորեքեանք կ'երևան մեզ միասին և անշարժ։ Ուրեմն՝ մենք կարող ենք ժամանակի մտապատկեր կազմել միայն ժամանակակից ու յաջորդական վերարտադրութեան ընդհանուր գործակցութեամբ, այն է՝ եթէ լաւ յօդաւորուած յաջորդական մտապատկերներէցս Ա, Բ, Գ, Դ, Ե կազմուած շարքից յառաջ գտն մեր գիտակցութեան մէջ առաջին և վերջին անդամներս Ա և Ե, այն ժամանակը նոքա երկուքեանն էլ կը վերարտադրեն իւրեանց մէջ տեղն ընկած անդամները։—Ա յաջորդաբար կը վերարտադրէ յաջորդ անդամներս Բ, Գ, Դ, Ե, իսկ Ե՝ բոլոր նախորդները միասին, բայց աստիճանաւ նուազուող պարզութեամբ, այսպէս՝ Ե, Դ, Գ, Բ, Ա։

Ուրեմն ժամանակական շարքի յատկութիւնն այս է, 1. որ բոլոր անդամները միասին աստիճանաւ նուազուող պարզութեամբ գտնուում են գիտակցութեան մէջ, 2. որ նոքա պարզուում են շարքի ձևով և 3. որ այս պարզուիլը կարող է կատարուիլ միայն մի ուղղութեամբ, այն է Ա—Ե և ոչ նոյնպէս դէպի յետ Ե—Ա։ Ժամանակական շարքը ունի միայն սկիզբն ու վերջ և չի կարելի յետ դառնալ

Ե-ից դէպի Ա առանց խանգարելու նորա էութիւնը։ Մի որ և է երգ մենք չենք կարող դէպի յետ երգել, «չայր մերը» դէպի յետ աղօթել, հայոց թագաւորների անունները (մեքենապէս) դէպի յետ բերան ասել։

§ 30. Տարածութեան մտապատկերը։

Ժամանակ պատկերացնելիս, ինչպէս տեսանք, իւրաքանչիւր անդամ վերարտադրում էր յաջորդական մտապատկերից կազմուած շարքի անդամները մէկը միւսի ետեւից, իսկ նախորդ անդամները ընդհակառակն՝ միասին, բայց աստիճանաւ նուազուող պարզութեամբ։ Իսկ տարածութիւն պատկերացնելիս բացի դորանից իւրաքանչիւր անդամ պիտի ընդունուի իբրև առաջին, որ վերարտադրում է մէկը միւսի ետեւից ոչ թէ միայն յաջորդ, այլ նաև նախորդ անդամները։

Վեր առնենք շարքս Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է. դորա միջին անդամներից մէկը, օր. Գ, թէ մէկը միւսի ետեւից և թէ միաժամանակ պիտի վերարտադրէ որպէս Գ, Բ, Ա, այնպէս և Ե, Զ, Է անդամներս։ Որպէս զի նա այդ կարող լինի, հարկաւոր է որ շարքի անդամները գտնէ երկու անգամ անցած լինին գիտակցութեան միջով, այն է՝ դէպի յառաջ, Ա—Ե, և դէպի յետ, Ե—Ա։ Սա տեղի է ունենում օր. Եթէ մեր շարժուող աչքի հայեացքը կամ մի հարթ բան շոշափող ձեռք մի որոշեալ ուղղութեամբ յառաջ ու յետ է գնում։ Զգայութեանց յետախաղաց ընթացքովը նախորդ անդամները կը դառնան յաջորդ, այն է՝ Ե կը կապակցուի Զ, Ե, Դ, Գ, Բ և Ա անդամների հետ այնպէս, ինչպէս առաջ Ա էր կապակցուել Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է անդամների հետ։ Եթէ մի քանի ժամանակից յետոյ վերարտադրուելու լինի Դ, շար-

ուրեմն՝ եթէ մտապատկերները կապակցուած են միմեանց հետ երկու ուղղութեամբ: Ով որ օր. վոլգայով ճանապարհորդել է միշտ մի ուղղութեամբ, օր. Հաշտարխանից դէպի Ղազան, և երբէք դէպի յետ Ղազանից դէպի Հաշտարխան նոյն ճանապարհով, նա կը մտաբերէ վոլգայի եզերքների տեսարանները ժամանակական շարքի ձևով. նա գետի եզերքով ընկած տեղերը, գիւղօրայքն ու քաղաքները կը պատկերացնէ միայն մէկը միւսի ետևից, Հաշտարխանից սկսած դէպի Ղազան: Նա կազմում է տարածութեան մտապատկեր միայն այն ժամանակ, երբ ճանապարհորդում է նաև դէպի յետ, այսինքն՝ Ղազանից դէպի Հաշտարխան: Մի ուրիշ պարզ օրինակ տալիս է մեզ նաև պատկերների սրահում ձեմելը: Զգայարանների միջնորդութեամբ այդ երկուստեք ըմբռնելը (ոչ թէ միայն դէպի յառաջ, այլ և դէպի յետ ճանապարհորդելը, ձեռքով շփելը) կարելի է կացուցանում շարքը վերարտադրել թէ Ա-ից դէպի Ե և թէ Ե-ից դէպի Ա, որով և ոչնչանում է ժամանակի յատուկ նշանը, այն է «առաջ»-ն ու «յետոյ»-ն: Այսպէս շարքի անդամներից մէկը, օր. Գ, չի երևում այլ ևս իբրև Ե-ից յետոյ ու Զայից առաջ եկող, այլ իբրև նոցա երկուցունց մէջ զտնուող. այնուհետև շարքը վերարտադրում է օր. Գայից երկու ուղղութեամբ, դէպի յառաջ ու դէպի յետ, այնպէս որ Գ ու Ե վերարտադրում են միասին, իբրև Գայի դրացի անդամներ:

§ 31. Հիսուածների կազմութիւնը. արտաքին իրերը բազմաթիւ նշաններով. դիտողութիւն:

Թէև իւրաքանչիւր առանձին զգայութիւն մենք վերաբերում ենք մի առարկայի, վասն զի նա մեզ տալիս է

իրի մի որոշեալ յատկութիւնը, այն է՝ նորա գոյնը, ձայնը, ծանրութիւնը, հոտը և այլն, սակայն դոցանից ոչ մէկը առանձին, առանց միւսերի հետ կապակցուելու, չի կարող տալ մեզ բազմաթիւ զգայարանական յատկութիւններ ունեցող իրի մտապատկերը, վասն զի իրի պատկերը կազմում է միայն զանազան զգայութեանց միմեանց հետ հիսուելուց: Միայն երբ մենք տեսնում ենք սպիտակ գոյնը, շօշափում բրտութիւնը ու ճաշակում քաղցրը համը, և երբ այս բոլոր նոյնաժամանակ ստացած զգայութիւններս կապակցուած են միմեանց հետ և վերաբերում մի և նոյն առարկային, միայն դորանից յետոյ ենք ստանում մի կտոր շաքարի դիտողութիւնը:

Բազմաթիւ իրողութիւնների վկայում են, որ այստեղ տեսանելիաց զգայութիւնները բոլոր միւս զգայութիւններից նախագաս պիտի համարուին, որ նոքա մասամբ մեծ դեր են խաղում և ամենուրեք մնացեալ զգայութեանց համար ծառայում են իբրև կենդրոն, որի շուրջը և ժողովում են նոքա: Բոլոր զգայարաններից աչքը առաւել հեռու է հասնում, նա ամենից առաւել շատ և առաւել արագ ու պարզ է ըմբռնում առանձին իրերը. տեսանելիքը ՚ի վերջոյ ստուգում է ամենուրեք շօշափելիաց զգայութիւնները, վասն զի մենք շօշափելիաց իւրաքանչիւր զգայութիւն ստիպուած ենք կապակցել տեսանելիաց պատկերի հետ, եթէ կամենում ենք շօշափելիաց միջնորդութեամբ ըմբռնածը պարզ պատկերացնել մեզ, առանց նորան տեսնելու: Ուստի և իւրաքանչիւր զգայարանի յատուկ մտապատկերի միջնորդութեամբ միշտ վերարտադրում է նախ և առաջ տեսանելիաց մտապատկերը, և զանազան պարզ մտապատկերներից հիսուած այդ մտապատկերների վերարտադրութիւնը համարեա միշտ սկսւում է տեսանելիաց պատկերի արթ-

նանալով: Սորանով տեսանելաց մտապատկերը իւրաքանչիւր այդ օրինակ հիւսուած, այն է՝ բարդ մտապատկերի համար դառնում է այն արմատը, որի շուրջը խմբւում են միւս զգայարանների զգայութիւնքը: Այլի միջնորդութեամբ ստացած պատկերը յերեւան է գալիս իբրեւ մի տարածական իր, իսկ միւս զգայութիւնքը, որոնք հիւսուած են նորա հետ և որոնք այդ պատճառաւ նորա հետ առաւել ամուր են յօդուած, քան թէ ինքեանք են միմեանց հետ կապակցուած, մնում են միշտ նորանից կցուած, նորա վերայ, ուստի և երևում են իբրեւ իրի յատկութիւններ: Այսպէս ենք ահա տեսնում արտաքին բազմանշան իրերը:

Մի որ և է իրից ստացած բոլոր զգայութեանց գումարը կուտում է գիտողութիւն: Շաքարից ստացուած առանձին զգայութիւնները կապակցուելով միմեանց հետ, գիտակցութեան մէջ յառաջ են գալիս միշտ անբաժան և այդպէս կազմում շաքարի գիտողութիւնը: Ուստի և գիտողութիւնը չէ անմիջապէս տուած մտապատկեր, այլ ենթադրում է զգայութիւններ, վերարտադրութիւններ, ժամանակական ու տարածական ձևեր, սեպհական մարմնոյ և արտաքին աշխարհի մտապատկեր: Աւրիշ է գիտողութիւնը և ուրիշ զգայութիւնը: Զգայութիւնը գիտութեան առաջին, անմիջական ձևն է. նա ոչ այլ ինչ չէ նշանակում եթէ ոչ, որ ջղերի գրգռմունքը յառաջ է կոչում հոգւոյ մի որոշեալ գրութիւն: Հոգին զգում է, ըմբռնում այն բոլոր զգայարանական գրգռները, որոնք ջղերի ու կենդրոնական գործարանի միջնորդութեամբ հոգուն են հասնում: Ուստի և գիտողութիւնը չէ, ինչպէս զգայութիւնը, զգայարանների արդիւնք, այլ զանազան զգայութեանց հիւսուածք կամ համադրութիւն, որոնք իւրեանց անմասնութեան

պատճառաւ կապակցում են ի մի ամբողջութիւն, սակայն առանց բոլորովին միմեանց հետ ձուլուելու: Գիտողութիւնը ի վերջոյ չի ներկայացնում ոչինչ ընդհանուր բան, այլ ուրոյն ուրոյն պատկերներ. նա առանձին առանձին իրերի հոգւոր պատկերն է: Ներքուստ ու արտաքուստ դիտած թուչունս «սարեակ» է մի որոշեալ անհատ, որոշեալ գոյնով, մեծութեամբ, կերպարանքով, ձայնով և այն ամենայն բանով, որ նորանից ստացել է գիտողութիւնը: Երբէք չի կարելի դիտել մի որ և է տեսակ ցոյց տուող գաղափար, օր. կենդանի:

Գիտողութեամբ վերջանում են զգայութիւններն ու զգայարանական մտապատկերները. այն նա կանգնած է բարձրագոյն մտապատկերների շէմքի վերայ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Խնացականութիւն կամ խնացական կարողութիւն:

§ 32. Մտածական կարողութիւն, խելք կամ խոհականութիւն:

Բարձրագոյն մտապատկերների ծագումը կախուած է նորանից, թէ ինչպէս են մտապատկերները ընկերակցութեան մէջ մտնում: Այդ ընկերակցութիւնը կատարում է երկու մեծ սկզբունքով, որոնք են. 1. պատկերացրածի բովանդակութեան յատկութիւնը (նմանութիւն, աննմանութիւն, հակադրութիւն) և 2. ժամանակակցութիւնն ու դրանից կախուած շարայարութիւնը: Այս վերջին սկզբունքովս մտապատկերների ընկերակցութիւնը լինում է

պատահական, արտաքին ու մեքենական, վասն
զի մտապատկերները այստեղ կապակցուած են միմեանց
հետ ոչ թէ այն պատճառաւ, որ նոքա իւրեանց բովան-
դակութեամբ ունին առ միմեանս մի ներքին յարաբերու-
թիւն, այլ որովհետեւ նոքա բոլորովին դիպումածով
հանդիպել են միմեանց մեր գիտակցութեան մէջ: Այս-
տեղ կարող են կապակցուիլ ամենանման ու ամենա-
հակադիր մտապատկերներն անգամ: այստեղ կազմուած
են մտապատկերների այնորինակ կապակցութիւններ, որոնց
ոչինչ իրական, ճշմարիտ բան չի կարող համապատաս-
խանել: Եւ եթէ մենք թոյլ տանք մեր մտապատկերներին
բոլորովին ազատ շարժուելու, առանց մեզ բռնաբարելու
կամ առանց մի որոշեալ նպատակ մեր առաջ դնելու,
այն ժամանակը նոքա կ'ընդունեն այդ մեքենական ըն-
թացքը, նոքա առանց մի որ եւ է հիման մի տեղից միւս
տեղը կը ցատկոտեն և յառաջ կ'աճեն բոլորովին օտա-
րոտի կապակցութիւններ: Ամենապարզ կերպով դա ար-
տայայտուած է երազների, զառանցանքների մէջ, որոնք
և երբէք տեղի չեն ունենում արթուն ու առողջ գրու-
թեան ժամանակ: —

Բոլորովին ուրիշ է մտապատկերների այն ընկերակցու-
թիւնը, որ հիմնուած է պատկերացրածի բովանդակու-
թեան յատկութեան վերայ, որ և նոյն իսկ այդ պատ-
ճառաւ ներկայանում է իբրեւ մի հարկաւոր, նե-
քին ու տրամաբանական գործողութիւն: Այս-
տեղ մտապատկերների ընկերակցութեան շարժառիթն է ոչ
թէ նոցա պատահական կապակցութիւնը, այլ այն տրամա-
բանական, ներքին յարաբերութիւնները, որոնք երբէք չեն
փոփոխուում և միշտ մնում են մի և նոյնը ամեն մարդոյ
համար: Մտապատկերների այդորինակ ընկերակցութիւնը
ամենամաքուր կերպով արտայայտուած է մտախոհութեան,

տրամաբանական վէճերի, գիտական գրուածների ու մա-
թեմատիքական ապացոյցների մէջ:

Եթէ պատկերացնելիս մենք աչքի ա-
ռաջ ենք ունենում պատկերացրածի բո-
վանդակութիւնը, այդ նշանակուած է, որ
մենք մտածում ենք: Աւերմն՝ մտածել, նշանակում
է — մտապատկերները կապակցել միմեանց հետ ըստ իւ-
րեանց բովանդակութեան: Մտածութիւնը ամենապարզ
կերպով արտայայտուած է դատողութեան մէջ, որ
խօսելով քերական լեզուով, է մի նախադասութիւն: Ով
որ մտածում է, նա և դատում է. ով որ մտածելիս իւր-
եան ուղղեցոյց է բռնում մտածածի բովանդակութիւնը,
նա ունի մտածական կարողութիւն. ով որ
այդ չի կարողանում անել, այսինքն բոլորովին անձնատուր
է եղած միջնորդական վերարտադրութեան օրէնքներին
հետեւող մտապատկերներին, նա չի մտածում, ուստի
և նա զուրկ է մտածական կարողութիւնից:

Բայց հասարակ մտածութիւնից հարկաւոր է զա-
նազանել խելացի կամ խոհական մտածութիւնը:
Ով որ խելք կամ խոհականութիւն ունի, ով որ
խելացի կերպով մտածում է, նա կարող է հաւասարա-
պէս լսել պատճառներն ու դոցա հերքումները և ընտ-
րել դոցանից այն, ինչ որ յաղթող է հանդիսանում:
Մարդ իւր խելքովը, իւր խոհականութեամբն է անջատուած
անասուններից. խոհականութիւնը մարդկային ցեղի ընդ-
հանուր յատկութիւնն է: Բայց մարդս խելացի ու խոհա-
կան է դառնում միայն ուրիշ համանման էակների հետ
ուռնեցած կենակցութեան, այն է՝ միայն հասարակական
կեանքի մէջ: Վայրենութեան կամ մի առանձին սենեակի
մէջ մեծացածները (ինչպէս էր Գասպար Հաուսլերը) չեն
հասնում խոհականութեան: Խելքի հակառակն է աւ-

իւ եւ ք ու թ իւ ն ը, որ ոչինչ պատճառ լսել չի ուզում կամ չի կարողանում: Այստեղից է ծագում ահա թէ մանկանց ու վայրենիների թուլութիւնը, որոնք չեն կարողանում, աղատ մնալ բոսական ազդեցութիւններից, և թէ՛ կրքոտների կուրութիւնը, որոնք գերի դառնալով իւրեանց կրքերին, չեն լսում ոչ խնդիրներ ոչ էլ խորհուրդ, ոչ խրատ ոչ էլ սպառնալիք, չեն լսում ոչինչ պատճառ. և ոչինչ հերքում:

§ 33. Պաղափարների կազմութիւնն ու տեսակները

Պաղափարները մեզ չեն տուած մտապատկերների հետ միասին կամ առանց նոցա իբրեւ բոլորովին պատրաստի հոգեւոր իրողութիւնք, այլ նոքա ծագում են նորանով, որ ամենայն ինչ, որ յատուկ է մի առարկայի էութեան, այն է՝ հաւասար յատկութիւնները մի ան ու մ են ՚ի մի, իսկ ընդհակառակն անհաւասարները, այսինքն պատահաբար առաջինների հետ կապակցուած մասները բաժանուած են նոցանից:

Պաղափարները լինում են անհատական և ընդհանուր: Անհատական գաղափարի առարկաններն են առանձին իրերը, իսկ ընդհանուրներն այն բոլոր իրերը, որոնք մի որ և է բանով համանման են, ուստի և կազմում են մի դասակարգ, թէ և նոքա ցրուած լինին տարածութեամբ ու ժամանակով:

Անհատական գաղափարները կազմուած են զիտողութիւններից վերացուցման միջնորդութեամբ: Գնենք թէ երեխան մի և նոյն առարկան (մի փարդ) քանիցս անգամ ըմբռնուած է իւր զգայարանների միջնորդութեամբ (տեսնում, շօշափում, հոտոտում) գանազան հանգամանքներ

րում, այն է՝ կողմնակի մտապատկերների հետ (գանազան անօթների, սեղանի վերայ, պարտիզում և այլն) կապակցուած, այնպէս որ մտապատկերս Ա իւրաքանչիւր անգամ յօդաւորուել է ուրիշ մտապատկերների հետ, այն է, Մ) Զ) Հ) որով և կազմուել են բարդ մտապատկերներս ԱՄ) ԱԶ) ԱՀ... Այսպէս ահա միաժամանակ ըմբռնած կապակցուած է միմեանց հետ և իւրաքանչիւր նոր զգայութիւն յետ է բերում ՚ի զիտակցութիւն առաջուան: Այդ դիպուածում վերարտադրութեան յայտնի օրէնքով բազմաթիւ զիտողութիւնների կամ մտապատկերների մէջ եղած հաւասարը յերևան է գալիս անմիջապէս, իսկ դորա հետ կապակցուած անհաւասարը միջնորդաբար: Սակայն այստեղ միևնոյն ժամանակը առանձին մտապատկերների մէջ եղած անհաւասարը, այն է՝ Մ) Զ) Հ... փոքր առ փոքր նսեմանում է ու յետ մղւում, մինչդեռ հաւասարը, այն է՝ Ա) Ա) Ա) չնայելով անհաւասարի ընդդիմադրուածեան, միանում է, զօրանում և ՚ի վերջոյ յաղթող հանդիսանում անհաւասարի վերայ: Այդպէս ահա Ա իւր հոգեբանական կապակցութիւնից ազատուելով բարձրանում է զիտակցութեան մէջ և դառնում գաղափար:

Այդ հոգեբանական անցքի ընթացքում մտադրութիւնը կենդանի ու մ է Ա վերայ: Այսպէս ահա մանուկը բազմիցս զիտելով մտադրութեամբ հասնում է իւր շրջապատող իրերի գաղափարին, օր. գաղափարիս ապստվարիւր, բայց ոչ վարդա առ հասարակ: Սակայն գաղափար կազմելու համար նա պիտի իւր մտքում բաժանէ այդ վարդը նաև այն անօթից, որի մէջ նա գտնուած էր, և այն սեղանից, որի վերայ նա կանգնած էր:

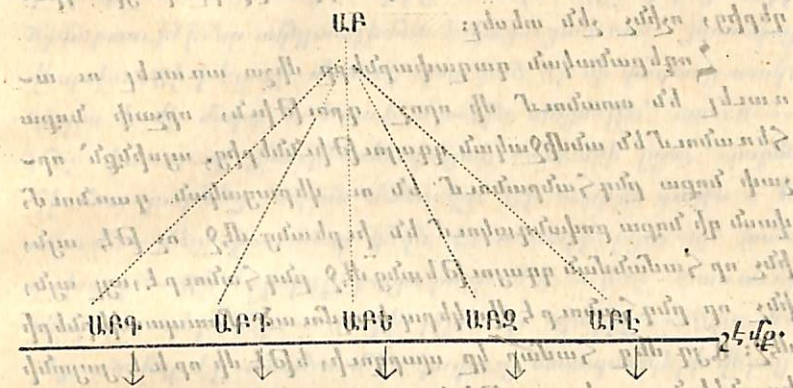
Այդօրինակ գաղափարների կազմութիւնը շատ հեշտանում է, եթէ առարկան շարժուն է: Նրբ մանուկը

տեսնում է մի որ և է առարկայ շարժուելիս, ուրեմն և իւր շրջակայքը փոփոխելիս, նա հեշտութեամբ անջատում է նորան գետնի երեսից, որի հետ միասին էր նա տեսել այդ առարկան, այսպէս օր. եթէ վերև յառաջ բերած օրինակում հանենք վարդը իւր անօթից և շարունակ տեղափոխենք ուրիշ անօթների մէջ:

Անհաւասարը առաւել ու առաւել է նսեմանում, որքան յաճախ ենք մենք ըմբռնում մեր զգայարանների միջնորդութեամբ կամ պատկերացնում մի և նոյն առարկան, վասն զի այդ դիպուածում վերարտադրութեան միջնորդութեամբ պարզ կերպով ՚ի գիտակցութիւն է մանում իւրաքանչիւր հին զգայութիւնից միայն մի աննշան մասնը, այն է համահաւասարը: Թէև միանգամ կապակցուած մտապատկերները այլ ևս միմեանցից չեն բաժանուում, սակայն հաւասարը մի այնպիսի կշիռ ու առաւելութիւն է ստանում անհաւասարի առաջ, որ շատ թէ քիչ (բայց երբէք բոլորովին) առանձնանում է, հեռանում այդ վերջինից:

Ընդհանուր գաղափարներն էլ են ծագում դիտողութիւններից վերացուցման միջնորդութեամբ: Եթէ մենք մի առարկայի, օր. տների բազմութիւն դիտողութիւններ հայթհայթելուց յետոյ տեսնենք մի որոշեալ տուն, այն ժամանակը նմանութեան օրէնքով կը վերարտադրուին նաև առաջուան տների մտապատկերները, որոնք և կը կազմեն շարքս ԱԲԳ, ԱԲԴ, ԱԲԵ... Այս շարքի բոլոր անդամները ունին մի ընդհանուր բազկացուցիչ մասն, այն է՝ ԱԲ, որ ամփոփում է իւր մէջ այն, ինչ որ ընդհանուր է բոլոր մտապատկերներին, այն է՝ տներից ստացած դիտողութիւններին, և զանազանում են միմեանցից միայն կողմնակի յատկութիւններովս Գ, Դ, Ե... Պարզ է, որ այս գլխաւոր բազկացուցիչ մասնի մտապատկերը,

ընդհանուր լինելով բոլոր անդամների համար, անանձին ոյժ կը ստանայ մինչդեռ կողմնակի յատկութիւնները՝ հակադիր լինելով, կը նսեմանան ու դիտակցութեան շէմքից ցած կ'իջնեն: Գաղափարի կազմութիւնը ներկայացնում է այսպէս.



Պորանով կազմում է նախ և առաջ մի ընդհանուր մտապատկեր, որ այսու ամենայնիւ դեռ ևս փոքր ի շատէ աղօտացած է այն կողմնակի յատկութիւններից, որոնք սաւառնում են նորա շուրջը: Նա դառնում է գաղափար, միայն երբ վերացուցման միջնորդութեամբ մի կողմն է քաշում ամենայն ինչ, որ չէ՝ հական ու յատուկ նորան: Սակայն այդ վերացուցումը շատ հազիւ է յաջողում և համարեա երբէք կատարելապէս չի յաջողում: Ա՛վ որ օր. ուզում է կազմել գաղափարս շինութիւն, նա պիտի պատկերացնէ իւր բոլոր՝ երբ և իցէ տեսած տները, եկեղեցիները, ապարանները, գօրանոցները, դիւղական բնակարանները և այլն, որպէս զի այդ մտապատկերներից անջատէ այն, ինչ որ ընդհանուր է նոցա բոլորեցունց, և դորանից կազմէ ընդհանուր գաղափարս՝ «շինութիւն»: Սա իւր բովանդակութեամբ ուրեմն կախուած է այն մտապատկերների շրջանից, որոնցից նա ծագում է

և այն հանգամանքից, թէ այդ մտապատկերները շրջանում
ինչն է առաւել տիրապետում: Մայրաքաղաքի բնակչե-
համար, որ իւր շուրջը տեսնում է ըստ մեծի մասին ա-
պարանքներ, ուրիշ բան կը լինի շինութեան գաղափարը,
ուրիշ բան գիւղացւոյ համար, որի աչքերը բացի հիւ-
ղերից, ոչինչ չեն տեսել:

Հոգեբանական գաղափարները միշտ առաւել ու ա-
ռաւել են ստանում մի որոշ դրութիւն, որչափ նոքա
հեռանում են անմիջական զգայութիւններից, այսինքն՝ որ-
չափ նոքա ընդհանրանում են ու վերացական դառնում:
Վասն զի նոքա բովանդակում են իւրեանց մէջ ոչ թէ այն,
ինչ որ համանման զգայութեանց մէջ ընդհանուր է, այլ այն,
ինչ որ ընդհանուր է միակերպ կազմուած մտապատկերների
մէջ: Այդ մեզ համար կը պարզուի, եթէ մի որ և է յայտնի
եռանկիւնւոյ դիտողութիւնը բաղդատենք կանոնաւոր ե-
ռանկիւնւոյ ընդհանուր (այսինքն այդ օրինակ եռանկիւ-
նիներից ստացած) մտապատկերի և առհասարակ եռանկիւ-
նւոյ, այսինքն նորա ձևի հետ:

Որպէս զի գաղափարները ազատուին այդ անորո-
շութիւնից և հասնեն որոշեալ ու ճշգրիտ գաղափարնե-
րի, այսինքն՝ որպէս զի հոգեբանական գաղափարներից
կազմուին տրամաբանական գաղափարներ, հարկաւոր է
նոցա ենթարկել դիտական մշակութեան: — Մեր սո-
վորական, այն է՝ հոգեբանական գաղափարները շատ
հեռի են տրամաբանական գաղափարներից: Մենք հո-
գեբանական գաղափար ենք կազմում, եթէ զիտակ-
ցում ենք համասերի, հաւասարի, առաւելութիւնը,
քան նորա հետ կապակցուած, սակայն նսեմացած այլա-
սերը: Հոգեբանական գաղափարը մեր մտածութեան մէջ
յերեւան է գալիս իւր տարածութեամբ, իսկ տրամաբա-
նականը իւր բովանդակութեամբ: Տրամաբանական մտքով

առած իւրաքանչիւր գաղափար միայն մի անգամ է
կարող յառաջ գալ, իսկ հոգեբանական մտքով՝ այն-
քան անգամ, որքան մտածող էակ կայ: Ըստ այսմ և
իւրաքանչիւր որ ունի իւր յատուկ հոգեբանական գա-
ղափարը եռանկիւնւոյ, մարդոյ, ծառի և այլն վերայ: Այդ
ճշմարտութիւնը անխնայ իման է կացուցանում յետագայ
վէտովս: «Մի խելացի մանուկ պառկած էր մի կաղնւոյ տակ:
Գալիս է մի մարդ և ծառի մօտովն անցնելիս՝ ասում.—
Ի՞նչ փառաւոր շինութեան փայտէ:— «Բարի՛ լոյս, պարոն
հիւսն», բարեկեց նորան մանուկը: Մի ուրիշը գալիս է և
ասում.— Ի՞նչ փառաւոր կեղե է:— «Բարի՛ լոյս, պ. խա-
ղախորդ:— Մի երրորդը բացականչում է.— Ի՞նչ փառաւոր
նկարելու տերեւներ:— «Բարի՛ լոյս, պ. նկարիչ:— Այդ ե-
րեք անձինք էլ մտածում են կաղնւոյ մտապատկերի վերայ,
սակայն նոցանից իւրաքանչիւրը միեւնոյն ժամանակ մտա-
ծում է նաև մի ուրիշ բանի վերայ: Կաղնին տեսնելով՝
մէկը իւր ուշադրութիւնը դարձնում է նորա փայտի, միւսը
նորա կեղևի և այլն վերայ այն պատճառաւ, որ նոցա կաղ-
նուց ստացած ընդհանուր պատկերը կազմուած է այդ-
օրինակ դիտողութիւններից: Բայց տրամաբանական գա-
ղափարը մէկ է բոլոր մտածողների համար, և որպէս զի
կազմուի մի տրամաբանական գաղափար հարկաւոր են 1.
որ առ ձեռն պատրաստ լինին այնպիսի մտապատկեր-
ներ, որոնք թէև զանազանուած են միմեանցից, սակայն
ունին իւրեանց համանման, ընդհանուր յատկութիւնները,
2. հարկաւոր է այդ մտապատկերներից անջատել, հե-
ռացնել զանազանը և վերացուցանել համահաւա-
սարը. 3. այդ ընդհանուր յատկութիւնքը ենթարկել մը-
տախոհութեան. 4. ընտրել այն ընդհանուր յատ-
կութիւնները, որոնցից պիտի կազմուի միամբողջութիւն,
այսինքն՝ որոշել, սահմանել ընդհանուրը. 5. միաց-

նեւ այդ ընդհանուրը և կազմել մի ամբողջութիւն: Այդպէս օր. այն ժամանակ ես կունենամ եռանկիւնեայ տրամաբանական գաղափարը, երբ ոչինչ ուշադրութիւն չդարձնելով առանձին եռանկիւնիներին յատուկ նշանների վերայ, ընտրեմ միայն այն, ինչոր ընդհանուր է բոլոր եռանկիւնիներին, և գորանից կազմեմ մի ամբողջութիւն: Եռանկիւնին կարող է սկարած լինել թանաքով, կաւիճով, մատիտով, զանազան գոյնի թղթի, փայտի, քարետախտակի և այլն վերայ. մենք կարող ենք եռանկիւնիները միայն մեզ պատկերացնել, նոքա կարող են հաւասար լինել կամ անհաւասար, հաւասարները կարող են հաւասարակողն լինել կամ անհաւասարակողն, ուղղանկիւն կամ թիւրանկիւն և այլն: Բայց եթէ մի կողմ քաշենք այս բոլոր առանձնայատկութիւնները, այն ժամանակը կը մնայ յետագայ երկու նշանս. ա) հարթ ձև. բ) եռակողն: Այլայն այժմ կը ստանանք եռանկիւնեայ տրամաբանական գաղափարը:

Այդպէս ահա հոգեբանական գաղափարը հակառակ տրամաբանականին յողդողդ է, երեքուն ու անհաստատ, և որովհետեւ մենք մտածում ենք միշտ հոգեբանական գաղափարներով, ուստի և պարզ է, թէ ինչու այնքան խախտւած ու անհաստատ են զանազան մարդկանց և զանազան ժամանակների դատողութիւններն ու կարծիքները: Իւրաքանչիւր մարդ և իւրաքանչիւր ժամանակամիջոց ունի իւր յատուկ գաղափարները միեւնոյն առարկայի վերայ: Գաղափարները զարգանում են մինչև անգամ մարդոյս կենաց ընթացքում. երիտասարդի ու հասակաւոր մարդի գաղափարները ուրիշ են՝ մանկանք ուրիշ, աստեղաբաշխը ուրիշ գաղափար ունի արեգակի վերայ՝ դիւզացին ուրիշ, այսպէս և առաքինութեան ու հայրենեաց գաղափարը Սոկրատի համար ուրիշ էր, իսկ նորա ամբաստանողների համար ուրիշ:

§ 34. Լեզու և գաղափար:

Թէև գրաւոր ու բանաւոր լեզուն գաղափարներ կազմելիս մեծ ծառայութիւն է կարող ցոյց տալ, սակայն նորա տուած օգնութիւնը միայն մինչև մի որոշեալ կէտ է օգտակար այդ նպատակին. միւս կողմից նա վնասակար է հանդիսանում, բոլորովին արգելք լինելով գաղափարների առաւել նուրբ մշակութեան: Որովհետեւ իւրաքանչիւր գաղափար միշտ կազմւում է նախ և առաջ առանձին համանման դէպքերի դիտողութիւններից, ուստի և նա սկզբումը ոչինչ չէ կարող իւր մէջ բովանդակել բացի նորանից, ինչ որ ընդհանուր է այդ սակաւութիւն դէպքերին: Սակայն այսպէս կազմուած հոգեբանական գաղափարի բովանդակութիւնը չէ զեռ ևս բոլորովին ամուր ու անփոփոխ, նա կարող է հարստանալ նորանոր զգայութիւններով: Եթէ օր. մէկը տեսնէ է միայն հարթ (ΠΛΟΣΚΗ) եռանկիւնի, այն ժամանակը նորա՝ եռանկիւնեայ վերայ ունեցած գաղափարը թերի ու անկատար կը լինի: Բայց երբ փորձով նա իմանայ, որ կան նաև զնտաձև եռանկիւնիներ, որոնց մէջ անկիւնների գումարը առաւել մեծ է, քան երկու ուղղանկիւն, այն ժամանակը նա կը կատարելագործէ, կը լրացնէ իւր առաջուան թերակատար գաղափարը: Ուստի և գաղափարն ու բառը նոյնանշան չեն: Գաղափարը յողդողդ է, տատանուող, քանի որ նա չի համապատասխանում տրամաբանութեան պահանջներին, իսկ բառը հաստատուն է ու անփոփոխ: Բառի ու գաղափարի մէջ եղած զանազանութիւնը ամենից շօշափելի կերպով յերեւան է գալիս մարդկային մտածութեան պատմութեան մէջ. «տարածութիւն, ժամանակ, պատճառ, ներգործութիւն, գոյութիւն» և ուրիշ այդ օրինակ բառերը չունին ոչինչ պատմութիւն

այն օրից, երբ նոքա լոյս են տեսել, իսկ տարածութեան, ժամանակի և այլն գաղափարները ունին շատ խայտախարիւռ բազմափոփոխ պատմութիւն: Բայց ոչ թէ միայն այդ օրինակ բնազանցական, այլ փորձական (էմպիրական) կոչուած գաղափարներն անգամ ունին մի այդպիսի պատմութիւն: Երակ, մետաղ, մեքենայ և այլն բառերս և այսօր միևնոյն են, ինչ որ էին սորանից շատ դարեր առաջ, սակայն կրակ, մետաղ, մեքենայ և այլն գաղափարներս բազմիցս փոփոխուել են պատմութեան ընթացքում:

Բայց մտածութեան ու խօսելոյ առ միմեանս ունեցած այդ յարաբերութիւնը հաստատում են նաև ուրիշ շատ իրողութիւններ. մենք բազմիցս մտածում ենք առանց բառերի և ուղիղ այնտեղ, ուր մենք ամենից խոր պիտի մտածենք, այն է՝ տրամաբանութեան ու բնազանցական գիտութեանց մէջ: Մենք բառերի հարկաւորութիւն չունինք նաև մտածութեան ստորին աստիճանների վերայ, ուսում առած համր ու խուլերը բառերի տեղ գործ են ածում իւրեանց մատները կամ նշանագրեր: Երաժիշտը իւր միտքը արտայտում է ոչ թէ բառերով, այլ ձայներով:

§ 35. Դատողութիւն:

Ինչպէս որ տրամաբանական դատողութիւնն է կազմում մի հարցից ու մի պատասխանից, այսպէս և հոգեբանական դատողութեան մէջ կայ երկու աստիճան, այն է՝ մտախոհութիւն ու վճիռ: Դատողութեան արտայայտութիւնն է նախադասութիւնը, ուստի և իւրաքանչիւր դատողութեան համար հարկաւոր են նախ և առաջ երկու մտապատկեր—Ա ու Բ—, որոնցից մէկը —Ա— է ենթակա, միւսը —Բ— սառորոգելին: Սա

Պայն եթէ մենք ունենայինք միայն երկու մտապատկեր, Ա ու Բ, այն ժամանակը նոքա կը կապակցուէին ՚ի մի ընդհանուր մտապատկեր ԱԲ, և երբէք նոցանից չէր կազմուիլ դատողութիւնս Ա է Բ: Երբ ես տեսնում եմ մի անձն Ա և իսկոյն նորան ծանաչում իբրև իմ ընկերս Բ, այստեղ տեղի է ունենում երկու մտապատկերների պարզ ձուլմունք, առանց որ և է դատողութեան: Դատողութիւն կազմելու համար բացի Ա ու Բ, հարկաւոր են և ուրիշ մտապատկերներ, այն է՝ Գ, Դ, Ե... որոնք հակադիր են թէ առ միմեանս և թէ առ Բ և իւրեանց միջամտութեամբ արգելք են լինում Ա ու Բ միութեան, ինքեանք յանկանալով միանալ Ա-ի հետ: Այս մտապատկերներից իւրաքանչիւրը կը կապակցուէր Ա-ի հետ, եթէ միւսները չլինէին, և թէև Ա աշխատում է փոխառ փոխ մի սորա, մի նորա հետ կապակցուիլ, սակայն այդ իսկապէս տեղի չէ ունենում: Հոգւոյ այս դրութիւնը կոչում է մտախոհութիւն կամ երկմտութիւն, վասն զի այստեղ մենք տատանւում ենք երկու մտքի մէջ—Ա է Բ կամ Ա չէ Բ: Մտախոհութիւն է տեղի ունենում, օր. եթէ ես տեսնում եմ իմ ծանօթ անձինքներից մէկին առանց նորան իսկոյն և իսկ ծանաչելու: Ես ուզում եմ նորան (Ա) ընդունել իմ Բ ծանօթիս տեղ, բայց յանկարծ ինձ թւում է, որ նա կարող է և իմ ընկեր Գ կամ Դ, Ե... լինել: Կամ թէ ես տեսնում եմ մի թուշուռ նա իմ մէջ վերարտադրում է ընդհանուր մտապատկերներս—սոխակ, արտոյս, կտաւաքաղ և այլն. սկսում եմ ես խորհել այս ինչ թուշուռ պիտի լինի, վասն զի նա կարող է լինել և այս և այն:

Մտախոհութիւնը այնքան երկար է շարունակւում, որչափ որ ստորոգելոյ մտապատկերներն են արագ արագ, մէկը միւսի ետեւից բարձրանում ու հասնում մի և նոյն

աստիճանի պարզութեան: Նա վերջանում է յօդուտ մի որոշեալ ստորագելոյ օր. Բ.ի) Հենց որ զիտակցութեան մէջ յերեւան է գալիս մի ուրիշ՝ նորան օգնական մի մտապատկեր—Մ, որով և նա ձեռնհաս է դառնում գրաւել զիտակցութիւնը և յետ մղել իւր հակառակորդներին— Գ, Դ, Ե... Այժմ այլ ևս ոչինչ արդելք չի մնում Բ.ի՝ Ա.ի հետ միանալուն, որ և յերեւան է գալիս իրրեւ դատողութիւնս Ա. է Բ.: Այս է դատողութեան երկրորդ աստիճանը, այն է վճռահատութիւնը:

Բազմաթիւ ստորագելիներէ պիտի առ միմեանս ունեցած յարաբերութիւնը մտախոհութեան աստիճանում կոչուած է կամարանայի իսկ վճռահատութեան աստիճանում գաղաթնանայի առաջին դիպումաձում հակադիր միտապատկերները կամարանում են իսկ երկրորդ դիպումաձում նոյանից մէկին է միայն բռնում զիտակցութիւնը, այսինքն նորս գաղաթնանում են: Կա ներկայացնում է յետագայ կաղապարներով:



Ա է կամ Բ
կամ Գ
կամ Դ
կային.
Ա է Բ:
Ա չէ Գ պարհը=Մ.
Ա չէ Դ
կային.

§ 36. Եզրակացութեան ծագումն ու տեսակները:

Ըստ նմանութեան եզրակացութեան հասնելը է ամենապարզ, ամենաբնական, ուստի և ամենայնաւն պատահուող եզրակցութեան տեսակը: Նա կազմուած է մասամբ վերարտադրութեան՝ մեքենայէս ներգործող զօրութեամբ, համաձայն մտքերի յիշողութեան ընթացքին, մասամբ էլ զիտակցաբար ու մտախոհութեամբ, համաձայն մտքերի արամաբանական ընթացքին: Գնենք թէ մենք յաճախ դիտել ենք մի բարկացիտ անձի դէմքը, երբ նա բարկացել էր: Եթէ այժմ նա ցոյց է տալիս մի համանման դէմք, տյն ժամանակը ըստ նմանութեան վճռում ենք, որ նա բարկացած է: Այստեղ կատարում է յետագայ հոգեբանական գործողութիւնս. այժմեան զիտողութիւնս յառաջ է կոչում մի ուրիշ, իւրեան նման յաճախ վերարտադրուածը, որի միջնորդութեամբ մտնում է զիտակցութեան մէջ նաեւ դորա հետ յօդուած բարկութեան մտապատկերը: Մենք առհասարակ իւրաքանչիւր առանձին առարկայ ստորադասում ենք մի վերացական մտապատկերի, որ կազմուած է համեմատաբար շատ սակաւաթիւ համանման դէպքերի զիտողութիւններէ, և նորանից սպասում ենք այն, ինչ որ մենք համանման դէպքերում նկատել ենք համանման առարկաների վերայ: Եթէ օր. մենք գտնում ենք մի անձանօթ բոյս, որ թէեւ վաղուց ծանօթ բոյսին շատ նման է, բայց զանազանում է նորանից մի քանի յատկութիւններով, այն ժամանակը մենք ամենայն իրաւամբ եզրակացնում ենք, որ դեռ ևս չզիտած նշանները համանման պիտի լինին առաջինի յատկութեանց: Համանմանութեամբ հանած եզրակացութիւնները միայն այն ժամանակն ունին գիտնա-

կան արժէք, երբ նմանի քանակութիւնը շատ և շատ մեծ է, քան աննմանինը:

Սակայն որչափ որ մեծ չլինի համանմանի քանակութիւնը, այսու ամենայնիւ տրամաբանութիւնը այդ համանմանութիւնը ընդունում է երբեւ մի լոկ ուղեցոյց, որ մասնանիչ է լինում այն ուղղութեան վերայ, որով մի առաւել ծանր մտախոհութիւն, մի առաւել խորին քննութիւն պատճառ է լինում հիմնաւոր եզրակացութեան: Ուստի և համանմանութիւնը ծառայում է եզրակացութեան իբրեւ նախապատրաստութիւն ու հիմն: — Հոգեբանական եզրակացութիւնները ըստ մեծի մասին կատարւում են մի այնպիսի արագութեամբ, որ դատողը չի կարողանում պարզ ըմբռնել գիտակցել այն հիմքը, որով նա հասել է իւր եզրակացութեան: Եթէ ստորին մտաւոր մշակութիւն ունեցող անձինք, նա մանաւանդ փոքրիկ երախտներն ու կանայք այդքան յաճախ կարողանում են ուղիղ դատել, դա համարեա միշտ կատարւում է նսեմ ու աղօտ մտապատկերների միջնորդութեամբ: Եթէ այդ մարդկանց հարցնելու լինինք, թէ ինչո՞ւ են նոքա այդպէս դատում, նոքա չեն կարող մեզ յառաջ բերել մի որ և է գոհացուցիչ պատճառ: Այս կողմից շատ զարմանալի է կանանց մտաւոր բնագոյումը, որով նոքա առհասարակ ուղիղը գտնում են առանց կարողանալու իւրեանց մտքերը տրամաբանական օրէնքների վերայ հիմնելու: Մի այդօրինակ մութ, հոգեբանական եզրակացութիւն շատ քիչ կարող է երաշխաւոր լինել դատողութեան ճշտութեան: Ուր պահանջւում է ամենամեծ ճշտութիւն, օրգիւնական համոզեցուցիչ ապացոյցներում, տրամաբանական վէճերում և այլն, այնտեղ հարկաւոր է պարզ ըմբռնել այն պատճառներն ու հիմունքը, որոնցով մենք դատում ենք:

Դատողութիւնը տրամաբանութեան մէջ կազմւում է երկու անդամից, որոնք կոչւում են առաջին ու երկրորդ յառաջադրութիւն: Ահա այդ երկու յառաջադրութեան միջնորդութեամբ է դատողութիւնը հասնում իւր եզրակացութեան: Բոլոր եզրակացութեանց իբրեւ հիմն ծառայում է հետևեալ ձևս.

Մ է Բ — Առաջին յառաջադրութիւն,

Ա է Մ — Երկրորդ յառաջադրութիւն,

Ուրեմն և Ա է Բ — Եզրակացութիւն:

— Առաջին յառաջադրութիւնը արտայայտում է ընդհանուր օրէնքը (բոյսերը կանաչ են), երկրորդը մի որ և է մասնաւոր դէպք (խոտը բոյս է), որ և եզրակացութեան մէջ ենթարկւում է ընդհանուր օրէնքին (ուրեմն — խոտը կանաչ է):

Այսու ամենայնիւ ընդհանուրից դէպի մասնաւորը յառաջ գնալը չէ համապատասխանում մտքերի հոգեբանական ընթացքին, վասն զի սա սկիզբն է առնում մասնաւորից: Ուստի և առաւել յարմար է վերեւ յառաջ բերած հիմնական ձևի յառաջադրութեանց կարգը փոխել հոգեբանութեան մէջ:

Ա է Մ

Մ է Բ

Ուրեմն՝ Ա է Բ

ուր Մ ցոյց է տալիս Ա-ի մի յատկութիւնը, Բ է Մ-ի յատկութիւնը, Բ է Ա-ի յատկութիւնը:

Եզրակացուցանել իսկապէս նշանակում է մասնաւորը ենթարկել ընդհանուրին: Բայց որովհետև ինչպէս փորձը ցոյց է տալիս, մեզ տուած է միայն մասնաւորը, ուստի և այդ ընդհանուր դատողութիւնները պիտի ստացուին մասնաւորից: Տրամաբանական հայեցակէտից նայելով այդ օրինակ (ինդուկցիոնական) եզրակացութիւնը միայն հաւանականութեան եզրակացութիւն է, հոգեբանական հա-

յեցակէտից՝ նա ունի ամենամեծ աստիճանի անձնական երաշխաւորութիւն: Ար վաղը արեգակը պիտի ծագէ, վաճ զի մինչև այժմ՝ ամեն օր ծագել է, այդ ամեն մարդի համար մի ճշմարտութիւն է, որ այնչափ անոյգ է երևում որչափ և երկու անգամ երկու չորս ասկայն այդ ճշմարտութիւնը հիմնում է միայն հաւանականութեան և ոչ արամարանական եզրակացութեան վերայ: 3 U

Այդ ելուց յառաջ, յորդից — U 3 U

§ 37. Ապացոյցեցիոն, այն է իւրացուցումն:

Դոյտմէ՝ զի 3 U աստիճանով զմի ելուց յառաջ միջոցն —

Ինչպէս տեսանք, մեր հոգեւոր կենաց առաջին պաշարը կազմում է զգայութիւններից: Զգայութեանց փոխադարձ ներդրութիւնից ծագում են մտապատկերների տեսակ տեսակ յօդաւորութիւններ, այն է՝ խումբեր ու շարքեր, որոնք կրկին կարող են մտնել փոխադարձ ազդեցութեան մէջ թէ՛ միմեանց և թէ՛ նոր ներս մտած զգայութեանց հետ: Այդ նոր ներս մտնող ու հին մտապատկերների խումբերի ու շարքերի փոխադարձ ներդրութիւնն ու դորան յաջորդող երկոցունց կապակցութիւնը, հոգեբանութեան մէջ կոչւում է ապացոյցեցիոն, այն է՝ իւրացուցումն:

Քննենք այժմ թէ ինչպէս է կատարւում իւրացուցումը: Պենք թէ մենք ունինք հին մտապատկերների մի շարք Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. (կարմիր վարդ), իսկ այժմ զգայաբանների միջնորդութեամբ ըմբռնում ենք մի երկրորդը (սպիտակ վարդ), այն է՝ Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Այդ դիպումը ծում նմանութեան օրէնքով՝ նոր շարքը կը վերարտադրէ հինը: Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. թէ երկու շարքերի մէջ միմեանց հաւատար են, դ. և Գ. ընդդիմակայ, իսկ Դ. և Ե. և Զ. ոչ այլազգի, որոնք միմեանց ոչ յետ են մղում, ոչ էլ զօրացնում: Առաջին, հին մտապատկերներից կազմուած և

այժմ վերարտադրուած շարքը կոչւում է իւրացուցումն ուղի, միւսը, նոր ըմբռնած շարքը — իւրացուցանելի կամ աչքի առաջ ունենալով այդ հոգեւոր անցքի վախճանը — իւրացուցած: Առաջինը, իբրեւ հինը առաւել սերտ կապակցուած է, ունի առաւել մեծ ոյժ ու տեղորոթիւն, միւսը ընդհակառակն, իբրեւ նորը — զիտակցութեան մէջ ներխայնում է առաւել թոյլ երերուն ու փոփոխական: Երկու շարքերի կամ զանգուածների դիտակցութեան մէջ միմեանց պատահած ժամանակը, հինը — իւրացուցանողը — համեմատաբար առաւել կը նսեմանայ, յետ կը մղուի, քան թէ նոր եկողը — իւրացուցանելին, — վասն զի սա — իբրեւ նոր ըմբռնածը — կարող է միշտ նոր ոյժ ստանալ զգայարանների շարունակ զրգումներից: Արեւմն նոր ըմբռնածը սկզբումը երևում է առաւել դործունեայ և նորա հինի վերայ ունեցած ազդեցութիւնը յստակ մեծանում է ու բարձրանում մինչև որոշ յուզման, եթէ նա յանկարծ ու անսպասելի կերպով է զիտակցութիւն մտնում (օր. երբ մէկը բարկանում է կամ երկնում): Այսու ամենայնիւ այդ դրութիւնը երկար չի շարունակւում, այլ շուտով դորան յաջորդում է ընդդիմադրութիւն հին մտապատկերների կողմից, որով և յետ է մղւում նոր ըմբռնածի խանգարող ազդեցութիւնը: Այնուհետև հին մտապատկերները բռնում են զիտակցութիւնը, փոփոխում նորը և իւրացուցանում:

Այս խորհրդածութիւնից յետոյ կրկին դառնանք մեր շարքերին և տեսնենք, թէ դորանից ինչ փոփոխութիւն յառաջ կը գայ պատեղ: Յայտնի է, որ Գ. յետ կը մղէ իւր ընդդիմակայ դ. և սկզբումը մինչև անգամ շատ մեծ զօրութեամբ (այնպէս որ նա յետ կը մղէ դ. ի հետ նաև դ. ն իւր մէջ բովանդակող շարքը), եթէ միայն Գ. ի զիտակցութիւն մտնէ յանկարծ, իբրեւ մի անսպա-

սելի ու նոր բան: Բայց այդ վերջանալուց յետոյ ԱԲԳ-
անդամները կը միանան միւս շարքի համանման անդամ-
ների հետ. մ. յ փոքր առ փոքր կը կապակցուին ն շ ու...
հետ, որով և իւրացուցանող շարքը առաւել ոյժ է ստա-
նում ու զօրանում: Աւրեմն երկու շարքի վերջնական կա-
պակցութիւնը տեղի ունենալիս՝ նորը չի միանում հինի
հետ առանց փոփոխութեան: Իւրացուցանող շարքը երե-
ւում է իբրեւ փոփոխող, իսկ իւրացուցածը՝ իբրեւ փոփոխ-
ուած: Միայն փոփոխուած գրութեան մէջ է կարող նա
միանալ հին մտապատկերների հետ. թէև դորանով
կարծես թէ նա կորցնում է իւր ինքնագոյութիւնը, սա-
կայն նա մի և նոյն ժամանակը շատ զօրեղանում է ու ա-
մուր տեղ բռնում հինի մէջ:

Այդ ընդհանուր օրէնքը յառաջ բերելուց յետոյ,
տեսնենք թէ իւրացուցումը ինչ զանազան ձևերով է
յառաջ գալիս:

1. Նախ՝ հին մտապատկերները իւրացու-
ցանում են նոր զգայութիւնները, այն է՝

1. Հին մտապատկերները ուղղացնում են
նոր զգայութիւնները: Լուսաւորեալ անձը մնում է
հաստատ կանգնած այս կարծիքի վերայ, թէ երկիրը
շարժւում է արեգակի շուրջը, թէև ամեն օր նա տես-
նում է հակառակը: Այն որ իւր աչքերին չի հաւատում,
որ լուսինը որոշեալ ժամանակամիջոցներում կիսւում է,
քառորդւում և մինչև անգամ անհետանում: Երկայն
ծառուղւոյ ծայրերը թէև միանում են մեր աչքի ա-
ռաջ և կազմում մի անկիւն, այսուհամենայնիւ մենք լու-
համոզուած ենք, որ միայն մեզ է այդպէս երևում:

2. Չափազանց թոյլ, աղօտ ու բոպէա-
կան զգայութիւնների մէջ եղած աղօ-
տութիւնը պարզւում է, անորոշն ու պակասը

լրացնւում է վերարտադրուած համանման
մտապատկերների միջնորդութեամբ: Քորձառու
լրագիր ու ռոման կարդացողը իւրաքանչիւր բառից ըմ-
բռնում է միայն մի մի գրեր, իւրաքանչիւր նախադասու-
թիւնից միայն մի քանի բառ, իսկ մնացեալը ինքն է
յաւելացնում իւր սեպհական մտքերի պաշարից: Ուսու-
ցիլը՝ իւր աշակերտներին աչք ածելիս՝ շատ բան տեսնում
է, ինչ որ իսկապէս չկայ նորա տեսութեան դաշտում:
մենք հեռուից ճանաչում ենք մեր ծանօթին միայն ա-
ռանձին նշաններով, օր. հասակով, շարժմունքով, զգեստ-
ներով և այլն:

3. Բայց իւրացուցումը մեծ նշանակու-
թիւն ունի տարածութեան մտապատկեր կազ-
մելիս: Ինչպէս վերև տեսանք երեսան 'ի սկզբանէ ըմ-
բռնում է միայն առարկաների երեսը և չունի ոչինչ մտա-
պատկեր խորութեան վերայ, ուստի և նա մեկնում է իւր
ձեռք օր. լուսինը բռնելու նպատակաւ, վասն զի բոլոր
առարկաները միահաւասար հեռաւորութեան մէջ են ե-
րևում նորան: Եւ նա չէր էլ կարող մի այդօրինակ մը-
տապատկեր հայթհայթել, եթէ ունենար միայն տեսանե-
լեաց զգայարանը: Սորան պիտի գործակից լինի շօշափե-
լեքը, որի զգայութիւնները յօդուելով աչքի զգայութեանց
հետ, ուսուցանում են երեխային մարմինը անջատել հարթ
երեսից: Բացատրենք մեր ասածը: Մարդս փոքր առ փոքր
բազմաթիւ փորձերից նկատում է, որ արտաքին աշխարհի
առարկաները՝ պատճառելով շօշափելեաց զգայութիւն՝
տալիս են նաև մի տեսանելեաց պատկեր, որ զանազան-
ւում է լոկ հարթ երեսից: Այս առանձին առանձին զգա-
յութիւնները պատահելով միմեանց զիտակցութեան մէջ,
միանում են և կազմում մի ամբողջ մտապատկեր, մի ո-
րոշեալ առարկայ պատկերացնելու համար: Դնենք թէ

այդ կամ դորա նման մի առարկայ գտնուում է մեզանից մի որոշեալ հեռավորութեան մէջ. նա ամենից առաջ կը ներգործէ մեր աչքի վերայ և վերջիշեալ ամբողջական մտապատկերից կը վերաբերողէ այն տարրերը որոնք ծագել են մի համանման զգայութիւնից: Բայց որովհետեւ այդ տարրերը կապակցուած են միանունների զգայութիւններից կազմուած մտապատկերների հետ, որոնք մատնանիշ են լինում, որ մենք տեսնում ենք ոչ թէ մի հարթ երես, այլ մի մարմին, ուստի և սոքա ևս բառ ժամանակակցութեան օրէնքին գիտակցութիւն կը մտնեն և վերաբերողութեան տեսանկիւնից զգայութեանց հետ միասին կը ներկայացնեն մտապատկերների մի զանգուած, որը և էլ ընդունէ նոր զգայութիւնը, կը պարզէ, մի նոր տարր, այն է՝ երրորդ տարածութեան նշանը, նորա վերայ յաւելացնելով: Այդպէս ահա ծագում է նոր մտապատկերի իւրացուցումը հինների միջնորդութեամբ, որ և արտայայտուում է դատողութեամբս—սա էլ է մի մարմին: Ով որ զուրկ է այդ օրինակ իւրացուցանող մտապատկերներից, ով որ, ինչպէս մի փոքրիկ երեխայ իւր կենաց առաջին շաբաթներում ու ամիսներում զեռ ևս քիչ տարածական մտապատկերներ ունի հայթհայթած, նա կը տեսնէ միայն առարկաների հարթ երեսը, իսկ մարմինը՝ նա չի կարող տեսնել, ինչպէս էին Գաալար շաուգէրը, որ իւր մանկութիւնից մինչև իւր երիտասարդութեան հասակը ճշդուած էր մի մութ սենեակ և ուրիշ շատ ի բնէ կոյր ծնուած, իսկ յետոյ բժշկուած անձինք:

II. Մինչև այժմ մենք տեսանք, որ միշտ մի նոր զգայութիւն էր, որ իւրացուցանում էր հին վերաբերողութեան մտապատկերներից, սակայն երբեմն էլ պատահում է, որ նոր մտապատկերն է կերպար անափոխող ազդեցութիւն ունենում առ ձեռն եղած հա-

մանման մտաւոր շրջանների վերայ: Դա տեղի է ունենում այն տեղ, ուր մենք օր մի այնպիսի զգայութիւն ենք ստանում, որ բոլորովին համապատասխան է իւր առարկային, բայց հակադիր մեր դորանից ստացած առաջուան մտապատկերին, և որ այդ պատճառաւ այնքան զօրեղ է ու պարզ, որ մենք այլ ևս չենք կարողանում յետ մղել կամ ընդդիմադրել (մի երեկի առողջ, բայց այսօր մեռած ծանօթի դիակը), ուր նոր զգայութեան յառաջը դիմող հին մտապատկերները դեռ ևս միմեանց հետ այնքան սերտ չեն կապակցուած, որպէս զի կարող լինին յաղթահարել նորան, ուր նոքա մի քանի կասկածանաց տեղի ունին և պիտի ուղղացնուին: Նոր զգայութիւնը կարող է իւրացուցանել նախ՝ մի առանձին պարզ կամ բարդ մտապատկեր, ինչպէս օր. մենք մի բացակայ անծանօթ անձի վերայ կազմած մեր երեակայական մտապատկերը ուղղացնում ենք, անմիջապէս տեսնելով նորան. մի իրի հոգեբանական զաղափարը լայնացնում ենք մի նոր, մինչև այժմ անծանօթ մտապատկերի միջնորդութեամբ: Այստեղ իւրացուցումը միշտ տեղի է ունենում համարեա առանց դժուարութեան և առանց մի որ և է ոգւոյ յուզման: Բայց զգայութիւնները կարող են իւրացուցանել նաև ամբողջ մտաւոր շրջաններ: Այսօրինակ իւրացուցումները պատճառ են եղել բազմիցս գիտութեանց ու արուեստների մշակութեան: Պատմութիւնը, սկսած Արիստիդից (1) Կոլոմբոսից ու Կոպերնիկոսից (2) մինչև Գալիլէի (3) ու Վոլտայ (3) որպէս նաև մեր ժաման-

1. Գնալով բաղանիք և աւազանի մէջ մտնելիս տեսնելով որ ջուրը դուրս թափուեցաւ, գտաւ այս, թէ ոսկին ջրի մէջ որչափ է կորցնում իւր ծանրութիւնից, արծաթը՝ որչափ:

2. Գտաւ արեգակի երկրի շուրջը պտտելը:

3. Զանազան գիւտեր արին ելեկտրականութեան մէջ:

նակակից, զանազան բաներ հնարող կամ գտնող անձինք պարզ ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս միայն մի նոր զգայութիւն, միայն մի միտք բոլորովին ձևափոխում է զանազան սիստեմաներ և դորանով առաւել յառաջ տանում մարդկային քննադատող ոգին, քան իւրեանից առաջ եղած հարիւրաւոր տարիները:

III. Մի կամ մի քանի մտաւոր շրջաններ ընդ մէջ այդ օրինակ յեղափոխութիւններ են յառաջ ածում ոչ թէ միայն զգայութիւնները, այլ նաև վերարտադրուած հին մտապատկերները: Մարդոյս հոգին մտած բոլոր մտապատկերներէն մի քանիսը լինում են այնքան թոյլ, շատերը ընդհարում են այնքան զօրեղ ու բազմաթիւ հակառակորդներին հետ, որ նոքա կամ իսկոյն նսեմանում են և կամ չեն գտնում ոչ մի մտաւոր շրջան, որի հետ կարողանային կապակցուիլ: Այս երկու դիպումներէն էլ իւրացուցումը տեղի չի ունենում: Նոքա մնում են կղզիացած, ուստի և չեն ունենում ոչինչ արժանաւորութիւն մեր հոգեւոր կենաց համար: — Բայց եթէ այժմ դիտակցութիւն մտնելու լինի մտքերի մի խումբ, որ մօտ ազգակից է այդ թոյլ ու կղզիացած մտապատկերներից մէկին, այն ժամանակը յառաջ կը կոչէ նաև իւր ազգակից մտքերը: Այն ժամանակը մենք մտաբերում ենք մի բան, որ մեզ թւում էր թէ բոլորովին մոռացուած էր, շատ բան պարզւում է, որ մինչև այժմ խաւարով պատած էր մեզ համար: Տիրապետող մտապատկերների խումբը բառնում է այն մտապատկերի պատած խաւարը, և այժմ մենք չենք կարողանում հասկանալ, թէ ինչպէս մենք չհասկացանք իսկոյն և իսկ կամ ծուռ էինք մեկնում մի որ և է բան: Գիտնականը

իւր մտքերը յաջող կերպով յօդաւորելով միմեանց հետ, յանկարծ հասնում է մի այնպիսի հիպոթէզի, որ մինչև այժմ նսեմ ու անհասկանալի մնացած իրողութիւնները լուսաւորում է և մի քանի երեղթերի նշանակութիւնը ըմբռնում է ուրիշ և առաւել խոր կերպով: Նախանձառ ամուսինի համար իւր յիշողութեան մէջ մը նազած այն իրողութիւնները, որոնց վերայ նա մինչև այժմ նայում էր սառնասրտութեամբ և որոնք գոյցէնտրա սրտին շատ թանգ էին, այժմ յանկարծ դառնում են ամբաստանող նորան, ով որ իւրեան համար աշխարհիս երեսին ամենասիրելին էր (թէլլո)։ Նորա հիւանդ երեակայութիւնը ամենուրեք մատնութիւն է տեսնում և միշտ նոր փայտ է յաւելացնում նորա կրքի կրակի վերայ: Այդ երկու դիպումներէն էլ կենդանի կերպով վերարտադրուած մտապատկերներն են ահա, որոնք նախ և առաջ շարժում, ալեկոծում են բոլոր մտքերի պաշարը, իսկ յետոյ իւրեանց ազգակից անդամները շատ թէ քիչ փոփոխելով իւրացուցանում:

IV. Իւրացուցումը տեղի է ունենում ոչ թէ միայն զգայութեանց ու մտապատկերների շրջանում, այլ նա մեծ դործ է կատարում նաև երբ մենք մի մտապատկեր պիտի կազմենք երևակայութեան միջնորդութեամբ: Յառաջ բերենք մի օրինակ: Աշխարհագրական ու պատմական դասի պարզ ըմբռնելը, հասկանալը կախում է այն ընդունակութիւնից, որով լսողը կարողանում է հեշտութեամբ տեղափոխուիլ այնտեղ, որի վերայ խօսւում է: Իսկապէս մենք երբեք չենք կարող պատկերացնել մեզ մի անծանօթ տեղ, երկիր, լեռան, մի չտեսած պատերազմ և այլն, և այս կողմից շատ ճշտարիտ է էմպիրիկների ասածը թէ. Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu, այն է՝ ոչինչ չկայ խոհականութեան

մէջ, որ չէ եղել զգայարանների մէջ: Ուրեմն մենք ինչ-
պէս ենք ձեռն բերում աշխարհագրական պատկերները,
պատմական դիտողութիւնները: Եթէ ճշտութեամբ քնն-
ենք, թէ մենք ուր էինք մեր մտքումը ման գալիս, երբ
մեր մանկութեան օրերում առաջին անգամ մեզ պատ-
մում էին արքայութեան ու առաջին մարդոյ վերայ, երբ
մենք Խորանիցացի հետ անցնում էինք Կարմիր ծովով և
բանակում Սինա լեռան ստորոտում, երբ մենք Մովսիսի
հետ Նեբոսի բարձրութիւնից նայում էինք Աւետեաց
երկրի վերայ և այլն, այն ժամանակը մենք կը տեսնէինք, որ
մեր հայրենիքն էր, մեր ծննդեան տեղին իւր դաշտերով,
ձորերով ու լեռներով, ուր թափառում էին մեր մաքերը,
որ սրբազան պատմութեան մէջ յիշուած լեռներն ու
պտղաբեր դաշտօրայքը, անապատներն ու մարգերը, ջր-
հորներն ու տները և այլն տեղափոխում էինք մեր հայրե-
նիքը: Ուրեմն և մենք ծանօթ տեղերի միջնորդութեամբ
գիտելի էինք կացուցանում անծանօթը, և թէև մենք
անցնում էինք լեռներ ու անապատներ, ծովեր ու գետեր,
որոնց անունները մեզ մինչև այժմ բոլորովին անծանօթ
էին, այսու ամենայնիւ մենք միշտ մեր հայրենիքումն
էինք մնում, վասն զի Աստուածաշնչի մէջ յիշուած ա-
նունները, գործող անձանց մտապատկերները և տեղի ու-
նեցած պատահարները վերարտադրում էին ազգակից հայ-
րենի մտքերի խումբեր և ձուլում նոցա հետ, այսինքն՝
նորը իւրացուցանում էր հինի միջնորդութեամբ:

Մեր վերև § 33 և § 35 ասածներից պարզ ե-
րևում է, որ իւրացուցման միջնորդութեամբ կազմւում են
նաև գաղափարն ու գաղափարութիւնները: Քայց իւրացուցման գործողութիւնը չի սահմանափակւում
միայն մեր մտապատկերներով, այլ նորա ներգործութիւնը
տարածւում է նաև մեր զգացմանց, յանկութեանց ու
կամքի վերայ, որ և յոյց կը տանք իւր տեղը:

§ 38. Իմացական ու կամածին մտադրութիւն:

Իւրացուցանող կամ իմացական մտադրութիւնը չի
սահմանափակւում միտքը կենդրոնացնելով միայն առան-
ձին առանձին զգայութեանց վերայ, այլ նա տարած-
ւում է մտապատկերների ամբողջ շարքերի վերայ: Իւրա-
ցուցանող մտադրութիւնը պինդ բռնած պահում է մի
նոր ու համեմատարար թոյլ զգայութիւն վաղուց հայթ-
հայթած, իսկ այժմ վերարտադրւած հին մտապատկեր-
ների միջնորդութեամբ: Այսպէս օր. շուկայի խառնու-
շփոթ ամբոխի մէջ մենք հեռուից ճանաչում ենք մի ծա-
նօթ անձի, թէև նորան այդ տեղ չէինք սպասում, միայն
նորանով, որ տեսանելաց թոյլ զգայութիւնը զօրանում
ու ամրանում է մեր վաղուց արդէն հայթհայթած, այժմ
արթնացած մտապատկերների միջնորդութեամբ: Մեր մը-
տադրութիւնը շատ զօրանում է, եթէ զգայութիւնը լի-
նում է յանկարծ ու անսպասելի:

Թէև իւրացուցանող մտադրութիւնը չէ սկզբնական,
սակայն նա երևում է արդէն փոքր մանկանց մէջ, երբ սոքա
հասակաւորների խօսակցութեան մէջ լսում են առանձին
ծանօթ բառեր և բարձրաձայն կրկնում, կամ երբ մի
ծանօթ առարկայ միայն իւր նկարած ծրարողից (очерке)
ճանաչում է և իւր կերպով անուանում: Այսպէս ահա
Սիգիդմունդի նկարագրած փոքրիկ երեխան մի պարզ, մա-
տիտով գծած քառանկիւնի կոչում էր շաքարեղէն (bonbon),
իսկ պարզ բոլորակը — պնակ: Այստեղ հարկաւոր է յի-
շել նաև այն անուշադիր մանկանց, որոնք իսկոյն և իսկ
ուշքերին իւրեանց են ժողովում և ուղիղ ըմբռնում,
եթէ ուսուցիչը սկսում է նոցա պատմել մի վէպ: Պարզ է,
որ այստեղ ներքին հոգեւոր պաշարից յանկարծ դուրս են
գալիս համանման մտապատկերներ և կապակցւում նորե-
րի հետ:

Իւրացուցանող մտադրութիւնը կարող է զրգուել (ինչպէս և սկզբնականը § 9), եթէ նոր զգայութիւնը նման է հին մտապատկերների շրջանին: Նոր զգայութեանց բացարձակ աննմանութիւնն ու բացարձակ նմանութիւնը բոլորովին չեն զրգուում մեր ուշադրութիւնը: Բացարձակ այլազգի զգայութիւնը չունի ոչինչ յարաբերութիւն դէպի առձեռն եղող մտապատկերների շրջանը, ուստի և նա չէ գտնում ոչինչ օգնութիւն, ոչինչ պաշտպանութիւն իւրեան հակառակորդների դէմ, ուստի և մնում է առանձնացած, օտար ու թոյլ և բոլորովին ձնչուում է նոցանից: Միւսնոյն վեճակին է հանդիպում և այն նոր զգայութիւնը, որ բոլորովին նման է հին վերարտադրուած մտապատկերներին. մենք նորան բոլորովին չենք նշմարում, վասն զի նա բոլորովին նման է հինին: Ուրեմն այս երկու դիպուածումն էլ նորը համարեա բոլորովին չի զրգուում մեր ուշադրութիւնը, ուստի և նա (նորը) բոլորովին անտարբեր է մնում դէպի արդէն պատրաստի մտապատկերների շրջանը, չի կարողանում նոցանից ոչ մէկին դէպի ինքը գրաւել:

Ուրեմն և իւրացուցանող, որպէս և սկզբնական մշտադրութիւնը պահանջում է, որ նորի յառաջը դիմող այլազգին լինի ոչ չափից դուրս քիչ, ոչ էլ չափից դուրս շատ: Հեջաթները, որոնք բոլորեցունց միշտ հաւանւում են, ներգործում են ոչ թէ նորանով, որ նորա մի որ և է նոր բան են պատմում, այլ որ նորա պարզ ու որոշ կերպով մի բան են պատմում, որ առանց դորան էլ ամեն դժ լաւ զգուծէ, բայց չէ կարողանում այնպէս ճիշտ ու համառօտիւ արտայայտել, վասն զի չունի դեռ ևս հարկաւոր դիտողութիւնները, գաղափարներն ու բառերը: Մի և նոյն կերպով ներգործում է քերթողների ու ճարտասանների խօսքը. այդ է պատճառը ահա, որ ամենա-

հոշակաւոր քերթողները, օր. Հոմերոսը, Սոփոկլէսը, Շէկսպիրը, Գէօթէն, Շիլլերը և այլն, միշտ ընտրում էին ծանօթ նիւթ: Ուստի և ամենից առաւել է զրգուում մարդոյս ուշադրութիւնը այն, ինչ որ յաջողակ կերպիւ հիւսուած է հինից ու նորից:

Այս ածիւն մտադրութեանը միշտ ուղղեկցում են մեր գիտութիւնն ու կամքը: Այդօրինակ մտադրութիւնը գլխաւորապէս կախուած է սովորութիւնից, վարժութիւնից ու այն հետաքրքրութիւնից, որ մենք ունինք դէպի մեր մտադրութեան առարկան: Ուստի և կամաճին մտադրութիւնը պիտի ուսանուի. մանուկը, որչափ որ էլ չկամենայ, այնուամենայնիւ չի կարող երկար ժամանակ կենդրոնաւորել իւր մտադրութիւնը մի առարկայի վերայ: Այս ածիւն մտադրութիւնը շատ զօրանում է նա մանաւանդ, եթէ մենք ունինք հաստատուն կամք և վարժուած ենք անձնի շխանութեան մէջ, այսինքն կարողանում ենք տիրել մեր անձին. բայց ընդհակառակն՝ նա թուլանում է նա մանաւանդ նորանով, որ յաճախ, մինչև անգամ եթէ մենք ունինք ամենահաստատուն կամք, անկարելի է լինում բոլորովին փոփոխել մեր հոգեւոր կենաց սովորական տրամադրութիւնը: Առ հասարակ մտադրութիւնը այնքան զօրեղ է լինում, որքան զօրեղ է կամքը, սակայն չի կարելի ասել, որ նա բացարձակ ծնւում է կամքից, վասն զի մենք չենք կարող նորան կենդրոնացնել մեր ցանկացած առարկայի (մտապատկերի կամ մտապատկերների զանգուածի) վերայ մեր ցանկացած զօրութեան աստիճանաւ: Փորձը մեզ տալիս է նաև այս նշանաւոր իրողութիւնը, որ մենք ուղիղ այն ժամանակն ենք ամենաամեծ մտադրութիւն դարձնում մի առարկայի վերայ, երբ մենք հաստատապէս վճռում ենք նորա վերայ մտադրութիւն չդարձնել:

Թան. Այն մտադրութիւնը, որ ոչ թէ միայն ինքն է շարունակ կանգնած մնում իւր առարկայի վերայ, այլ և սա էլ է նորան շարունակ զբաղեցնում, դէպի իւրեան զբաւում ու գերում, կոչում է հետաքրքրութիւն: Այն առարկաներն են մեզ համար հետաքրքրելի, որոնք մեր մէջ գտնում են հեշտութեամբ իւրացուցանող մտապատկերներ:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԻ

Բնաւորութիւն կամ բարք:

I. ԶԳԱՅՄՈՒՆՔՆԵՐ ԿԱՄ ՍԻՐՏ:

§ 39. Զգացմունքների գաղափարն ու ծագումը:

Մինչև հիմայ մենք խօսում էինք միայն մտապատկերների ու նոցա կապակցութեանց վերայ, իբրև թէ բացի դոցանից չկան ուրիշ հոգևոր դրութիւններ: Սակայն փորձը ցոյց է տալիս, որ մտապատկերները թէև ինքեանք հոգւոյ դրութիւններ են, սակայն կրկին կարող են ունենալ իւրեանց զանազան դրութիւնները: Գիտակցութեան այդօրինակ դրութիւններ են զգալն ու ցանկանալը, ուրեմն և զգացմունքներն ու ցանկութիւնները մտապատկերների դրութիւններ են: Մտապատկերների բոլոր դրութիւնները միասին առած կոչում են բնաւորութիւն, բնութիւն, բարք կամ բոյս բարուց:

Սակայն զգացմունքներն և ցանկութիւնները են հոգւոյ ոչ թէ սկզբնական դրութիւններ, այլ ծագեալ, այն է՝ մտապատկերների փոխադարձ ներգործութիւնից ծագեալ դրութիւններ: Բայց ինչպէս յայտնի է մտապատկերների փոխադարձ ազդեցութիւնը յերևան է զալիս երկու կերպով, այն է՝ կամ իբրև երկուստեք յետամղութիւն (բոլորովին կամ միայն մասամբ նսեմացուցում), կամ իբրև երկուստեք կապակցութիւն: Վերջինս մի և նոյն ժամանակ է և փոխադարձ յառաջաձգութիւն: Մտապատկերների յետա-

մղութեան ու յառաջաձգութեան վերայ են հիմնուած ահա բոլոր զգացմունքները:

Այնուամենայնիւ մտապատկերների իւրաքանչիւր յետամղութիւնից ու յառաջաձգութիւնից չի կարող դեռ ևս յառաջ գալ մի զգացմունք, վասն զի՝ որովհետեւ անդադար հոգւոյ մէջ մտնում են նոր մտապատկերներ, ուստի և մեր գիտակցութիւնը շարունակ ենթարկուած կը լինէր զգացմանց և միշտ կը գտնուէր անհանդիստ դրութեան մէջ, նա երբէք չէր կարող հասնել իրերի ու նոցա յարաբերութեանց պարզ ըմբռնման, չէր կարող հասնել ոչինչ խորամուտ մտածութեան, ոչինչ նպատակայարմար գործողութեան: Ընդհակառակն փորձը մեզ ուսուցանում է, որ չափազանց թոյլ ու բոպէական յետամղութիւնն ու յառաջաձգութիւնը մենք բոլորովին չենք նշմարում, օր. մի և նոյն անեկզոտի կրկին լսելը, մեզ յաճախ պատահող անձի ճանաչելը և այլն անցնում են առանց մեր սիրտը յուզելու:

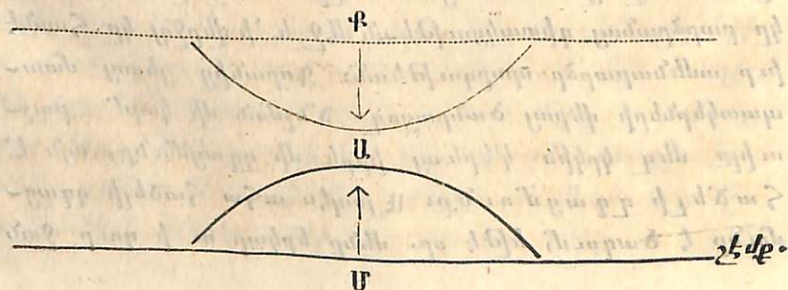
Դենք թէ մի մտապատկեր (կամ մտապատկերների զանգուած) Ա վերարտադրում է մի ուրիշ մտապատկերի Մ—միջնորդութեամբ և այդ միջոցին հանդիպում մի իւրեան ընդդիմակաց մտապատկերի Բ: Այս դիպուածում մտապատկերս Ա գիտակցութեան մէջ միանգամայն թէ յետ կը մղուի Բէից և թէ յառաջ կը մղուի Ա.Եից և այս գելոցի մէջ է գտնուում ահա անհաճոյ զգացման տեղը: Մտապատկերս Ա գելուած գտնուում է երկու հասկադիր զօրութեանց, այն է՝ յետ մղող ընդդիմադիրների ու օգնող, յառաջ ձգող մտապատկերների մէջ տեղը: Քէն ընդդէմ է կանգնած Մէնի յառաջ մղող ու օգնող զօրութեան: Թէև կարելի էր ասել, որ զգացմունքը իսկապէս գտնուում է Ա.Եի մէջ, սակայն լոկ միայն Ա.Ե մտապատկերի ներկայութիւնը, առանց Մէնի ու Բէի

գործակցութեան, չի կարող յառաջ բերել մի որ և է զգացմունք, վասն զի սա հետեանք է Ա. Բ ու Մ մտապատկերների առմամբն ունեցած յարաբերութեան: Այդպէս ահա մենք ունենում ենք անհաճոյ զգացմունք, եթէ օրինակ՝ չենք կարողանում մտաբերել մի որ և է անուն, մի որ և է տարեթիւ, բառ կամ ոճ և այլն, չնայելով որ մի և նոյն ժամանակ մենք օգնութիւն ենք ստանում ներքուստ (օր. բառի և այլն սկզբնատառը), բայց դա անզօր է հանդիսանում ցանկացած մտապատկերը գիտակցութեան մէջ մոցնելու: Միևնոյնը պատահում է, երբ մի բան, որ ուրախութեամբ կը մոռանայինք, կրկին է մտնում մեր յիշողութեան մէջ (օր. անտեղի հարցմունքներով, անժամանակ ցաւակցութեամբ), երբ մեր մտքի ընթացքը սկսում է շփոթուիլ ու պղտորուիլ, կամ մեր մտապատկերների չափից դուրս արագ ընթացքը յանկարծ կանգ է առնում:

Սակայն վերև յառաջ բերած դէպքերում Մ մտապատկերը, որ պաշտպան է կանգնած իբրև ընդհանուր յարձակման կէտ ծառայող Ա.Ե մտապատկերի, նոր օգնութիւններ Մ', Մ'', Մ'''... ստանալով՝ կարող է այնքան զօրանալ ու ժամանակով այնքան մեծանալ, որ ընդդիմամարտ—Բ մտապատկերս ստիպուած կը լինի յետս նահանջել ու տեղի տալ Ա.Եի առաջին: Այս դիպուածում 'ի հարկէ յաղթող մտապատկերի (զանգուածի) պարզութիւնը առաւել կը մեծանայ, նա միշտ առաւել ու առաւել կը բարձրանայ գիտակցութեան մէջ և 'ի վերջոյ կը հասնէ իւր ամենաբարձր պարզութեան: Դորանից յետոյ մտապատկերների վերայ ծանրացող ճնշման մի կողմ քաշուիլը մեզ կրկին կ'երևայ իբրև մի զգացմունք, այն է՝ հաճելի զգացմունք: Այսպէս ահա հաճելի զգացմունք է ծագում, եթէ օր. մենք երկար ու ի զուր ջանք

ու ձիգ թափելուց յետոյ մտաբերում ենք մի մոռացուած, բայց այժմ հարկաւոր թուական, եթէ մենք յանկարծ գտնում ենք մի կորցրած իր, եթէ մի դէպք, որից մենք երկիւղ ունէինք, չի կատարուում, եթէ մի գործ, որ սկզբումը չէինք կարողանում կատարել, 'ի վերջոյ յաջողւում է նորանոր ձգուելք թափելուց յետոյ և այլն: Մի ուրիշ օրինակ ևս. ենթադրենք թէ իմ ընկերս մեռել է և այդ անցքին կից մտապատկերները իմ մէջ ծագեցնում են տհաճութեան զգացմունք: Անդանի ընկերի մտապատկերը ունի իւրեան անթիւ օգնականներ, որ, զանազան պատահարներ, առարկաներ և այլն, որոնք յիշեցնում են ինձ իմ ընկերիս, նորա հետ ունեցած իմ բոլոր խօսակցութիւնս, նորա հետ միասին անցուցած օրերս, քաջածցաւերս, վայելած ուրախութիւններս, համանման ցանկութիւններս և այլն: Բայց կենդանի ընկերիս մտապատկերը ունի իւրեան մի զօրեղ հակառակորդ, այն է մեռած ընկերիս մտապատկերը, որ և յաղթող է հանդիսանում առաջինի և նորա օգնականների վերայ, ուստի և ծագում է անհաճոյ, տխուր զգացմունքը: Եթէ կարելի լինէր հակառակորդները միջից բառնալ, այսինքն եթէ իմ ընկերս կրկին կենդանանար, այն ժամանակը տխրութեան զգացմունքը կը փոխուէր ուրախութեան զգացմանց:

Ընդդիմակաց մտապատկերների այդ յարաբերութիւնն ու զգացմանց ծագումը դիտելի կերպով ներկայացնում է յետագայ կերպով:



Ա = Զգացմունքի տեղը:

Մ = Օգնականներ: Ք = Հակառակորդներ:

I. Ք > Մ = Յետամղութիւն, ճնշումն, անհաճոյ զգացմունք:

II. Մ > Ք = Յառաջաճգութիւն, ճնշումից ազատութիւն, հաճելի զգացմունք:

§ 40. Զգացմունքներ ու մտապատկերներ:

Ինչպէս ասացինք վերև, զգացմունքները չեն մի առանձին հոգեւոր գործողութիւն, այլ նոքա գոյութիւն ունին մտապատկերների հետ ու նոցա մէջ և առանց նոցա ոչինչ են: Իւրաքանչիւր զգացմունքի կայանն է մտապատկերների մի զանգուած կամ մի շարք, այնպէս որ նա իւրաքանչիւր անգամ յերեան է դալիս, երբ մեր գիտակցութեան մէջ հանդիպում են միմեանց այդ զանգուածի կամ շարքի տարրերը: Այսպէս ահա իւրաքանչիւր անգամ վերադառնում է մեր ընկերոջ մահուան մեզ պատճառած տրտմութիւնը, երբ մենք մտաբերում ենք նորան:

Որովհետև զգացմունքները կախուած են մտապատկերներից, ուստի և նոքա մասնակից են սոցա կենաց բոլոր պայմաններին: Այդ զգացմանց վերարտադրութիւն մտապատկերների վերարտադրութեան հետ ու մէջ. այդ, մինչև անգամ կարելի է խօսել զգացմանց յիշողութեան ու երեակայութեան վերայ: Այսուամենայնիւ հարկաւոր է ասել, որ վերարտադրուած զգացմունքները իւրեանց ոյժով շատ թոյլ են սկզբնականներից, վասն զի զգացմանց ոյժի չափը բոլորովին կախուած է մտապատկերների ոյժից, որ և վերարտադրուած ժամանակը անհամեմատ նուազ է լինում, քան սկզբնական մտապատկերների ժամանակ: Զգացմանց համար մենք ու

նինք միայն մի շատ կարճ ու թոյլ յիշողութիւն: Հոգեոր ցաւը որպէս և մարմնաւորը, կորցնում է իւր խայթը, երբ արդէն անցել է առաջին տպաւորութիւնը, և այն մտապատկերները, որոնք պատճառ էին եղել նորան, յերեւան են զայն միայն իբրեւ վերաբաղմանութիւններ: Ժամանակը բժշկում է ամեն վէրքեր, փոքր առ փոքր փոփոխելով գիտակցութիւնը: Մեծանաս, կը մոռանաս, — ասում է ժողովրդական առածը:

Երեւակաւութիւնը հարուստ աղբիւր է զգացմանց: Նա կողմնակի մտապատկերների միջնորդութեամբ շրջապատում է իրերը նոցա յատուկ զգացմանց գոյներով: այնպէս որ նոքա ունենում են մեր վերայ երբեմն քաջալերիչ ու վերացուցիչ, երբեմն էլ զարշեցուցիչ ու ծընշող ներգործութիւն: Ի՞նչ տեսակ տեսակ զգացմունքներ չեն յառաջ կոչել մեր մէջ մի մարգագետին, անառիկ կամ անապատի մէջ միայնակ ընկած մի հասարակ գերեզմանաքար, մի գերեզմանատուն, մի կախաղան, մի աւերակ հին շինութիւն, քաղաք և այլն:

Խոհականութիւնը խաղաղացնում է մեր մտապատկերները, հանելով նոցա յաճախ չափից դուրս լարուած կապակցութիւնից և դնելով այնպիսի յարաբերութեանց մէջ, որոնք համապատասխանում են մտածած իրականութեան և փոխանակ մտապատկերների անբնական պրոպան բերում են իւրեանց հետ բնական լուծումը: Խոհականութիւնը զգացմունքների, նա մանաւանդ չափազանց ու աւելորդ զգացմունքների ընդհանուր շիջուցիչն է: Նա իւր տրամաբանութեամբ թուլացնում է ու մեղմացնում մեր ցաւը, ապացուցանելով նորա ուղիղ կամ հարկաւոր լինելը, միւս կողմից մի և նոյն տրամաբանութեամբ նա ընկճում է զգացմանց քնարեղական թռիչքը և ոգեւորութեան ու ուրախութեան չափազանցութիւնը:

§ 41. Զգացմունքների բաժանմունքը:

Զգացմունքները կարելի է բաժանել նախ ըստ իւրեանց բովանդակութեան և երկրորդ ըստ իւրեանց ծագման: Ըստ բովանդակութեան զգացմունքները բաժանւում են երկու զլխաւոր դասի, որք են՝ հաճելի զգացմունքներ ու անհաճոյ զգացմունքներ: Ըստ ծագման նոքա կազմում են երկու զլխաւոր դաս, այն է՝ 1. Այնպիսի զգացմունքներ, որոնք կախուած են մտապատկերների ընթացքի ձևից, ուստի և կոչւում են ձևական զգացմունքներ, 2. Այնպիսի զգացմունքներ, որոնք կախուած են մտապատկերների բովանդակութիւնից, ուստի և կոչւում են որակական զգացմունքներ:

Որակական զգացմունքները գանազանւում են ձևականներից նորանով, որ միշտ կապակցուած են մտապատկերների բովանդակութեան հետ (§ 43). բովանդակութիւնը ինքը թէև չէ կազմում անմիջապէս զգացման առարկայ, բայց զգացմունքը միշտ կախուած է նորանից: Ձևական զգացմունքները ոչ այլ ինչ չեն, եթէ ոչ մտապատկերների յաջող ու անյաջող ընթացքը և նոքա երբէք չեն փոփոխուիլ ու դառնալ մտապատկերներ առանց բոլորովին կամ յաւիտեանս ոչնչանալու, վասն զի դորանով կ'ոչնչանար նոյն իսկ զգացմունքը, այն է՝ մտապատկերների միմեանց դէմ ունեցած ներգործութիւնից յառաջացած պրիումը կամ լուծումը: Ընդհակառակն՝ որակական զգացմունքները կարող են և միշտ պիտի փոփոխուին որոշեալ գաղափարների: Ըստ իւրեանց բովանդակութեան որակական զգացմունքները բաժանւում են. 1. Իմացական (կամ մտաւոր) զգացմունքներ, 2. Ծաշակագիտական զգացմունքներ, 3. Բարոյա-

կան զգացմունքներ և 4. կրօնական շղթայ մուկներ:

Զգացմունքների աղիւսակը:

- I. Զեական զգացմունքներ. ակնկալութիւն
ուսնհամբերութիւն, յոյս, անձկութիւն, ապշութիւն,
երկմտութիւն ու ձանձրութիւն:
- II. Որական զգացմունքներ. 1. Իմացա-
կան զգացմունքներ. ճշմարտութեան ու ուղ-
ղութեան, անճշմարտութեան ու անուղղութեան, հա-
ւանականութեան ու անհաւանականութեան զգաց-
մունք: 2. Ճաշակագիտական զգացմունք-
ներ. զեղեցիկի ու տգեղի զգացմունքը, հաւանելի ու
չհաւանելի: 3. Բարոյական զգացմունք. ինք-
նասիրութիւն ու պատուասիրութիւն (փառք, ամբար-
տաւանութիւն, մեծամտութիւն, պարծանք, հպար-
տութիւն), համեստութիւն ու խոնարհութիւն. ի-
րաասիրութիւն, համակրութիւն, ուրախակցութիւն,
ցաւակցութիւն ու մարդասիրութիւն: 4. Կրօնա-
կան զգացմունք. աղօտ դժգոհութիւն անցաւոր
խախտ աշխարհից ու տենչանք յաւիտեականու-
թեան. մեծարանք, զարմանք, երկրպագութիւն և
սէր առ Աստուած, երախտագիտութիւն ու ա-
ղօթք:

§ 42. Ահն կալուածիւն:

Որպէս զի ցոյց տանք, թէ ինչպէս ձեական զգացմանց ծագումը կախուած է մտապատկերներէ ընթացքի ձևից, շատ լինի մեզ և այս մի օրինակս:

Այնպիսով թեան զգացմունքը ծագում է ամենուրեք,
ուր մենք մեր մտքում առաջուց սպասում ենք մի որ
է որոշեալ անցքի, ներգործութեան, հետեանքի, և այլն,
ուրիմն մի որոշեալ զգայութեան: Այդ զգացմունքը այս-
պէս է կարելի բացատրել: Ննթադրենք, որ մի անցքից
մեր մէջ կազմուել է մտապատկերների շարքս Ա, Բ, Գ,
Դ, Ե...Ն և որ ներկայ զգայութիւնս ա իւր մէջ բովան-
դակում է մի բան, որ համանման է Այբին: Այդ գիպու-
ածում այդ զգայութեան միջնորդութեամբ գիտակցութիւն
կը մոնէ մտապատկերս Ա, սորա միջնորդութեաբ Բ, և
այսպէս յաջորդաբար Գ, Դ, Ե... մինչև որ բոլոր շարքը
զվերարտադրուի: Եթէ այդ շարքը ներկայացնում է բնու-
թեան պատահարների մի ընթացք, այն ժամանակը շար-
քի իւրաքանչիւր անդամը առանց բացառութեան կը զըտ-
նէ իւր համապատասխանող նոր զգայութիւնը, այսինքն
առաջուան մտապատկերս Ա կը վերարտադրուի այժմեան
զգայութիւնից ա և գտնելով սորան իբրև համասեր, կը
ձուլուի սորա հետ: Այսպէս նաև Բ կը մոնէ 'ի գիտակի-
ցութիւն բնեի միջնորդութեամբ, Ղիմը գիմի և այլն, կըր-
ցութիւն բնեի միջնորդութեամբ, Գիմը գիմի հետ, և այլն:

Դորա հետեանքը կը լինի այն, որ հին շարքի առաջին անդամները առաւել մեծ զօրութիւն ու գործունեութիւն կը ստանան: Այդ պատճառաւ և շարքի անդամների վերարտադրութիւնը առաջին անդամներից սկսած առաւել ու առաւել կ'արագանայ, և իւրաքանչիւր յաջորդ անգամ առաւել ու առաւել կ'աշխատէ միանալու իւրեան համապատասխանող նորի հետ: Վերարտադրութիւնը, որ մինչև այժմ մեծ օգնութիւն էր ստանում նոր զգայութիւններից, միշտ զանելով դոցա իւրեան համապատասխան, այժմ այլ ևս չի սպասում նոցա և կանխաւ ներկայացնում է վերջին անդամն, որի

մասին մենք ենթադրում ենք, որ նոյնպէս համանման պիտի լինի Նուին, որպէս և մինչև ցայժմ այբը Այբին, բենը՝ բենին, գիմը՝ Գիմին և այլն էին համանման: Սակայն մտապատկերների շարքը անհամեմատ արագ է յառաջ ընթանում, քան նոյն իսկ պատահարի շարքը: մենք մեր մտքում արդէն հասել ենք Նուին ու Նուին, մինչդեռ իրական, ճշմարիտ զգայութիւնը դեռ ևս եչի վերայ է: Այս հանգամանքը մեզ յետ է բերում դէպի Ն: Բայց մինչև զայի յերևան գալը մենք կրկին մեր մտքումը վերջին նու անդամին կը հասնենք և կրկին ստիպուած կը լինինք վերադառնալ դէպի Զ:

Սա է ահա ակնկալութեան առաջին աստիճանը, մտքի լարումը, երկրորդ աստիճանը, այն է՝ ելքը, ունի երկու ձև: Ակնկալութիւնը կամ կը հաստատուի իսկապէս, որով և բաւականութիւն կը ստանայ՝ կամ թէ չի հաստատուի—կը խաբուի: Առաջինը տեղի է ունենում, երբ 'ի վերջոյ, զանազան արգելադրութեանց յետոյ, ակնկալած վերջին անդամն նու յերևան կը գայ և կը ձուլուի Նուի հետ: Այժմ մտքի լարումը միանգամից կը քակուի, որով հոգին կը զգայ բաւականութեան ուրախ զգացմունքը: Այս ուրախ զգացման պատճառն այն է, որ յանկարծ միջից բարձուած է արգելքը ու այն ճնշումը, որ սորանից առաջ ծանրանում էր մտապատկերների վերայ: Որչափ որ ծանր ու բուռն էր այդ ճնշումը, որից ծագել էր մտքի լարումը, այնքան էլ մեծ կը լինի նորա լուծման պատճառած ուրախութիւնը:

Ընդհակառակն, եթէ շարքի մի որևէ տեղում, օր. Նուի առաջին, մէջ ընկնէ մի ուրիշ զգայութիւն ք, որ չէ հաւասար շարքի Ն անդամին, այն ժամանակը թէև Ն անդամը փորձ կը փորձէ միանալ նոր զգայութեան քէյի հետ, այսուամենայնիւ դա չի յաջողուիլ, որով և

յառաջ կը զայ պատրանքի զգացմունքը: Մնապատկերս Ն ամենայն պարզութեամբ մտնում է գիտակցութիւն, սակայն չի կարողանում միանալ քէյի հետ: Որչափ որ աշխատում ենք նմանեցնել և ձուլել միմեանց հետ, մեզ չի յաջողում, և որովհետև լոկ վերարտադրուած Ն ու զգայութիւնս ք միմեանց հակադիր են, ուստի և սկզբումը նորա միմեանց յետ են մղում: Ն կըրկին փորձ է փորձում քէյի հետ ձուլուելու, բայց 'ի դուրս վերջոյ ք առաւել զօրեղ լինելով յաղթող է հանդիսանում Նուի վերայ՝ յետ մղելով նորան և նորա հետ միասին կարգաւ շարքի բոլոր անդամները: Այսու ամենայնիւ քէյի մէջ եղած աննմանութիւնը շատ մեծ ոյժով պիտի յերևան գայ, որ կարող լինի արգելք լինել Նուի յառաջ գիմելուն, որ ինքն ըստ ինքեան բաւականին զօրեղ է և կապակցուած մտապատկերների մի ամբողջ շարքի հետ: Պարզ է, որ սա երբեք չի կարող անցնել առանց մի ծանր ցաւ պատճառող զգացման, որ և մենք զգում ենք իւրաքանչիւր անգամ, երբ մեր սպասածի հակառակն է կատարում: Ընդհակառակն եթէ դժուար չէ յետ մղել մեր սպասածին հակադիր զգայութիւնը, այն ժամանակը այդ վերջինը շարքի ուժեղ վերարտադրութեամբ կը կերպարանափոխուի ու կ'այլալուի: Այսպէս ահա կարգալով անցնում ենք առանց նկատելու տըպագրուած տառախալները, եզրակացութեանց շարքի մէջ մի սխալ եզրակացութիւն հայլն: Իթէ Դօն Կիշօսը տեսնելով փոշոյ ամպեր, փոխանակ ոչխարների հօտի սպասում է թշնամեաց զօրքերի, դորա պատճառն այն է, որ զգայութիւնը կլանում է նորա՝ սոմաններից չեռն բերած համապատասխանող մտապատկերներից և դոցանից ստանում իւր նշանակութիւնը:

§ 43. Չգաղմունքներն ու իւրացուցումն,

ուրախակցութիւնն ու ցաւակցութիւնն:

Ինչպէս վերեւ ասացինք, որակական զգացմունքների ծագումը կախուած է մտապատկերների բովանդակութիւնից: Արդէս զի այդ առաւել հասկանալի կացուցանեք, պարզեք մեր ասածը որակական զգացմունքներից մէկի, այն է՝ ուրախակցութեան ու ցաւակցութեան վերայ:

Ցաւակցութիւնն զոյանալու համար հարկաւոր է 1. որ ցաւակցութեան առարկան (ու իրշի սրտի դրութիւնը) արտայայտուի մի որ և է արտաքին նշանով, օր. բառով, երեսի զծագրութեամբ, շարժումներով կամ ուրիշ արտաքին երևոյթներով, որոնցով կարելի է իմանալ մարդոյս ներքին դրութիւնը. 2, այդ նշանը պիտի նկատուի ու հասկացուի, այսինքն՝ մենք պիտի կարողանանք հասկանալ այդ նշանի միջնորդութեամբ արտայայտուած զգացմունքի նշանակութիւնը. 3, ուրիշի զգացմանց արտայայտութիւնը պիտի առնի լինի համանման հոգւոյ դրութեանց ու համանմանանցների վերարտադրութեան, որպէս զի մենք կարող լինինք ըմբռնել ուրիշ անհատի վիճակը: Վերարտադրուած մտապատկերների առ խումբը զիտակցութեան մէջ մանելով այնտեղ կը գտնէ օտարի զգացմանց նշանները ու զոյա հետ կը մտնէ փոխադարձ յարաբերութեանց մէջ: Այժմ վերարտադրուած մտապատկերների խումբը ունի շատ համանման տարրեր նոր զգայութեանց հետ բաղդատելով, այն ժամանակը նորա շուտով միմեանց հետ կը միանան, որից յետոյ և հինը կարող կը լինի բացատրել նորը. նա կը լրացնէ, կատարեալ կը դործէ նոր զգայութիւնը, առաջուան փորձերը յանդիման կացուցանելով՝ նա մեզ ձեռնհաս կը դործէ գուշակել թէ

ինչ է անցնում միւսի օրտում, երբ նա կարմրելով աչքերը ցածր է թողնում և խօսելիս կակազում է, ինչ մրտաքեր են ալիկոծում նորան այս րոպէիս, վասն զի հառաչանքներ են դուրս փրծանում նորա աչքերից: Այնուհետեւ մենք կը հասկանանք միւսի բառերը, նշանները և որչափ որ բաղմաթիւ են հին մտապատկերները, այնքան էլ ճշտութեամբ ենք կարող կարդալ միւսի հոգւոյ մէջ: Գորանից յետոյ մնում է միայն մի քայլ մինչև ցաւակցութիւնը:

Վերեւ ասածներից պարզ երևեցաւ, որ զգայակցութիւնը տեղի է ունենում իւրացուցման միջնորդութեամբ, առանց դորան մենք երբէք չենք կարող հասկանալ ուրիշի սրտի դրութիւնը. ուր որ չկան իւրացուցանող մտապատկերներ, այնտեղ ի գուր են օտարի ուրախութիւնն ու ցաւը բաղխում մեր սրտի դռները, այնտեղ մենք չենք ունենալ ոչ ցաւակցութիւն, ոչ ուրախակցութիւն: Այդ է ահա պատճառը, որ զանազան դասակարգի, կրօնի, ազգութեան վերաբերուող անձինք յաճախ այնքան սառնասրտութեամբ են նայում իւրեանց մերձաւորի դժբախտութեան վերայ, այնքան գոռոզութեամբ ու արհամարանքով են նայում ուրիշի ուրախութեան վերայ, և որ ազգային ու կրօնական տոեւութիւնը յաճախ բոլորովին ոչնչացնում է մարդկային զգացմունքը: Այդ է ահա պատճառը, որ լաւ դաստիարակուած երեսիւնները անասնոց հետ վարուելիս յաճախ ցոյց են տալիս սարսափելի անզթութիւն, որ նոքա իւրեանց սիրելոյ դադարի մօտ կարող են կատակ անել, ծիծաղել առանց զգալու իւրեանց արածի անպատեհութիւնը ու առանց հասկանալու իւրեանց ազգականների արտասուքը: Մենք այստեղ չպիտի տեսնենք մի գաղտնի ու չար միտք, մի կոպիտ ու ապականուած սիրտ, վասն զի ըստ մեծի մա-

սին, դորա պատճառն այն է, որ նոցա մօտ տեղի չի ունենում իւրացուցումը: Մէկը չի կարողանում մանել միւսի դրութեան մէջ, վասն զի նա բոլորովին ուրիշ մտաւոր շրջաններում է շարժւում: մէկը չի կարողանում միւսին համակրել, վասն զի նա իւր կեանքում դեռ ևս չի տեսել այն, ինչ որ միւսի համար ցաւի կամ ուրախութեան առիթ է լինում: Ուր որ ընդհակառակն մի անձի ուրախ կամ տխուր հայեացքը տեղափոխում է մարդոյս իւր բախտաւորութեան ու դժբախտութեան ժամանակները, ուր որ մարդս ցանկանում է այն, ինչ որ միւսին է պատահել կամ երկիւղ է կրում նորանից, ինչի որ ենթարկուել է միւսը, այնտեղ հեշտութեամբ յառաջ է կոչւում գօրեղ ու կենդանի ուրախացում թիւն կամ ցաւակցութիւն, այնտեղ կակղում են մինչև անգամ կոպիտ սրտերը: — Հոմերոսը իւր Նդիականի մի տեղում գեղեցիկ կերպով յանդիման է կացուցանում այդ հոգեւոր անցքը: Հեկտորը ընկել է Տրոյայի պարիսպների տակ Աքիլլէսի ձեռից: Ատաղաճ Աքիլլէսը չգիտէ ոչինչ գթութիւն. չնայ յիշով յուսակաւոր ծնողաց թախիծին նա քաշ է տալիս Հեկտորի դիակը քաղաքի չորս կողմով: Ամեն օր նա կրրկնում է իւր անգութ չարագործութիւնը և մտածում է թէ ինչպէս առաւել լաւ վրէժխնդիր լինի Պատրոկլէսի մահուան: Երկոտասաներորդ զիշերը վալիս է Հեկտորի ծերունի հայրը և աղաչում Աքիլլէսին ասելով.

«Աղէ յուշ ան, դիւցազն Աքիլլ, յուշ ըզբոյ հայրդ 'ւ ան ինձ գութ».

Ինձ համառիք է հայրդ արգոյ հասեալ 'ի դառն օլեոյթ: Թերես զարդիս նա շուրջ պատեալ 'ի մերձաւոր թշնամեաց. Չունի զանձին զոք զօրավիդ վանել զաղետն և հարուած. Այլ լուր առեալ քո զողջութեան, ծերըն խընդայ 'ի յոգին Եւ ցանդ յուսայ 'ի տես որդոյն 'ի Տրոյիոյ 'ի դարձին: Այլ ինձ եղնկ, որ յեղին հայր էի քաջ զաւակաց.

Մընաց ոչ ոք. յիսունք կային յարչաւանին Աքայեանց: Ինն և տասունքն արգանդակիցք, զկէսս ծընան այլ կանայք.

Աւանդ նոցուն շատից ըղձունդս կըթոյց՝ Արէսն այն վայրագ: Մընաց ինձ մին Հեկտոր արին, բնաւից պաշտպան գերազանց: Զոր դու այն ինչ տապաստ արկեր, զնահատակն հայրենեաց:

Ըզնա գամ ես փրկել 'ի քէն, ամբաւ ածեալ քեզ ընծայ. Ակն աստուածոց ան, Աքիլլէս, յուշ բեր ըզհայրդ, յիս զըթն: Վըշտատես եմ, որչափ ոչ ոք 'ի յերկրածին մահացուս: Զի զաջ մարդոյն զորդեկոտոր հըպեցուցի յիմ շըրթունսո:

Աքիլլէսը լուռ լուծ է թագաւորի խօսքերը. այսուամենայնիւ սորա խօսքերը արթնացնում են նորա մէջ հաշարաւոր մտքեր և զրգուում նորա մէջ տեսութեան ու ցաւակցութեան զգացմունքներ, վասն զի նա մտածում է թէ ինչպէս աստուածների վճիռով այլ ևս չպիտի տեսնէ իւր հայրենիքը, ինչպէս նա անժամանակ կարող է ցած իջնել Հադէս և իւր զառամեալ հօրը թողնել անպաշտպան: Եւ երբ այսպէս արթնացաւ նորա սրտի մէջ վիշտը, նա իսկոյն հասկացաւ աղաչող ծերունւոյ ցաւը. միւսնոյն Աքիլլէսը, որ հրճուելով ուրախանում էր իւր թշնամւոյ մահը տեսնելով և ամենայն անգթութեամբ վարւում էր նորա դիակի հետ, այժմ զգում է, թէ ինչքան մեծ ցաւ է մի դժբախտ հօր համար, որ ընկած է իւր առաջ հողի վերայ. այն սասուցը, որ պատած էր երիտասարդի կոպիտ սերտը, հալչում է այժմ. նա լաց է լինում թագաւորի հետ, ցատկում է իւր աթոռից, ծերունւոյ ձեռից բռնում բարձրացնում ասելով.

«Անշուշտ դու շատ, ով ծերունիդ, եղեր յոգիդ վշտմբեր... Բազմեաց յաթոռ, թէպէտ ցաւեալք, հանցութք ըզցաւն 'ի սրտէն»:

II. ՅԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ:

§ 44. Յանկութեան գաղափարը:

I. Նախ և առաջ հարկաւոր է նկատել, որ ցանկութիւնները, որպէս և զգացմունքները, չեն գիտակցութեան սկզբնական դրութիւններ, այլ ծագելով վասն զինոքահիմնումէն մտապատկերներէ փոխադարձ ներգործութեան վերայ, ուստի և ոչ այլ ինչ չեն, եթէ ոչ մտապատկերներէ Գրութիւններ, որպէս և զգացմունքները:

1. Յանկութեանց առարկան կազմում են ոչ թէ արտաքին իրերը, այլ միայն մտապատկերներ: Թէև ըստ սովորական, բայց սխալ կարծեաց այնպէս է թւում մեզ, որ ցանկութիւնը ուղղաժէ գէպի մի արտաքին առարկայ և միայն սորանով է բաւականանում, թէև մեզ այնպէս է թւում օր, որ քաղցածը ցանկանում է հաց, ծարաւին—ջուր և ոչ թէ միայն հացի ու ջրի մտապատկերը, որի համար առհասարակ կարծում են, որ նա անկարող է յազեցնել կամ ծարաւը ողորել, սակայն առաւել խոր քննելով կը տեսնենք, որ քաղցածը ոչ թէ ցանկանում է հաց, ծարաւին ջուր, այլ միայն հացով յազեցնելու և ջրով ծարաւը կտրելու զգայութիւնը: Ահա ցանկանում ենք արտաքին առարկան (հաց, ջուր) միայն իբրև միջոց յառաջ ածելու մի որ և է ներքին դրութիւն, որ է իսկապէս այն առարկան, որի վերայ ուղղաժէ ցանկութիւնը: Ասան զի ցանկութեան արտաքին առարկաները միշտ մնում են հոգւոյ գուրս. նոքա չեն կարող մանկ հոգւոյ մէջ, որ ըմբռնում է նոցա միայն այն մտապատկերներէ միջնորդութեամբ, որոնք նա կազմել է նոցանից: Աւրեմ ցանկութեան զոհացու-

ցանոդը ոչ թէ մի արտաքին իր է այլ արտաքին իրի մտապատկերն է: Այստեղից պարզ երևում է, որ ցանկութիւնը շատանում է ստանալով իւր առարկայի մտապատկերը, որին այսու ամենայնիւ կարելի է կատարելապէս հասնել միայն այդ առարկայի ներկայութեամբ, վասն զի միայն ցանկացածի ներկայութիւնն է կարող զոհացնել ցանկութիւնը:

2. Իւրաքանչիւր ցանկութիւն վերաբերում է ապագային, այսինքն իւրաքանչիւր ցանկութիւն աշխատում է ձեռն բերել մի բան, որ այժմ չէ ներկայ: Քաղցածը որ ցանկանում է կերակուրի ճաշակելը, չի կամենում ձեռն բերել յազման ներկայ զգայութիւնը: Ցանկանալ նշանակում է զգագհ լինել մտապատկերներէ ներկայ դրութիւնից և գուն դործել ազատուել այդ դրութիւնից:—Աւտի և ցանկութիւններ են ծագում, եթէ մի որ և է պատճառաւ մի առարկայի մտապատկեր Այբ ձգնում է բարձրանալ ու մտնել զիտակցութեան մէջ, բայց նորա ի զիտակցութիւն վերադառնալուն ընդդիմադրում են մի քանի արգելքներ, բեն: Աւտի և ցանկութեան էութիւնը կայանում է նորա մէջ, որ զիտակցութեան մէջ յառաջ է զալիս մի մտապատկեր (մտապատկերներէ զանդուած), բեն, երբ արգելք մի ուրիշ ընդդիմադիր մտապատկերի (մտապատկերներէ զանդուածի), Այբի, կատարեալ պարզութեան, բայց որ այսու ամենայնիւ այս վերջինս՝ մի ուրիշ ինքն հետ կապակցուած մտապատկերի, Պիմի—օգնուածութեամբ կամ մի ուրիշ պատճառաւ զօրանալով բարձրանում է գէպի վերև ընդդէմ արգելքներին և յազթահարում նորանց: Այն բոպէից, երբ սկսում է բեն մտապատկերի խորասուզուելը և Այբ մտապատկերի բարձրանալը Այբը գտնում է ցանկութեան դրութեան մէջ և սա տեղի է ունենում, եթէ բենի յետ մղող ոյժը

առաւել նուազ է, քան այն վերեւ սլացող ոյժը, որով Այբը ընդդիմադրում է բենի ձնշման ու բարձրանում դէպի գիտակցութիւն: Վերեւ սլացող ոյժը կարող է առաւել զօրանալ մասամբ եթէ ցանկութեան սկզբնապատճառի պարզութիւնը առաւել է բարձրանում երկաթաւ գգայութեան միջնորդութեամբ, մասամբ և գլխաւորապէս եթէ Այբ մտապատկերի (մտապատկերների զանգուածի) հետ անմիջապէս կամ միջնորդաբար (շարքերի միջնորդութեամբ) կապակցուած են նաև ուրիշ մտապատկերներ, որոնք և վերարտադրուելով՝ յերևան են գալիս իբրև օգնական բենին:

Ուստի և «ն» ցանկանում է մն, ոչ այլ ինչ է նշանակում, եթէ ոչ, որ «ն» գիտակցում է մ, որ մի մտապատկեր (մտապատկերների զանգուած). յարձակում է իւրեան հակադիր մտապատկերների վերայ:

II. Ցանկութեան այդ գաղափարից հետևում են մի քանի իրողութիւնք, որոնք համարեա հանրածանօթ են փորձից:

1. Ընդհանրապէս մենք ցանկանում ենք այն, ինչ որ մեզ գոնէ փոքր ինչ ծանօթ է, որից ուրեմն մենք կազմած ունինք մի մտապատկեր: Ոչ ոք ոչինչ չի ցանկանում, որից նա զեռ ևս ոչինչ մտապատկեր չունի, վասն զի ցանկութիւնները չեն մտապատկերներից դուրս մի բան: Եթէ մի մտապատկեր պատահելու լինի ուրիշ մտապատկերների, որոնցից մի քանիսը յերևան են գալիս իբրև նորա դաշնակիցների, օգնականների, իսկ մնացեալները իբրև նորա հակառակորդներ կամ ոսոխներ, այն ժամանակը նա կազմում է մեր ցանկութեան առարկան: Ուստի և իւրաքանչիւր մտապատկեր, բայցի մարմնոյ դրութիւնից ծագող գգայութիւններից (քաղց, ծարաւ և այլն), ցանկութեան առարկայ է դառնում, երբ

նա՝ հակառակ իւր առաջին ունեցած խոչնդոտներին՝ բարձրանում է ու մտնում գիտակցութեան մէջ: Մենք ամենից հեշտութեամբ ենք ցանկանում այն, ինչ որ ամենից առաւել է զրգուում մեզ, այսինքն՝ ինչ որ շուտով է յարաբերութեանց մէջ մտնում իւրացուցանող մտապատկերների հետ (§ 38 և § 39): — Մենք ցանկանում ենք այն, ինչ որ զրաւում է մեր մտադրութիւնը, և ընդհակառակն, որչափ որ տեսակ տեսակ ուղղութիւն ունի մեր մտադրութիւնը, այնքան էլ զանազան ուղղութիւն ունին մեր ցանկութիւնները: Այսպէս ահա երեսնա, վայրենին ամենից շուտով են ցանկանում այն, ինչ որ զրգուում է նոցա զգայարանները, ինչպէս են՝ փայլուն ու շողշողուն իրերը, պայծառ գոյները և այլն. առաւել զարգացածը ցանկանում է այն, ինչ որ նորա մէջ գրտնում է պատրաստի իւրացուցանող մտապատկերներ. ներքին դասին պատկանողը ցանկանում է նմանուիլ բարձր դասին, մանուկը հասակաւորին:

2. Ցանկութիւններն են գիտակցութեան անցաւոր ու փոփոխական դրութիւններ. բաւականութիւն տաճալուց յետոյ ցանկութիւնը վերջանում է: Ցանկութիւնը բաւականութիւն է ստանում, երբ նա հասնում է իւր բարձրութեան կատարին. նա լծտենալով իւր այդ նպատակին՝ առաջուց ճաշակում է բաւականութիւնը: Մարաւին ամենազօրեղ կերպով ցանկանում է այն բոլորին, երբ նորա շրթունքները դպչում են բաժակին: Սակայն ցանկութեան վերջանալը կախուած է նորանից, թէ նա կատարելապէս է հասել արդեօք իւր նպատակին թէ ոչ: Բայց կատարեալ բաւականութիւնը միայն մի իգէալ է, որին իսկական բաւականութիւնը կարող է միայն շատ թէ քիչ մօտենալ, վասն զի այս վերջինը այնքան թերակատար է մնում, որքան բարդ է ցան-

կաթեան մտապատկերը և որքան հարուստ է քնացեալ մտապատկերներէ աշխարհը: Այդ պատճառաւ և կենդանաց ստացած բաւականութիւնը ամենակատարեալն է կարող լինել և երեսան առաւել կատարեալ բաւականութիւն է ստանում, քան հասակաւորը:

3. Յանկութիւնները ոչ թէ միայն զանազան անձանց մօտ ուղղուած են զանազան առարկաների վերայ, այլ նոքա փոփոխութեամբ են նաեւ իւրաքանչիւր անհատի կեանքի ընթացքում: Յաճախ մարդս հազիւ թէ հասնում է այն բանին, որին նա 'ի սրտէ փափագում էր, իսկոյն նորա սիրտը սառչում է, մինչև անգամ զգուանք է զգում դէպի նա: Այսպէս օր. կերակուրի հոտը շատ հաճելի է քաղցածին, մինչդեռ նա նորա մէջ զգուանք է յարուցանում կշտանալուց յետոյ: Յանկութեանց տեսակ տեսակ ու փոփոխական լինելը առհասարակ այնքան մեծ է լինում, որքան հարուստ է մաքի շրջանը և որքան նա հեշտութեամբ է շարժւում:

§ 45. Յանկութեանց բաժանումը:

Իւրաքանչիւր յանկութեան մէջ հարկաւոր է անշատել երեք բան. 1, նորա բովանդակութիւնը կամ ցանկացած առարկայի մտապատկերը, 2, նորա գրգռիչ պատճառը, այսինքն՝ այն օգնական մտապատկերները, որոնք ցանկացած առարկայի մտապատկերը յառաջ են մղում դէպի զիտակցութիւն. 3, նորա ոյժը և նորա տեւականութիւնը:

Ըստ բովանդակութեան ցանկութիւնները լինում են զգայարանական ու մտաւոր: Զգայարանական ցանկութիւնները բաւականութիւն են ստանում մի որ և է զգայութեան միջնորդութեամբ, այսպէս ահա ծարաւը կարող է կօտրուիլ միայն ջուր խմելով, մեր հայրենաց

թախիծը կարող է անցնել միայն երբ զնանք մեր հայրենիքը: Մտաւոր ցանկութեանց նպատակը ոչ թէ մի զգայարանական առարկայ է, այլ մտապատկերների նոր դասաւորութիւն, ինչպէս որ այդ տեղի է ունենում մի խնդիր լուծելիս, մի պատմական անուն կամ թիւ մտաբերելիս, մի ճշմարտութիւն որոնելիս և այլն:

Յանկութեան գրգռիչ պատճառը կարող է կամ լինել մտապատկերների սանձակոտոր խաղը, կամ մտածական կարողութիւնը և կամ խոհանոցութիւնը, խելքը: Այդ հիման վերայ և ցանկութիւնները բաժանւում են. ա) իսկական ցանկութիւններ, բ) կամք, և գ) անձնիշխանութիւն: Կամքը պահանջում է ցանկացածի հասանելի լինելը մտապատկերներ, որի համար հարկաւոր են նախընթաց քննադատութիւններ մտածական կարողութեան կողմից: Այստեղ մենք ոչ թէ միայն ցանկանում ենք նպատակը, այլ որոշում ենք նաեւ այն միջոցները, որոնք կարող են հասուցանել մեզ մեր նպատակին, ոչինչ ուշադրութիւն չդարցնելով, թէ արդեօք այդ միջոցները արժանի են ցանկութեան, թէ ոչ: Այդպէս ահա, երբ մենք քնննադատելով վճռում ենք, որ այս ինչ ու այն ինչ միջոցներով կարող ենք հասնել մեր նպատակին, ցանկութիւնը փոխւում է ու դառնում կամք:

Սակայն քննադատութիւնը պիտի դառնայ 'ի վերջոյ դէպի նպատակը և հարց առաջարկէ, թէ ինչն է արդեօք ինքն ըստ ինքեան արժանի ցանկութեան, առանց ուշադրութիւն դարձնելու մի որ և է կողմնակի բանի վերայ: Այս հարցն ենթադրում է մի խելացի քննադատութիւն, և այստեղ մարդս վարւում է բոլորովին ազատ, վասն զի այդ հարցը առաջարկելով, նա իւրեան ստիպում է մի քանի ներկայ եղող կամքերից ընտրել միայն

մէկը: Ուրեմն և խեղացի ցանկութիւնը մի ազատ կամքէ որ հիմնուած է քննադատութեան ու անձնիշխանութեան վերայ:

Սակայն ցանկութիւնները կարելի է բաժանել և մի ուրիշ հայեցակէտից, այն է՝ աչքի առաջ ունենալով նոցա ոյժն ու տեղականութիւնը: Ըստ տեղականութեան ցանկութիւնները լինում են անոյաւոր ու տեղական կամ մնացական, իսկ ըստ ոյժին—իւրացուցանող և ոչ իւրացուցանող: Իւրացուցանող ցանկութիւնները նրանք են, որոնք ենթարկւում են մեր խոհանութեան, այսինքն՝ որոնց վերայ մենք կարող ենք իշխել, իսկ ոչ իւրացուցանողները նորանք, որոնք ինքեանք են իշխում մեր վերայ, այն է՝ կրքերը:

Վերև ասածների հիման վերայ մենք ստանում ենք ցանկութեանց յետագայ աղիւսակս.

Յ ա ա ն կ ու թ իւ ն ն եր:

Անցաւոր.

Մնացական.

Ա. Ի ս կ ա կ ա ն ց ա ն կ ու թ իւ ն ն եր:

Ձգայարանական ցանկութիւններ.	Ձգտումն, միտութիւն,	} Իւրացուցանող:
Հոգեոր ցանկութիւններ.	Հակումն. —	

Վիրք. — ոչ իւրացուցանող.

Բ. Կ ա մ ք.

Արտաքին կամք.

Կամքի սովորութիւնները.

Գործողութիւն և գործ.

Ներքին կամք.

Կամենալու սկզբունքները:

Կամաւոր մտադրութիւն:

Գ. Ա ն ձ ն ի շ խ ա ն ու թ իւ ն:

Անձնիշխանութեան առանձին

Բնաւորութիւն կամ

գործողութիւնները:

բնութիւն:

Կ Ա Մ Ք.

§ 46 Թէ ի՞նչ է կամքը և ինչպէս է նա ծագում:

Կամքն է ցանկութեան մի տեսակը. սակայն իւրաքանչիւր ցանկութիւն չէ դեռ ևս կամք: Ցանկութիւնը համաձայն իւր զաղտիարին դիմում է դէպի զոհացուցումն, և եթէ սա երևում է իբրև անկարելի, այն ժամանակը նա մնում է լոկ իբրև մի տենչանք և չէ այլ ևս կամք: Ինչ որ մենք կամենում ենք, դա ոչ թէ միայն ցանկանում ենք, այլ մի որ և է հիման վերայ հաւատում ենք նաև, որ կարող ենք նորան հասնել: — Իսկական կամքը չի ծանաչում ոչինչ «եթէ» ու «բայց», յերևան է զայլիս իբրև հրաման: «Ես կամենում եմ» ոչ այլ ինչ է նշանակում, եթէ ոչ «ես պիտի», «առում է Գրգռիլը»: — Ես գիտակցում եմ, որ կարող եմ միայն այն ժամանակ, երբ ևս գիտեմ այն միջոցները, որոնք ինձ հասցնում են ցանկացածիս: Սակայն մարդս ի սկզբանէ չգիտէ, թէ նա ի՞նչ է կարող. նա այդ իմանում է, միայն երբ տեսնում է իւր գործածութիւնն՝ մենք կամենում ենք, միայն եթէ մեր ցանկութեան հետ միանում է նաև մեր կարողութեան գիտութիւնը, և այս գիտութեան հասնում ենք միայն գործով:

Կամքը ցանկութիւնից զանազանւում է 1, նորանով, որ նա մի յարատև, բազմաթիւ մտապատկերներից օգնութիւն ստացող ցանկութիւն է, և 2, նորանով, որ նա

անպայման ենթադրում է ցանկացածի հասանելի լինելը: Գանկութիւնը ենթադրում է միայն ցանկացած առարկայի մտապատկեր, իսկ կամքը բացի դորանից նաև համոզմունք, որ ցանկացածին կարելի է հասնել: Ուստի և երբ ևս մի բան կամ կամենում, ես ոչ թէ լոկ անձնատուր եմ լինում իմ մտքերի ընթացքին, այլ գիտմամբ շորջում եմ նորանց դէպի մի որոշեալ կողմ. ես այստեղ ոչ թէ կրաւորական, այլ ներգործական գեր եմ խաղում, ես ձեռնամուխ եմ լինում ներքին ու արտաքին մեքենաների, ես բաղդատում եմ ու դասաւորում, գերադասում եմ ու մերժում առանձին մտքերն ու ցանկութիւնները, իբրև միջոց նպատակի:

Որչափ որ ցանկութիւնը ուժգին ու խորին չլինի, այսու ամենայնիւ նա դեռ չէ կամք, բայց իւրաքանչիւր ցանկութիւն կարող է կամք դառնալ, եթէ մի և նոյն առարկայի յաճախ կրկնուած ցանկութիւնը միշտ գոհացուցումն դանէ և այդ կերպով իւրեան համար մի սովորութիւն կազմէ ցանկացածին հասնել, մի սովորութիւն, որ բոլոր համանման դէպքերում սպասել է տալիս հետեանքին: Կամքն է ցանկութեան կատարելագոյն տեսակը:

Կամքը 'ի գիտակցութիւն է կոչում մտապատկերների ամբողջ շարքեր կամ դոնէ միայն մի շարք, որի անդամները այնպէս են կապակցուած միմեանց հետ, որ մենք բոլորովին որոշ կերպով սպասում ենք յաջորդ անդամին, հենց որ նախընթացը մոռնում է գիտակցութեան մէջ: Շարքի անդամները այստեղ վերաբերում են միմեանց իբրև պատճառ ու ներգործութիւն և շարքը ինքը յերևան է գալիս իբրև պատճառական շարք: Ուստի և կամեցածը երևում է իբրև մի կամ բաղմամբ և շարքերի վերջին անդամ, որոնց միջին անդամների միջնոր-

դութեամբ մենք հասնում ենք մեր ցանկացածին: Դորանով մենք անջատում ենք նաև միջոցն ու նպատակը, պատճառն ու ներգործութիւնը: Ուստի և եթէ մենք ցանկանալու լինենք մի մտապատկեր, որ կազմում է շարքի վերջին անդամը (իբրև նպատակ, ներգործութիւն), այն ժամանակը ցանկութիւնը անցնում է բոլոր շարքը և 'ի գիտակցութիւն ածում բոլոր անդամները [իբրև մասնաւոր պատճառներ (միջոցներ), որոնք միանալով կազմում են կատարեալ պատճառը]: Այնուհետև ցանկացած ներգործութիւնը դառնում է նպատակ, ցանկացած պատճառները — միջոց: Եթէ մի այսօրինակ պատճառական շարք օգնութեան հասնէ մի ցանկութեան, այն ժամանակը սա կը դառնայ կամք, մենք այնուհետև առարկան լոկ չենք ցանկանալ, այլ կը կամենանք, այնուհետև մենք հաւատացած կը լինինք, որ չկայ այլ ևս մի արդէլք, որ խոչընդոտն լինէր ցանկացածի իրագործման: Հենց այդ պատճառաւ ցանկութիւնից մանկան մէջ անգամ վաղաժամանակ կազմում է մի կամք, որ յերևան է գալիս իբրև դժկամակութիւն, օր. եթէ նորան չեն տալիս իւր սովորական քաղցրեղէնը, և որ դառնում է կամակորութիւն, եթէ անմիտ դաստիարակները միշտ առաւել են զարգացնում նորա իւր ցանկացածը ստանալու սովորութիւնը և չեն ուզում անողոք կերպով մերժել և թողլ չտալ, որ մանկան մէջ կազմուի այս ենթադրութիւնը, թէ նա անպայման կարող է հասնել իւր ցանկացածին: Մանուկը, որ սկզբում բնազդմամբ աղաղակի միջնորդութեամբ մի քանի անգամ յաղթահալում է իւր ցանկութեան ընդդիմադրող արգելքներին (ստանում է ծիծ, շաքար, զրկում են և այլն) շուտով նկատում է, որ իւր ձայնին հետևում են առհասարակ արտաքին որոշեալ անցքեր: Եթէ սա մի և նոյն կերպով մի

քանի անգամ կրկնու՞մ է, այն ժամանակը մանուկը միշտ ամեն մի համանման դէպքում սպասում է մի և նոյն հետեանքին:

Այսօրինակ պատճառական շարքերի կազմութիւնը մտածական կարողութեան, յիշողութեան ու երեակայութեան դործն է: Յիշողութիւնը յառաջ է բերում այն պատճառական շարքերը, որոնք զանազան դէպքերում մեզ հասուցրել են որոշեալ հետեանքների, իսկ երեակայութիւնը հարկաւոր եղած ժամանակ այդ շարքերը յօդաւորում է ու կապակցում միմեանց հետ զանազան կերպով: Դոցա միջից է ահա մտածական կարողութիւնը որոնում ու գտնում այն, որ ամենից ապահով կերպով կարող է հասուցանել ցանկացածի նպատակին: Կամքի համար ոչինչ նշանակութիւն չունի, թէ արդեօք այդպէս կազմուած պատճառական շարքը երաշխաւոր է թէ ոչ, որ ցանկացածին անշուշտ կը հասնենք, կամքի համար բաւական է և անձնական համոզմունքը: Այդ պատճառաւ և մենք կարող ենք կա մենալ անկարելին, եթէ միայն նա մեզ կարելի է թուում, այսինքն՝ եթէ պատճառական շարքը մեզ տանում է հասուցանում նորան. այդ պատճառաւ և մենք կարող ենք կարելին լոկ միայն ցանկանալ, եթէ չունինք այն միջոցները, որոնցով մենք կարող ենք հասնել նորան: Այսպէս նաև անմիտ մանուկը կա մենում է այնտեղ, ուր հասակաւորը միայն ցանկանում է. նա կամենում է օր. լուսինը երկնքից ցած առնել, վասն զինադեռ ևս չի կարողանում անջատել այն, որ անկարելի ու անհասանելի է, նորանից, որ կարելի ու հասանելի է: Անփորձ պատանին կամենում է առաւել շատ, քան փորձուած ծերունին:

Որչափ պարզ ու խոր է այն հայեացքը, որ մէկը ունի իւր ցանկացածի հասանելի լինելու վերայ, այնքան էլ

զօրեղ ու յարատե է նորա կամքը: Բայց որովհետեւ մի այդօրինակ հայեացք մենք կարող ենք ստանալ միայն իրական փորձից, ուստի և կամքը այնքան առաւել է զօրանում, որքան յաճախ ենք հասնում մի որոշեալ հետեանքի, և մարդս այնտեղ է յերեան գալիս առաւել ամուր ու հաստատ կամքով, որտեղ փորձը բազմաթիւ օրինակներով արդէն ապացուցել է, որ նորա ոյժը բաւական է մի որ և է հետեանքի հասնելու համար: Այդ պատճառաւ և կամքը միշտ տարուբերուող է լինում այնտեղ, ուր առաջին անգամն է նա փորձ փորձում, բայց փորձի յաջողութիւնը նորան շինում է համարձակ և մինչև անգամ յանդուգն: Որչափ թոյլ ու երկչոտ է լինում լարախաղացի կամքը, որ առաջին անգամն է բարձրանում լարի վերայ, բայց ի՞նչ քաջասրտութեամբ ու անվեհերութեամբ է նա պարում նորա վերայ, երբ բազմատարեան փորձը նորան համոզել է, որ կարող է:

§ 47. Կամքի արտաքին ու ներքին ներգործութիւնը: Պործողութիւն ու կամաւոր մշտադրութիւն:

Կամքը յերեան է գալիս երկու միմեանց հակառակ ուղղութեամբ, այն է՝ արտաքուստ, երբ նա գործով ձեռնամուխ է լինում անցքերի ընթացքին, և ներքուստ, երբ նա մտքերի ընթացքը ուղղում է դէպի մի որոշեալ կողմ:

Չկայ ոչինչ կամք առանց գործի կամ գոնէ առանց փորձ փորձելու մի բան գործելու: Ուրեմն կամքին միշտ յաջորդում է գործը. գործը ցանկութիւնից արտադրում է

կամք. նա է կամքի ներկայութեան միայնակ ապացոյցը: Ուստի և գործի բացակայութիւնը ապացոյց է, որ նորա իրագործելը անկարելի էր մի որ և է հոգւոր, փիւզիքական և ուրիշ արտաքին արգելքների պատճառաւ և կամ որ բոլորովին չկար մի ճշմարիտ կամք: Այն կամքը, որ չի գործում կամ փորձ չի փորձում մի գործ յառաջ բերելու, նա չէ կամք, նա է լոկ ցանկութիւն:

Այնք գործում ենք, երբ մեր մարմնոյ անդամների շարժողութեան միջնորդութեամբ արտաքին աշխարհում յառաջ ենք բերում մի որ և է փոփոխութիւն: Ուրեմն գործը ոչ այլ ինչ չէ, եթէ ոչ այն արտաքին փոփոխութեանց գումարը, որոնք կատարւում են գործողութեան, այն է՝ մարմնոյ անդամների շարժողութեան միջնորդութեամբ: Մարմինը այդպէս է ծառայում հոգուն. հանապազօրեայ փորձերից նա ուսանում է թէ ինչ շարժողութիւններ պիտի անէ հոգւոյ կամեցած հետեւանքին հասնելու համար: Ինչպէս որ մանկան ձեռն է դժուարութեամբ ուսանում բռնել կամ առնել առարկաները, այնպէս էլ նա յետոյ է փոքր առ փոքր ուսանում գրիչը, վրձինը, մկրատը, գրոցը, կնտնոցը բանացնել կամքի պահանջմանց համաձայն, և ինչպէս որ մանկան ոտներն է փոքր առ փոքր ձեռն բերում կանգնելու ու մանգալու առաջին վարժութիւնները, այնպէս էլ նա յետոյ է ուսանում պարել, լարի վերայ թռչկոտել և այլն: Այդպէս ահա կամքը ձեռնհաս է դառնում մարմնոյ շարժմունքներին մի որոշեալ ուղղութիւն տալ միայն անթիւ, սկզբումը անյաջող, բայց փոքր առ փոքր առաւել յաջողող փորձերից յետոյ, որոնց և շատ օգնում է մարդոյս առ շարժողութիւնն ունեցած բնական միտումը:

Կամքին երբ ինչ երգործութիւնը յերեւան է գալիս նորանով որ նա մտապատկերներն տալիս է մի

որոշեալ ընթացք հոգւոյ այն գործողութեան միջնորդութեամբ, որ կոչւում է կամաւոր մտադրութիւն:

Յայտնի է, որ մենք կարող ենք համաձայն մեր կամքին մեր մտադրութիւնը կենդրոնացնել մի այս, մի այն առարկայի վերայ, մեր մտքերի ընթացքին մի այս, մի այն ուղղութիւնը տալ: Յանկութիւն, կամք և զոհացուցումն այստեղ անմիջապէս յաջորդում են միմեանց: Այստեղ մեր ունեցած ցանկութիւնն է պարզ կերպով պատկերացնել մտապատկերների մի ամբողջութիւն, որ սաւառնում է մեր գիտակցութեան առաջին. այստեղ կամենում ենք, երբ փորձով ուսել ենք այն միջոցները, որոնցով կարող ենք մտապատկերների ընթացքը դարձնել դէպի մի որոշեալ կէտ, այն է՝ կենդրոնացնել մտադրութիւնը այդ կէտի վերայ:

Մտադրութիւնը կենդրոնացնող մտածութիւնը զանազան անձանց յաջողում է քիչ թէ շատ հեշտութեամբ, քիչ կամ շատ կատարեալ և ուղիղ կերպով, նայելով թէ նոցա մտաւոր կրթութիւնը ինչ դրութեան մէջ է և թէ նոքա ինչ աստիճանի ընդունակութիւն են հայթհայթել, մի կողմ քաշել օտարազգի մտապատկերների կողմից առթած խառնակութիւնը ու յերեւան եկող զգացմունքներն ու ցանկութիւնները: Որպէս զե մշտադրութեան կենդրոնացուցումը լաւ յաջողութիւն հարկաւոր է որ իւրացուցանող մտապատկերների ներգործութիւնը բարձրանայ ու հասնի անձնի շինականութեան (§ 51): Այդ է ահա պատճառը, որ լոկ մտածած առարկայի վերայ մտադրութեան երկարատե կենդրոնացուցանելը և օտարազգի մտապատկերների յետ մղելը պահանջում է կամքի զօրեղ պրկումն և հեշտութեամբ յոգնեցնում է մարդոյս:

§ 48. Ընդհանուր կամք, սկզբունք ու գործա- կան կամքի հիմունք:

I. Բազմաթիւ համազգի կամքերից ծագում են ընդհանուր կամքեր նոյն կերպով, ինչպէս որ բազմաթիւ ազգակից առանձին մտապատկերներից կամ տե-սական գաղափարներից ծագում են ընդհանուր կամ սեռական գաղափարներ, երբ ձուլւում է 'ի մի այն, որ նոյնատեսակ է, նսեմանում այն, որ այլատեսակ է (իւրացուցումն):

Որպէս զի բազմաթիւ ցանկանալու կամ կամենալու դրութեան մէջ գտնուող մտապատկերներ կամ մտապատկերների շարքեր կարողանան ձուլուիլ 'ի մի, հարկաւոր է, որ նոցա մէջ եղած համանմանը լինի առաւել քան աննմանը: Այդ դիպուածում բազմաթիւ համանման ցանկութիւններ կամ մտապատկերներ միանալով կազմում են մի ընդհանուր ցանկութիւն կամ մի ընդհանուր կամք: Դատողութեան միջնորդութեամբ այդ ընդհանուր կամքերը մի և նոյն կերպով, ինչպէս և կոպիտ ընդհանուր մտապատկերները, մաքրւում են կողմնակի խառնուածներից, որոշւում ու սահմանափակւում առանց ձուլուած կամքերից աննման մասները ճշմարտապէս բաժանելու: Հին ցանկութիւններն ու կամքերը, անընդհատ իւրացուցանելով մէկը միւսի ետեւից համապատասխանող առանձին ցանկութիւններն ու կամքերը, իւրացուցանող մտապատկերների շրջաններում փոքր առ փոքր կազմում են բազմաթիւ ընդհանուր ցանկութիւններ ու կամքեր, որոնք և մըտածութեան ազդեցութեան ներքոյ ընդունում են գաղափարական կազմութեան զանազան աստիճաններ: Այդ

ընդհանուր կամքերը ահա, ընդհանուր գաղափարների նման, իւրացուցանում են ապագայ առանձին ցանկութիւններն ու կամքի գրգիռները, դոցա մի որոշուողութիւն տալիս ու կանոնաւորում:

Մենք աչքի առաջ ունինք այդ օրինակ ընդհանուր կամքեր, որոնք իբրեւ իւրացուցանող մտապատկերների զանգուածներ՝ ապագայ նոյնատեսակ կամքերին տալիս են մի որոշեալ կերպարանք (ինչպէս և ստորագաս ու առանձին գաղափարներն են իւրացուցանում ընդհանուր գաղափարներից), երբ խօսում ենք հիմունքների, սկզբունքների, առաձեւերի, և այլն և այլն վերայ: Այդ կամքերը ունենում են շատ զանազան բովանդակութիւններ, նայելով թէ մտապատկերների շրջանները ինչ յատկութիւն ունին և թէ ցանկութիւններն ու կամքերը որքան են այլատեսակ: Ուստի և մարդոյս զարգացման իւրաքանչիւր աստիճանը պարզ յերևան է զալիս նորա տեսական ու գործական սկզբունքների մէջ:

II. Առհասարակ հաճելի իրերի զգայարանական ցանկութիւններից և անհաճոյ իրերի զարշնթիւններից ծագում են սկզբունքներ, որոնք աշխատ են լինում ընդունել այն ու անձնատուր լինել նորան, որ ուրախութիւն է պատճառում, և մերժել այն ու իւրեան հեռու պահել նորանից, որ տհաճութիւն է պատճառում: Սոքա են զգայարանական վայելչութեան սկզբունքները: Սա է մանկան ու կոպիտ բնական մարդոյ տեսակէտը: Երկրորդ աստիճանի վերայ յառաջ են գալիս մոտածութիւնից ծագած սկզբունքները: Մարդս շարունակ զարգանալով շուտով նկատում է, որ մի քանի հաճելի բաներ վնասակար են, իսկ մի քանի

անհաճոյ բաներ — օգտակար: Այնուհետեւ անհետանում է զգայարանական վայելչութեան անհոգութիւնը: Նա այլ ևս անպայման անձնատուր չէ լինում ուրախութեան, վասն զի սորան յաճախ յաջորդում է տհաճութիւն. նա այժմ դատողութեան տակ է ձգում ուրախութիւնը, աչքի առաջ ունենալով սորա՝ իւր կեանքին օգտակար կամ վնասակար լինելը: Դորանով նորա մէջ կազմւում են սկզբունքներ, դա է մտածող մարդոյ տեսակէտը: Այդ աստիճանի վերայ էր կանգնած մարդս՝ Ողտիւսի առասպելներում:

Մտաւոր մշակութեան առաւել բարձր աստիճանի վերայ մարդս միշտ առաւել և առաւել է թողնում հետութիւնը, անձնասիրութիւնը. նորա մէջ շարժւում են ցաւակցութիւնն ու ուրախակցութիւնը, սկսում է և փոքր առ փոքր ներշնչւում անձնաքննութիւնը: Նա սկսում է քննել իւր կամքերը և նորանց բաղդատել ուրիշ կամքերի հետ: Այս բաղդատութիւնից ծագում է կամքի յարաբերութեանց անպայման հաւանութիւնն ու անհաւանութիւնը: «Հիւրին պատուել», «բախտաւորութեան մէջ չափաւոր լինել» — հաւանւում է, «երդումը ստել», «դաւաճանել» — չի հաւանւում: Այդպէս ահա կամքերը միմեանց հետ բաղդատելիս՝ որչափ որ պարզ ու որոշ կերպով են մեր մէջ յերեւան գալիս գոտոյ, ոչ մի կողմնակի հայեացքով չպղտորուած հաւանութիւն և բարոյական անհաւանութիւն, և որչափ որ յաճախ ենք մենք զգում զգման խայթերը, այնքան էլ աներկբայ պիտի լինենք որ մեր մէջ կը կազմուին բարոյական սկզբունքներ: Այդ է ահա խոհական ու խղճմտանքաւոր մարդոյ հայեցակէտը: Այսուամենայնիւ մարդոյս մէջ այս կերպով փոքր առ փոքր կազմուած տեսակ տեսակ սկզբունքները միշտ միմեանց հետ չեն

գտնւում համաձայնութեան մէջ, այլ երբեմն հակաձայնում են ու մերժում միմեանց: Միայն փորձն ու մտածութիւնն են յառաջ բերում առաւել զօրեղ ու բարձր թոյլերին տիրապետող սկզբունքներ. այդ հոգեւոր գործողութիւնը, այն է՝ մտածութիւնը յառաջ գիմելով՝ կազմում է մի քանի կամ միայն մի բարձրագոյն սկզբունք, որ և տիրում է բոլորեցունց: Սկզբունքները միմեանց չեն յարմարւում, չեն յարմարւում, չեն յարմարւում:

§ 49. Հետաքրքրութիւն, ցանկութիւն և կամք:

Հետաքրքրութիւնը, որպէս և առհասարակ բարձրագոյն հոգեւոր երևոյթները, այն է՝ թէ՛ մտապատկերների կապակցութիւնը և թէ՛ զգացմունքները, ցանկութիւններն ու կամքը սերտ կապուած են իւրացուցման հետ: Նոյն և առաջ հարկաւոր է ասել, որ մենք հետաքրքրւում ենք այն բանով, որ կարողանում է մեր ուշադրութիւնը իւրեան գրաւել: Նոյնաժամանակ մեր առաջը դուրս եկող մտապատկերներից միայն նոքա են մեր ուշադրութիւնը գրաւում, որոնք գտնւում են մեր մէջ իւրացութիւնը գրաւում, որոնք գտնւում են մեր մէջ իւրացութիւն է դարձնում ծանօթ բաների վերայ, կենդանին իւր անուան վերայ. հոգնած աշակերտների անհանգստութիւնը անցնում է, հենց որ ուսուցիչը սկսում է պատմել մի որ և է անէկդոտ: Բայց եթէ իւրացուցումը կատարւում է հեշտութեամբ, այն ժամանակը նորանուրից ցում է հաճութեան զգացմունքը: Այդ զգացմունքը յերեւան է բերում մեր մէջ միևնոյն ներքին գործողութեան կրկնուելու ցանկութիւնը, այն է մի պահանջ

կրկին և կրկին զբաղել այն առարկայով, որ զբաղել էր մեր ուշադրութիւնը, այսինքն որ գտել էր մեր մէջ իւրացուցանող մտապատկերներ:

Հետաքրքրութիւնը, ցանկութիւնն ու կամքը ունին մի քանի ընդհանուր յատկութիւններ: Այդ բոլոր երեք հոգեւոր գործողութիւնն էլ հակադիր են սառնասրտութեան, այն է՝ նոքա իւրեանց առարկային վերագրում են մի որ և է արժանաւորութիւն: Այսուամենայնիւ յետաքրքրութիւնը զանազանութիւն է ցանկութիւնից ու կամքից նորանով, որ նա չի աշխատ լինում տիրել իւր առարկային, այլ ինքն է անձնատուր լինում նորան: Գանկութիւնն ու կամքը ձեռնամուխ են լինում իւրեանց առարկային, ծգնում են նորան իւրեանց սեպհականել, մինչդեռ հետաքրքրութիւնը թէև նախամեծար է համարում իւր առարկան, ուրիշներից առաւել բարձր է դասում, սակայն չի աշխատում տիրել նորան: Գանկութեան ու կամքի նման հետաքրքրութիւնը նոյնպէս ենթարկւում է ձգտման ընդհանուր գաղափարին, վասն զի նա էլ է իւր մէջ բովանդակում մի ներքին, միշտ յառաջ մղող ոյժ: Բայց նորա այդ ձգտումը այնքան հեռու չի հասնում, որչափ ցանկութիւնինն ու կամքինը: Հետաքրքրութիւնը մնում է կանգնած միայն ձգտման առաջին աստիճանի վերայ, ուստի և նորա առարկան նոյնպէս չէ մի և նոյնը, ինչ որ է ցանկութեան ու կամքի առարկան. վասն զի ցանկութիւնն ու կամքը որոնում են մի բան, որ այժմ բացակայ է, չկայ, նոքա ձգդում են դէպի այն, ինչ որ այժմ չունին, և շատանում են միայն այն ժամանակ, երբ հասնում են իւրեանց առարկային: Ընդ հակառակն հետաքրքրութիւնը զիտելով ու քննելով այն, որ ընկած է իւր առաջ, առաւել ու առաւել է զօրանում: Ուստի և ով որ ունի

հետաքրքրութիւն, նա իւրեան կատարեալ բաւականութիւն ստացած է համարում, որչափ էլ դա թերակատար չլինէր. նա իւր կատարեալ բաւականութիւնը, իւր բարձրագոյն ուրախութիւնը գտնում է նորա մէջ, ինչ որ այժմ նորան յայտնի է իւր առարկայից, ինչ որ այժմ նա կարող է առնել նորա հետ: Հետաքրքրութիւնը ցանկութեան պէս չէ մի անհամբեր, անհանգիստ ձգտում. նա, ունենալով իւր առաջին այն, ինչ որ իւրեան հաւանւում է, միշտ մնում է հանգիստ, խաղաղ ու անվերջով, միշտ պահպանում է չափաւորութիւն և երբէք չի բարձրանում ու հասնում ալեկոծող ու անձնատուր պահանջի:

Հետաքրքրութիւնը զանազանութիւն է ցանկութիւնից նաև նորանով, որ մտածութիւնն ու գործը դառնում են ներքին պահանջ այն անձի համար, ով որ ոգևորուած է հետաքրքրութեամբ կամ որ մի և նոյն է, հետաքրքրութրուողը միշտ աշխատում է, ծգնում է առաւել լաւ ու առաւել կատարեալ գործել այն, ինչ որ այժմ ունի, մինչդեռ ցանկութիւնը իւր բնութեամբ անցաւոր է, յողդողդ ու երերուն: Մինչև անգամ եթէ ցանկութիւնը ստանում է կեղծ հաստատուն բնաւորութիւն, այնուամենայնիւ նա մնում է միշտ իբրև մի արտաքին պահանջ և ոչ ներքին, ինչպէս այդ լինում է հետաքրքրութեան ժամանակ: Գանկութիւնը աշխատում է ձեռն բերել մի որ և է բառ միայն նորա համար, որ նորանից ստանայ զոհացուցում, իսկ առարկան ինքը չունի նորա համար ոչինչ արժանաւորութիւն. ընդ հակառակն հետաքրքրութիւնը միշտ կապուած է առարկայի հետ, նա նորան, իբրև առարկայի, վերագրում է մի որ և է արժանաւորութիւն, նորա պահանջն է նոյն իսկ առարկան: Այդ պատճառաւ և հետաքրքրութիւնը ազատ է ցանկութեան տարակու-

սանքից ու վարանքից, նորա ձգտումը հաստատուն է, անյողդողդ ու յարատեւ, վասն զի հետաքրքրութեան առ իւր առարկան ունեցած անմիջական սէրը, ստիպելով նորան յաճախակի ու կատարեալ անձնութեամբ զբաղել այդ առարկայով, նորան սերտ կապում է իւր առարկայից ըստացած մտապատկերի հետ և այդպէս գոյացնում մի ներքին պահանջ: Թէև հետաքրքրութիւնը ունի դէպի գործը միող յատկութիւն, սակայն այդ դիպուածում նա մնում է փակուած ներքին աշխարհում, նա գործում է ներքուստ վասն զի նորա համար շատ է, եթէ դիտելի կերպով կարողանում է պատկերացնել իւր առարկան: Ընդ հակառակն՝ եթէ հետաքրքրութեան մէջ գտնուած պահանջը դրդում է մարդոյս գործել արտաքին աշխարհում, համաձայն նորա առարկայի բնութեան, այդ դիպուածում այն արժանաւորութիւնը, որ հետաքրքրութեան վերադրում էր իւր առարկային, կ'անցնէ իւր գործողութեան, այն է՝ գործողութիւնը նորա համար նոյնպէս կրտսանայ մի արժանաւորութիւն, կամ որ մի և նոյն է, նորա մէջ այժմ յառաջ կրգայ նաև մի արտաքին գործողութեան պահանջ:

Ով որ հետաքրքրութիւն ունի, նորան իւր գործողութիւնը կը յաջողի հեշտութեամբ, այն է՝ առանց ձանձրութիւն պատճառելու, մինչև անգամ եթէ դա դեռ ևս չի դարձել պահանջ. գործի այդ հեշտութեամբ յաջողելը նորան կը պատճառէ նաև երկարատեւ հաճութեան (գոհութեան) զգացմունք: Ընդ հակառակն ցանկութիւնը միշտ պատահում է զանազան խոչընդոտների, որոնք և պատճառ են լինում մի ճնշող ու լլկող ազդեցութեան այն ժամանակ, երբ նա աշխատում է յաղթահարել նորանց: Թէև հետաքրքրութիւնը նոյնպէս հանդիպում է խոչընդոտների իւր գործողութեան

ժամանակ, թէև նա էլ է պրկում իւր ոյժերը յաղթահարելու այդ խոչընդոտներին, սակայն դա չունի ճնշող ու տանջող ազդեցութիւն. հետաքրքրութիւնը տանում է իւր այդ աշխատանքը նոյնքան հեշտութեամբ, որչափ և այդ լինում է այն աշխատանքի ժամանակ, որ պատճառում է մարդոյս զուարճանալու նպատակաւ ձեռնարկած զբօսանքը: Բացի դրանից հետաքրքրութիւնը է ոչ թէ մի րոպէական ձգտումն դէպի մի բան, ինչպէս ցանկութիւնը, այլ մի յարատեւ ու հաստատուն հպատակութիւն, սէր, որ և նորան կարելի է գործում ի վերջոյ յաղթահարել իւր առաջ եղած խոչընդոտները: Եւ հետաքրքրութիւնը իւր այդ աշխատանքը տանում է ոչ իբրեւ մի ծանր բեռն, այլ յաճախ ինքն է դիտմամբ որոնում այդ խոչընդոտներն ու դոյցա պատճառած աշխատանքը, վասն զի զոքա նորան ձեռնահաս են գործում, մի միջոց են տալիս առաւել ու առաւել խորասուզուիլ իւր առարկայի մէջ:

§ 50. Մտախոհութիւն, զգօնութիւն և անձն-իշխանութիւն:

Կամքին ու գործողութեան առաջնորդում է մտախոհութիւնը (կռաղատութիւնը): Մենք մտախոհ ենք լինում, երբ մտածելով քննում ենք, թէ զանազան միջոցներից որոնք են կարելի և մի և նոյն ժամանակը քննադատում դոյցանից իւրաքանչիւրի արժանաւորութիւնը: Մտախոհութիւնը կամ կռաղատութիւնը լինում է խելացի եթէ նա գլխաւորապէս բնական է, թէ միջոցներից որն է կարող կամ անկարող նպատակին հասուցանելու. նա բնդհակառակն՝ բարոյական է, եթէ վերաբերում է նոյն իսկ նպատակի

ընտրութեան: Երբ մի որ և է ցանկութիւն ընդունում է կրքի բնաւորութիւն, այն ժամանակը նա լռացնում է մարդոյս ունեցած բոլոր միւս շահերն ու ցանկութիւնները և պահանջում է անպայման գոհացուցումն: Այստեղ տեղի չէ ունենում բարոյական մտախոհութիւն, այլ գործում է միայն խելացի մտախոհութիւնը. այստեղ անկաւրելի է մտածել անձնիշխանութեան վերայ: Բայց եթէ ցանկութիւնը ազատ է կրքից, այն ժամանակը իւրեանց նշանակութիւնն են ստանում մարդոյս հայեաքցներն ու շահերը, որոնք խորհուրդ են տալիս իրազործել կամ չիրազործել կամքը, որով և կամեցողի գիտակցութիւնը ստիպում է ընտրել երկուսից մէկը, այն է՝ կամենալ կամ չկամենալ: Այս է մտախոհութեան առաջին աստիճանը: Սակայն ըստ մեծի մասին մի ցանկութեան ա, որ հիմնւում է Ա մտապատկերների զանգուածի վերայ, ընդդիմադրում է մի երկրորդը բ կամ մինչև անգամ երրորդը գ, որոնց կայանն է հակադիր մտապատկերների զանգուածներս Բ և Գ: Այստեղ ծագում է ցանկութեանց պատերազմ, որ և նոցանից անցնում է մտապատկերներին, այսինքն՝ այն շահերին, որոնք պաշտպան են կանգնած ցանկութեան զանազան առարկաներին: Եսի՝ այդ բազմաթիւ ցանկութեանց մէջ ծփուիլը ոչ այլ ինչ չէ ահա, եթէ ոչ մտախոհութիւն (կշռադատութիւն):

Այդ կշռադատութիւնը չէ զեռ ևս գոհացուցիչ քանի որ երկու կամ առաւել մտապատկեր կամ մտապատկերների զանգուած (հակադիր ցանկութեանց կայանը) գիտակցութեան մէջ այնպէս են յերևան դալիս, որ մէկը միւսի առաջ մի առանձին առաւելութիւն չեներկայացնում: Մտախոհութիւնը հասնում է ի վերջոյ իւր վախճանին, եթէ հաւասարակշռութեան մէջ ծփուող մտապատկերներից

մտապատկերների զանգուածներից կամ կարելի կամեցողութիւններից մէկը արտաքուստ կամ ներքուստ օգնութիւն ստանալով, յաղթող է հանդիսանում մնացածների (հակադիրների) վերայ, այնպէս որ նա սոցա արտաքսում է գիտակցութիւնից և ինքը տիրում գիտակցութեան և այս կերպով յառաջ բերում վճիռը: Այն մտախոհութիւնը, որ տեղի է ունենում մտածելիս կամ, որ մի և նոյն է, դատելիս, կոչում է տեսական, իսկ այն, որ խորհուրդ է տալիս իրազործել կամ չիրազործել կամքը, և կամ ընտրել բազմաթիւ ցանկութիւններից մէկը—բարոյական կամ գործական:

Կշռադատութեան կատարելալ յաջողութեան համար հարկաւոր է զգօնութիւն ու անձնիշխանութիւն: Կենք կոչում ենք զգօնութիւն մտապատկերների այն կանոնաւոր փոխադարձ ազդեցութիւնը, որով կարելի է դառնում մտածութեան միջնորդութեամբ քննադատել հակադիր հիմունքները: Երբ զգօնութիւնը սովորութիւն է դառնում, այն ժամանակը նա շարունակ առաւել ու առաւել է ընդարձակում մտախոհութիւնը. նա ձգնում է ամեն կարելի ցանկութիւնները (ու կամքերը) կշռադատել միմեանց հետ. բազմաթիւ ցանկութիւնները նա սահմանափակում է ու ստորադասում մէկին, հարց է բարձրանում, թէ որն է մարդոյս գործերի վերջին նպատակը, որն է մարդոյս ամենամեծ բարին: Այստեղ զգօնութիւնը օգուտ է քաղում ընդհանուր զաղափարներից, այստեղ ծագում են սկզբունքներ, կանոններ, որոնց համադրութիւնից և—բարոյական ուսումն:

Անձնիշխանութիւնն ասելով հասկաց

ւում է մտապատկերներն ու մտքերն այն կանոնաւոր վարչութիւնը (այն է՝ մտապատկերների, ցանկութեանց ու կամեցողութեանց ցնորոզ ընթացքը դէպի որոշեալ կողմ դարձնելը), որ իւրեան առաջնորդ է առնում որոշեալ հայեցակէտեր (սկզբունքներ ու կանոններ), որոնց միշտ հաւատարիմ մնալով՝ մարդս կարողութիւն է ստանում դուրս մղել ու ընկճել ամենայն ալլասեր ինչ (ամենայն ինչ, որ ընդդիմադրում է անմիջապէս կամ միջնորդաբար), որ ճգնում է ներս մտնել: Արդէս զի մարդս կարողանայ իւր անձի վերայ ստանալ մի այդօրինակ կանոնաւոր իշխանութիւն, հարկաւոր է, որ նախ և առաջ մտապատկերներն ու կամքերը մշակուին և միշտ առաւել ու առաւել կապակցուին միմեանց հետ ըստ իւրեանց բովանդակութեան (§ 51):

§ 51. Հոգեբանական ազատութիւն. խոհականութիւն կամ խելք:

Ինչպէս վերև ասացինք, մտախոհութիւնը լինում է երկու տեսակի՝ այն է՝ տեսական ու գործական կամ բարոյական: Տեսական մտախոհութեան մէջ իբրև իւրացուցանող կանոններ մեր գաղափարների համար յերևան են գալիս գաղափարներ: Սակայն այդ գաղափարները ինքեանք կարող են դառնալ մտախոհութեան առարկայ, երբ մենք նոր գաղափարների միջնորդութեամբ աշխատում ենք որոշել նոցա փոփոխակի յարաբերութիւնը: Այս է մտախոհութեան մի բարձր տեսակը, որ տեղի է ունենում վերացական գաղափարների միջնորդութեամբ: Շարունակ բաղդատելով միմեանց հետ

գաղափարները, որոնք կազմում են մեր տեսական մտածութեան առարկան, մենք հասնում ենք ամենաբարձր (տեսական) գաղափարներին, որոնք և կոչւում են տեսական իդէալներ: Այնպէս թիւն ու թիւ, նիւթ ու սպիտակ, սպիտակ ու բնութիւն, գոյութիւն ու յատկութիւն այդօրինակ բարձրագոյն տեսական իդէաներ են:

Իսկ ինչպէս են կազմում գործական ու բարոյական իդէալները: Զգացմունքի գործակցութեամբ զանազան ցանկութիւններից ու կամքներից կազմւում է փոքր աւ փոքր և ակամայ՝ կամքի արժանաւոր կամ անարժան լինելու գիտակցութիւն: Այդ գիտակցութիւնը կարող է ծագել նախ և առաջ զգայութիւններից կամ ձևական զգացմունքներից: Նոր զգայութիւններով զրգուած ցանկութիւնը կարող է իւրացուցման միջնորդութեամբ յառաջ կոչուիլ կամ յետ մղուիլ հին մտապատկերների կողմից և այդպէս դառնալ հաճելի կամ անհաճոյ զգացմանց աղբիւր: Այժմ այժմ զանազան ցանկութիւնները մենք պատկերացնենք ու բաղդատենք միմեանց հետ, այն ժամանակը նոցա հետ կապակցուած հաճելի ու անհաճոյ զգացմանց օգնութեամբ մենք մէկը առաւել արժանաւոր ու նախամեծար կը համարենք միւսից: Արժանաւորութեան մտապատկերը, որ մեզ համար ի սիդեան կապակցուած էր միայն նոյն իսկ ցանկացած առարկայի հետ, այժմ անցնում է նոյն իսկ ցանկութեան և դորա միջնորդութեամբ նաև կամքին: Իւրաքանչիւր կամք որ մենք մեր մտքում կշռադատուեմք, արժանցնում է մեր մէջ իւր արժանաւորութեան գիտակցութիւնը, վասն զի եթէ մինչև անգամ նորա մօտ չկայ կանգնած մի ուրիշ դրական կամք, որպէս զի նոցա բաղդատութիւնից մենք ստանայինք նորա արժանաւորութեան մտապատկերը, այսուամենայնիւ բաղդատութեան համար պատրաստ է չկա-

մենայն կարելիութեան մտապատկերը, որ է նոյնպէս կամքի գործողութիւն: — Բայց կամքի յարաբերութեանց բացարձակ արժանաւորութեան գիտակցութիւնը կարող է արտադրուիլ նաեւ մտապատկերների, զգացմանց ու կամքերի փոխադարձ ներգործութիւնից: Այսպէս ահա կարող է պատահել, որ մենք առիթ կը ստանանք քննել մեր կամքը ոչ թէ միայն առ իւր առարկան ունեցած յարաբերութեան մէջ, այլ նաեւ իբրեւ անդամ մի յարաբերութեան, որի մէջ նա գտնուում է դէպի մի ուրիշ անձի կամք առանց անմիջապէս ուղղորդութիւն դարձնելու սորա առարկայի վերայ: Այսպէս ահա մի անձն, որ մինչև այժմ հանդիստ կերպով ու առանց մտախոհութեան մնացել է մի ուրիշ կամքի (օր. ծնողաց) հեղինակութեան տակ, եթէ ցանկանալու լինի մի բան գործել, որ հակառակ է այդ կամքին, այն ժամանակը նորա մէջ կը կազմուի մի այնպիսի կամքի յարաբերութեան մտապատկեր, որ ինքն ըստ ինքեան, առանց ուղղորդութիւն դարձնելու նորա առարկայի վերայ, կապակցուած է արժանաւորութեան գիտակցութեան հետ, այսինքն՝ որ ինքն ըստ ինքեան հաւանում է և որի գիտմամբ լուծանելը յառաջ է կոչում տհաճութիւն կամ զղջում: Ներքին փորձառութիւնից ու այդօրինակ յարաբերութիւններից, այս դատողութեան միջնորդութեամբ, թէ այսպիսի ու այսպիսի դէպքերի համար միայն այսպիսի ու այսպիսի կամք ունի ինքն ըստ ինքեան մի արժանաւորութիւն, ծագում են գործական կամ բարոյական իդէեաներ, որոնք այժմ ինքեանք, իւրաքանչիւր նոր յերևան եկած ցանկութիւն իւրացուցանելիս, գործակցում են իբրեւ սահմանիչ, որոշիչ գորութիւններ: Այդօրինակ բարոյական իդէեաներ են օր. իրաւունք ու անաչառութիւն, մարդասիրութիւն ու կատարելութիւն:

Այդ իւրացուցումը, որ կատարում է տիրապետող մտապատկերների զանգուածների միջնորդութեամբ և մի որոշեալ ուղղութիւն է տալիս իւրաքանչիւր առանձին ցանկութեան, յերևան է գալիս իբրեւ հրաման ու արգելում: Այդ հրամանն և արգելումը լինում են բարոյական, եթէ իւրացուցանող մտապատկերների մէջ կշիռ ունին բարոյական իդէեաներ: Այդ բարոյական իդէեաների միջնորդութեամբ իւրացուցանելը արտայայտւում է իբրեւ դատողութիւն, որի ենթական է առանձին կամքը, որի ստորոգեալը — 'ի պաշտպանութիւն կամ 'ի մերժումն ցանկութեան եղած՝ մեր ներքին ընդդիմադրութեան գիտակցութիւնը: Այս ստորոգեալը մէջ գտնուում է պիտի-ի կամ չպիտի-ի գիտակցութիւնը, որից և ստացւում է նախադասութիւնս. «Այս որոշեալ կամքը պիտի լինի կամ չպիտի լինի»: Եւ որովհետեւ իւրաքանչիւր նոր զգայութիւն իւրացուցանող հին զանգուածի մէջ գտնուում է մարդոյս (փորձական) եսը, ուստի և վերոյիշեալ գործողութիւնը բովանդակում է իւր մէջ կամքի իւրացուցումը եսի միջնորդութեամբ, այն է՝ «Այս իւրացուցման ընթացքում ես ինձ գտնում եմ միանգամայն կարող եմ և պարտ եմ արտասանող — ես հրամայում եմ և հնազանդւում, հնազանդւում եմ, վասն զի ես պարտ եմ: Այս նախադասութեանս մէջ. «Ես կամենում եմ Ա), որ տեղի ունեցած իւրացուցումից ծագում է իբրեւ վերջին կամք, բովանդակւում է նաեւ այս. «Ես կարող էի մի Բ, բայց ես դա չպիտի անեմ» (Ֆոլկման):

Եթէ մէկի բարոյական իդէեաներին յատուկ մտապատկերների զանգուածը ունի այնքան ոյժ, որ կարող է իւրացուցանել մի կամք, այդ նշանակում է, որ նա ունի բարոյական անձնիշխանութիւն: Այս անձնիշխանութիւնը չէ նշանակում, որ կամքը կանգնած է «կարող լինելու»

ու «պարտ լինելու» մէջ և ինքնակամ կերպով ընտրում է այս կամ այն: Ուր որ եսից ծագուող, գործական իր գէեաների մէջ արտայայտուած հրամանների ու արգելմունքների միջնորդութեամբ իւրացուցանւում են ցանկութիւնները, այնտեղ կայ թէ անձնիշխանութիւն և թէ ներքին ազատութիւն: Բայց ուր հակառակն է պատահում, այնտեղ մարդս ստրուկ է:

Բխուար չէ այժմ հասկանալ (փորձն էլ այդ հաստատում է), որ բարոյական իրէեաներով կատարուած իւրացուցման կատարելութիւնը ունի իւր աստիճանը և որ ներքին ազատութիւնը, իբրեւ հոգեբանական իրողութիւն, չէ ոչ մի սկզբնական, ոչ էլ մի բացարձակ բան: Բացարձակ է միայն բարոյական դատողութիւնից ծագած պարտ լինելը, որին մարդս իւրաքանչիւր դիպուածում համապատասխանում է կարող լինելու մի որոշեալ քանակութեամբ: Սակայն թերակատարութեան գիտակցութիւնը ու պարտ լինելը յերեւան են գալիս իբրեւ բարոյական սկզբբունքները զօրացնելու ու ամրացնելու յարատեւ գրդիչ պատճառ: Վասն զի կամքի վերայ եղած բարոյական դատողութիւնը, որ իսկապէս է ներքին կենաց յառաջադիմութեան վերջին արգասիքը և որի բովանդակութիւնը մենք կոչում ենք խղճմտանքի ձայն, իւրաքանչիւր կամքի հետ համեմատելով—աներեւ է և ժխտել անկարելի է: Թէև այդ բարոյական դատողութիւնը կարող է անցաւոր ու անգոր դառնալ, եթէ առաւել զօրեղ է հանդիսանում հակադիր ցանկութիւնը, որ ինքը իւր կողմից սովեստական ճարտարամտութեամբ կազմել է ուրիշ կեղծ արժանաւորութիւն ունեցող դատողութիւններ, սակայն նորա ներկայութիւնը չի կարող մերժուիլ կամ կասկածանքի ենթարկուիլ:

Այդպէս ահա մարդոյս տեսական ու բարոյական

իրէեաների գումարը կազմում է այն, որ կոչում ենք խելք կամ խոհականութիւն, որ ինքն ըստ ինքեան նոյնպէս լինում է տեսական կամ բարոյական նայելով իւր ներքին բովանդակութեան: Խոհականութիւնը մտածական կարողութիւնից զանազանւում է նորանով, որ նորա իշխանութիւնը տարածւում է ոչ թէ միայն մի կամ մի քանի մտապատկերների շրջանների վերայ, այլ որ նա տիրում է մեր բոլոր մտածութեան ու կամեցողութեան, որոնց և նա աշխատում է համաձայնութեան մէջ դնել: Մտածական կարողութեան գործողութիւնը ունի այնքան զանազան տեսակներ, որքան մարդոյս գիտակցութեան մէջ կան կապակցեալ մտապատկերների ինքնագոյ շրջաններ, ուստի և երբէք սխալ չէ, եթէ խօսում են մաթեմատիքական, իրաւաբանական, վաճառականական, բնապատմական և այլն մտածական կարողութեան վերայ: Սակայն խելքը իւր համաշխարհական, մարդոյս բոլոր համագմանը վերայ տարածուող գործունեութեամբ է մի անբաժան ինչ, չնայելով թէ նա տեսական մտախոհութեան է վերաբերում: Թէ բարոյական գործողութեանց:

§ 32. Բնութիւն կամ բնաւորութիւն:

Բնութեան կոյանն է կամքը, սակայն ոչ թէ փոփոխական հաճոյքներն ու ցնորքները, այլ այն, ինչ որ ամբողջ կամքի մէջ նոյնատեսակ, համանման ու անփոփոխ է:

Բնութեան էութիւնն է կամքի հաստատութիւնը, նա չպիտի այսօր այսպէս կամենայ, վաղը ուրիշ կերպ, չպիտի օրօրուէ մի թոյլ եղեգնի պէս: Զուրկ է բնութիւնից առհասարակ այն անձը, որի կամքը չի մնում մի և նոյնը, որի վարմունքը մի որ և է որոշեալ դիպուա-

ծում չի կարելի նախատեսանել, որի սիրտը միշտ ենթարկուած է զանազան, միմեանց բոլորովին հակառակ դրուածեանց որպէս թէ նա երկու կամ բազմաթիւ մարդ լինէր: Մանուկը չունի բնութիւն, վասն զի նա զուրկ է նաև այնպիսի կազմակերպուած մտապատկերների զանգուածներից, այնպիսի հետաքրքրութիւններից, ցանկութիւններից ու կամքերից, որոնք կարողանային իւրացուցանել առանձին պատահական մտապատկերները, հետաքրքրութիւններն ու ցանկութիւնները: Մանուկը շուտով ու աննպատակ մի մտապատկերից (զբաղմունքից) անցնում է միւսին: Նորա մտապատկերների զանազան շրջանները կանգնած են միմեանց մօտ բաժան բաժան կամ շատ թոյլ կապակցուած միմեանց հետ: Նորա մտապատկերների ներքին կեանքը պարտում է փոփոխուող կենդրոնների շուրջը, որոնք ոչինչ հաստատուն յարաբերութիւն չունին միմեանց հետ: — Ոչ թէ միայն մանուկը, այլ և հասակաւորը չունի բնութիւն, չունի ոչ թէ այն պատճառաւ, որ նա չունի ամուր ձուլուած մտապատկերների զանգուածներ, այն է՝ զաղափարներ, սկզբունքներ, հիմունքներ և այլն, այլ որ նա զոցանից շատ ունի և որ դոքա մի որոշեալ կարգաւ միմեանց հետ չեն կապակցուած: Դորա հետեանքը լինում է կամքի անհաստատութիւն, վարանք ու ծփանք, սրտի ներքին պատառուած, որ՝ եթէ կարճատեւ չէ, չի թոյլ տալիս, որ մարդս հաստատ գնայ մի որոշեալ ճանտպարհաւ: Այստեղից ահա ծագում են այն բազմաթիւ անհաճոյ զգացմունքները, որոնք կարող են այնքան զօրանալ, որ բոլորովին անտանելի կը դառնան մարդոյս համար և որոնցից այնքան տանջում են անհաստատ, ներքուստ պատառուած անձինք: Անհաստատ, ներքուստ պատառուած անձանց գեղեցիկ օրինակ են Շէկսպիրի «Համլէտը» և Ռէօթէի «Ելպիզոն»:

Այս անհաստատութիւնն ու ներքին պատառուածը կարող է ոչնչանալ ու մի կողմ քաշուիլ միայն եթէ զանազան, միմեանց հակաձառող մտապատկերների զանգուածները երկուստեք հաշտուին: Եւ դա տեղի է ունենում երբ մտապատկերների զանգուածներն ու նոցա վերայ հիմնուած սկզբունքներն ու հիմունքները միանում են ի մի, որչափ կարելի է սերտ կապակցուած դասակարգութիւն, որի զլխին կանգնած է մի կամ մի քանի միմեանց չհակաձառող, ներքուստ հիւսուած, ընդհանուր (տեսական կամ գործական) սկզբունքներ, որոնք մարդոյս մտքերի ու կամքերի համար ունին ամենաբարձր օրէնատու դատաստանատան նշանակութիւն, այն է՝ կազմում են իւրացուցանող զօրութիւն: Վերջին դատաստանատանը՝ այդ ամենաբարձր սկզբունքներիցն է կախուած ահա վճիռը երբ մտածութեան մէջ ծագում է հակաձառութիւն կամ երբ կամքն ու գործը ընդհարում են միմեանց հետ: Մարդոյս փոփոխական մտքերի ու կենցաղավարութեան մէջ նոքա կազմում են միջնորդող ու հաշտեցուցանող տարրը, այն, ինչ որ մնում է անփոփոխ, անյողդողդէյաւրաւ ու հաստատուն: Նոքա են այն կոթողը, որին բաղխուելով բեկբեկում են մտաւոր կենաց յորդառատ աշիւները:

Այդ սկզբունքները ներդաշնակութեան մէջ են դրնում մարդոյս բոլոր մտածութիւնն ու կամքը, որ և կազմում է բնութեան էական մասը: Աւտոի մէկը բնութիւն ունի, եթէ ամբողջ կամքն ու գործողութիւնը ենթարկուած է կեանքի ընթացքում հայթհայթած և խորհելով զտած ու պարզած գործական սկզբունքներին:

Տեսակ տեսակ բնութիւններ են լինում, նայելով սկզբունքների կամ գործական հիմունքների զանա-

զանութեան, որոնցով որոշում է մարդոյս գործողութիւնը: Այն սկզբունքներն ու հիմունքները, որոնց ենթարկուած են մարդոյս կամքն ու գործողութիւնը, կամ համաձայն են լինում ամենաբարձր բարոյական իդէեաներին կամ ոչ: Առաջին դիպուածում բնութիւնն է բարոյական, լաւ (ոչ անձնասէր), երկրորդ դիպուածում՝ անբարոյական, չար (անձնասէր): Միշտ բարոյական սկզբունքներին համեմատ գործողը կոչուած է առաքին ի իսկ միշտ անբարոյական դրդիչ պատճառներից գործողը—չարաբարոյ: Հակադիր դրդիչ պատճառների մէջ ծփողին կարելի է կոչել թուլաբարոյ:

Թէեւ բնութեան հաստատութիւնը կախուած է այն զօրութիւնից, որով մենք կամենում եւ իրագործում ենք մեր գործական սկզբունքները, ինչպէս էլ որ սոքա չլինէին իւրեանց արժանաւորութեան դիտմամբ, սակայն միայն բարոյական բնութիւնն է, որ իւր մէջ կրում է կատարեալ հաստատութիւն եւ միշտ հաւատարիմ մնում իւր սկզբանց, վասն զի նորա սկզբանց բովանդակութիւնը, որ ուղղութիւն է տալիս կամքին, կարողացել է ընդդիմադրել ամենախիստ ու ամենաանաչառ քննութեան: Միայն բարոյական բնութիւնն է իսկապէս բնութիւն, վասն զի միայն նա է ազատ հակաձառութիւնից իւր ամենաբարձր սկզբունքներով, ուրեմն եւ իւր իւրացուցանող մտապատկերների զանգուածներով բոլորովին պաշտպանուած անհաստատութեան, երկուութեան ու անվճռականութեան դէմ: Թէեւ անբարոյական բնութիւնն էլ է կարող իւր ուժեղ գործօնութեամբ, ամբութեամբ ու հաստատամտութեամբ կաշառել ու յինքն զրաւել մարդոյս սիրտը, վասն զի բարոյական բնութեան նման նա էլ է կարող պատճառել ճաշակազիտական հաւանութիւն, որովհետեւ կամքի հաստատութիւնը, որ պա-

հանջում է բնութիւնը, շատ հազուադիւր է լինում (Աղեքսանդր մեծը, Յէզարը, Նապոլէոնը)։ սակայն այդ հաստատութիւնն ու ամբութիւնը կեղծ է ու արուեստական, վասն զի նա զուրկ է հանգիստ խղճմանքից, որ երկիւղ չունի ոչինչ ձեւափոխութիւնից ու ոչինչ յեղափոխութիւնից: Անբարոյական բնութիւնը հակաձառում է բարձրագոյն բարոյական իդէեաներին, որոնց զարգացումն ու կատարեալգործութիւնը նա թէեւ կարող է յամենայն բայց երբէք չի կարող բոլորովին արգելք լինել նոցա յերեւան գալուն: Եւ որովհետեւ անբարոյական բնութեան մի միայնակ պաշտօնն է եսութիւնը, ուստի եւ նա թէեւ յետ է մղում բարոյական իդէեաները, բայց չի ոչնչացնում: Խղճմանքի ձայնը թէեւ կարելի է լռեցնել, բայց ոչ յաւիտեան, նա յուզում է եւ սպասում է միայն մի յաջող դիպուածի, որպէս զի նորից յերեւան գայ եւ առաւել պարզ ու բարձրաձայն խօսէ, նա այն ժամանակը տիրում է անբարոյական մարդոյ գիտակցութեան եւ յառաջ կոչում նորա մէջ զղջումն (Շիլլէրի աւագակ Մօրը):

Բարոյական բնութիւնը ինքն ըստ ինքեան հետեւանք է ամենադժուար ու մեծ ճգունք պահանջող գործի: Նա ենթադրում է, որ կայ կատարեալ անձնիշխանութիւն մեր վերեւ բացատրած մտքով, որ կամքը կատարեալ պէս հպատակ է խոհանութեան: Ուրեմն եւ իսկապէս բարոյական բնութիւնն է այն համաձայնութիւնը, որ տիրում է կամքի (գործի) եւ բարոյական իդէաների մէջ, այն միաբանութիւնը, որ տիրում է գիտութեան ու կամքի մէջ—գործական դիտմամբ, եւ փորձի ու մտածութեան մէջ—տեսական դիտմամբ: Բարոյական բնութիւնն է այն իշխանութիւնը, որ ձեռն է բերում խոհանութիւնը կամքի (հակումների, սովորութիւնների, կանխակալ կարծիքների եւ այլն) վերայ, այսինքն՝ նա է թէ՛ անձնիշխա-

նութիւն և թէ՛ անձնական ազատութիւն միանգամայն, վասն զի նորան յատուկ է որպէս խոհականութիւնը, այնպէս և կամքը: Ճշակագիտական հայեցակէտից նայելով, բարոյական բնութիւնը, իբրև կամքի ու խոհականութեան կատարեալ միաբանութիւն, յառաջ է կոչում անպայման հաւանութիւն, իսկ ինչ որ անպայման հաւանութիւն է, նա զեղեցիկ է. ուրեմն նա է ճշմարիտ զեղեցիկ սիրտը: Այդ պատճառաւ նա է նաև մի իդէալ, որին մարդս իւր երկրաւոր կեանքում կարող է միայն մօտենալ, բայց հասնել երբէք:

Ծան. 1. Բարոյական մեծ բնութիւնը ունենում է և անյողդողդ կամք. ոչ մի ոյժ չի կարող նորան իւր իբրև ուղիղ ու բարոյական ծանաչածից յետ կանգնեցնել, ոչինչ սպառնմունք ու վտանգ չի կարող նորան ստիպել անհաւատարիմ լինել ինքն իւրեան: Որչափ որ առաւել են նորան ստիպում իւրեան համոզմանց դէմ մի որ և է բան զործել, այնքան էլ նա ամուր ու խաղաղ է մնում ինքն իւր մէջ: Նա չգիտէ ոչինչ երկիւղ, որ կարող լինի նորան թուլարտութիւն ու լքումն ներշնչել, նա առաւել սիրով կը տայ իւր կեանքը, քան իւր սկզբունքները: — Ուստի և կրքոտը երբէք չի կարող բնութիւն դառնալ, վասն զի նա անընդունակ է խելացի (բարոյական) մտախոհութեան. նա թէև փորձ է փորձում խոհականութիւնն ու ցանկութիւնը՝ ի համաձայնութիւն բերելու սովետական կերպով, սակայն այդ նորան չի յաջողում: նա խուլ է կորովամիտ բանը լսելու, բայց ոչ կոյր հանձարեղը տեսնելու, այսինքն՝ նա խելացի կերպով ու մեծ նախազգուշութեամբ ընտրում է այն ամենապատշաճ միջոցները, որոնք կարող են իրագործել նորա յանցաւոր նպատակները: Աիրքն է այդ պատճառաւ միայն մի բնաւորութիւն, այն է՝ բնութեան մի

յատկութիւն, և ոչ բնութիւն, վասն զի նա մի ապօրոգի մահի հետեւում է միայն խոհականութեան: Արքոտը մի չար սատանայի գերի է, նա խաղաղ կերպով չի կարողանում տիրել իւր եսին ու սկզբունքներին, նա չի հետեւում խոհականութեան ու խղճմտանքի ներքին անսխալ ձայնին, նա ընդհակառակն մերժում է նորան և բռնաբարում: Ուր որ տիրում է կիրքը, այնտեղ անձնիշխանութիւնը (մեր վերև գործ դրած նշանակութեամբ) է միայն արտաքին ու կեղծ անձնիշխանութիւն, նորա մտաւոր կենաց միութիւնը է մի պատրուակեալ երկունութիւն, որ ինքն իւրեան մատնում է դուրս թափելով՝ իբրև մի հրաբուխ լեռն՝ նորանոր ցանկութիւններ և այդպէս ալեկոծում սիրտը:

2. Այն անձինք, որոնք բնութեան առանձին ընդունակութիւն ունին: Բնութեան ձեռնառու է մարմնոյ գործարանների որոշեալ խաղաղ յատկութիւնը, մինչդեռ նորան արգելք է լինում չափազանց մեծ շարժականութիւնը ու գործարանների կենդանի արձագանգը: Այս վերջիններս պատճառ են լինում, որ մարդս զրաւում է ամեն մի առարկայով, մինչդեռ շարժողութեանց նուազ կենդանութիւնը, գործարանների խաղաղութիւնը մեծ օգնութիւն են տալիս մտապատկերների վերարտադրութեան: — Արիւնաշատներն (ուրախ)՝ ու մաղձայոյզները (ցասկոտները) այդ պատճառաւ քիչ բնութիւն են ցոյց տալիս, քան թէ սեւամաղձոտներն (տխուր) ու մաղապատները (հեզ, հանդարտ): Կանանց սեռը իւր գործարանների կենդանութեան պատճառաւ նոյնպէս քիչ ընդունակ է բնութեան: Հարուստ բանաստեղծները քիչ բնութիւն են ցոյց տալիս: — Բնութեան ընդունակութեանց բնութիւն հարկաւոր է դասել նաև մարմնաւոր քաջաոյղջութիւնն ու ուժգնութիւնը, որոնք մարդոյս մէջ արթ-

նացնում են սեպհական արժանաւորութեան զգացմունք ու քաջասրտութիւն. քաջառողջ մարմնոյ մէջ կամքը գտնում է բոլորովին մի ուրիշ արձագանգ, քան թէ մի թոյլ ու հիւանդոտ մարմնոյ մէջ: — Բայց և ուրիշ հանգամանքներ, օր. կրթութիւնը, օրինակը, հասարակութիւնն ու մարդոյս բախտը նոյնպէս ունին մեծ ազդեցութիւն բնութեան կազմութեան վերայ: Այսպէս ահա աղքատութիւնը, նա մանաւանդ երիտասարդութեան հասակում, ունի վնասակար ներգործութիւն բնութեան կազմութեան վերայ: Աւստի և այնօրինակ դպրոցները, որոնց մէջ աղքատութիւնը իւրեան պաշտպանութիւն է գտնում, երբեք չեն ունեցել օգտակար ազդեցութիւն բնութեան կազմութեան վերայ, ինչպէս որ այդ վաղուց արդէն ապացուցուած է այն դպրոցների պատմութեան մէջ, ուր արքունի հաշուով պահուում և ուսուցանւում են երիտասարդները: Չէ որ մարդոյս բնութեան յատուկ է առ ոչինչ համարել այն, ինչ որ ձեռն է բերւում առանց մի որ և է ձգանց, աշխատութեան ու զոհաբերութեան: Դորա վերայ յաւելանում է նաև այդօրինակ դպրոցների յարատև, չափազանց տաղտկացուցիչ վերահայեցողութիւնը, որից և ծագում է կեղծութիւն, խարդախութիւն, խորամանկութիւն, նենգութիւն, կեղծ հնազանդութիւն և ոչ ինքնազոյ կամք: Երբ 'ի վերջոյ այդօրինակ սաները դուրս են գալիս դպրոցից, այն ժամանակը յաճախ բոլորովին ոնչանում են, վասն զի այլ ևս ոչ ոք նոցա վերայ իշխանութիւն չունի, իսկ նոքա չեն ուսել ինքնավարութիւն: —

§ 33. Մարդոյս բնական ընդունակութիւնները, այն է՝ բնական յատկութիւնները, տեմպերամենտը, սեռն ու հասակը:

Բնական յատկութիւն ասելով մենք հասկանում

ենք մարմնոյ սովորական դրութիւնը, աչքի առաջ ունենալով թէ սա ինչ ազդեցութիւն ունի հոգւոյ վերայ: Բնական յատկութիւնը կախուած է մարմնոյ կազմութեան, քից, որ կարող է լինել ուժեղ, թոյլ, դիւրագրգիռ, ծոյլ, ջղուտ և այլն, նորա գործարանների առողջութիւնից կամ վատառողջութիւնից, արեան յատկութիւնից, այն, մինչև անգամ ոսկորների ու մկանունների կազմութեան, 'ի վերջոյ այն ազդեցութիւնից, որ գործում է մարդոյս վերայ հայրենիքի դրութիւնն ու կլիման, ծագումը, սեռն ու հասակը: Աւստի և ոչ թէ միայն մարդիկ են ունենում իւրեանց յատուկ բնական յատկութիւնները, այլ դոքա յատուկ են նաև ամբողջ ընտանիքների, տոհմերի, ազգերի, մարդկային ցեղերի (race), զանազան հասակների ու սեռի: Այսպէս ահա հարաւային ազգերն ունին ընդհանրապէս կրակոտ բնութիւն, իսկ հիւսիսայինները — ցուրտ: Սակայն սխալ կը լինէր, եթէ մէկը կարծէր, թէ իւրաքանչիւր անհատի յատկութիւնը 'ի բնէ արդէն որոշուած է ու սահմանուած, ինչպէս այդ անկասկած յառաջ է գալիս կենդանեաց մէջ. ընդհակառակն, որ մարդոյս հոգեւոր ոյժը առաւել է քան մարմնաւորը, դա մեզ պարզ ցոյց է տալիս այն իրողութիւնը, որ հոգեով բարձրացած մարդը կարողանում է զարգանալ հակառակ իւր մարմնոյ յատկութեան, օր. նա իբրև ծեր դեռ ևս առողջ է երիտասարդի պէս և ձեռնամուխ է լինում մեծամեծ գործերի ու զլուխ հանում:

Տեմպերամենտն է զգացմանց ու ոգւոյ յոյգերի բնական ընդունակութիւնը: Զգացմանց վերաբերւում են արիւնշաւտ ու սեւամաղձոտ (զուարթ ու տխուր) տեմպերամենտները, իսկ ոգւոյ յոյգերին — մաղասոտ ու մաղձայոյզ (զփուարագրգիռ ու դիւրարգիռ) տեմպերամենտները: Դոցա պատճառը կարելի է

որոնք միայն մարմնոյ և այն ներգործութեան մէջ, որ նա ունի հոգւոյ վերայ: Ինչ որ վերաբերում է արինաշատ ու սեւամազձոտ տեմպերամենտներին, հարկաւոր է ասել որ նոքա ոչ այլ ինչ չեն, եթէ ոչ ընդհանուր զգացմանց զանազան ել և էջը, որ կամ հաճելի է լինում կամ անհաճոյ: Սակայն յաճախ պատահում է, որ մարմնոյ յատկութիւնը, ուրեմն և ներգործութիւնը ենթարկւում են նշանաւոր փոփոխութեանց. այդ դիպուածում մարդս փոխառ փոխ տրամադրուած է լինում առաւել դէպի ուրախութիւն կամ առաւել դէպի տխրութիւն, այնպէս որ արինաշատը մի քանի ժամանակ կարող է լինիլ տխուր, սեւամազձոտը — ուրախ: Այս վերջինս կարող է լինել չափազանց ուրախ, վստն զի հաճելի զգացմունքը այնքան առաւել զօրեղ է լինում և բերում է իւր հետ այնքան առաւել մեծ ազատութեան զիտակցութիւն, որչափ որ առհասարակ մեծ էր նորա դէմ եղած ընդդիմադրութիւնը:

Ոգւոյ յոյզերի աստիճանը կախուած է նորանից, թէ ինչ աստիճանաւ են յերեւան գալիս մարմնոյ մէջ համապատասխանող դրութիւնները. եթէ մարմինը այդ կողմից չափազանց հլու է ու հպտտակ, այն ժամանակը դորա յետագարձ ազդեցութիւնը մեծ է լինում և սրտի հաւասարակշռութեան խանգարումը երկարատեւ:

Յաճախ նկարագրել են տեմպերամենտները, սակայն այդ բոլոր նկարագրութիւնները աչքի առաջ են ունեցել նոցա ամենաբարձր աստիճանները. ուստի և ծայրահեղութեան հասել:

Արիւն աշատների առթիւ ասում են, նոքա անհոգ են լինում, բարեյոյս, ուրախ, բոլորեցունց ընկեր, բարեսիրտ, խոստանում են շատ և կատարում քիչ, առանց երկար մտածելու ամենայն ինչի ծանրակշիռ նշանակու-

թիւն են տալիս, նոքա միշտ դբաղուած են լինում, բայց շուտով դադրում են մի որոշեալ գործով պարապելիս, շուտով զղջում են, բայց շուտով էլ մոռանում իւրեանց գշջմունքը, ուստի և դժուար է նոցա մի բանից յետ կանգնացնել, նոքա լինում են մոռացկոտ ու թեթեամիտ և այլն:

Սեւամազձոտը ընդհակառակն լի է լինում հոգսերով, ամեն բանի վերայ ծանրակշիռ աչքով է նայում, ինչոր իւրեան է վերաբերում. իւր ուշադրութիւնը ուղղում է դժուար բաների վերայ, լինում է կասկածոտ, ուստի և ոչ դիւրամատոյց ուրախ զգացմանց:

Մ ա զ ճ ա յ ո յ զ ն ե ռ ը լինում են ցասկոտ, բորբոքում են իբրեւ յարդ, բայց շուտով մեղմանում են ու զիջանում: Բարկանում են առանց ատելու. նոցա գործողութիւնները կատարւում են արագ, բայց չեն յարատեւ. նոքա առաւել սիրով հովւում են, քան թէ ինքեանք են մի նոր բան սկսում. պատուասիրութիւնը նոցա տիրապետող կիրքն է, ուստի և նոքա սիրում են փառք, շքեղութիւն, պաշտպան են հանդիսանում և սիրով ընդունում սուտակասպասներին ու քծնողներին:

Մ ա զ ա ս ո տ ը ընդհակառակն հակումն ունի դէպի անգործօնութիւնը և զօրեղ դրդիչ պատճառն անգամ չի կարողանում նորան շարժել դէպի մի գործ. նորա ձրգտումներն են առաւել ուտելն ու քնելը:

Արական ու իգական սեռին յատուկ առանձնայատկութիւնները կախուած են նոցա ամբողջ մարմնոյ կազմածքից: Անանքի բոլոր յարաբերութեանց մէջ յերեւան է գալիս արական և իգական սեռի զանազանութիւնը. առողջ, թէ՛ մարմնաւոր և թէ՛ հոգեւոր կեանքը ուրիշ է կնոջ մօտ, քան թէ մարդոյ. այս զանազանութիւնը մեծապէս նկատելի է նաեւ հիւանդութեանց ժամանակ: Եւ-

նոջ մարմինը առաւել շուտով է զարգանում, քան մարդինը, նա առաւել քնքոյ է ու թոյլ: Այդ պատճառաւ և նորա աշխարհ մանելու, ուստի և նորա հոգեւոր կրթութեան ժամանակամիջոցը առաւել կարճ է. այդ կրթութեան մի մեծ մասը բացի դորանից դործադրում է նորա ապագայ ընտանեկան կոչման վերայ: Նորա զգացմունքները որոշուած են արդէն նորա մարմնոյ կազմուածքով, վասն զի նա չէ տրամադրուած ոչ մրկածուփ զգացմանց, ոչ էլ անզգայութեան: Եթէ դորա հետ միացնենք և նորա կրթութեան կարճ ժամանակամիջոցը, այն ժամանակը կինը գլխաւորապէս կը մնայ երթարկուած իւր զգացմանց և ցոյց կը տայ միւսին ժամանակը սուր աչք այն յարաբերութեանց համար, որոնք գտնուում են իւր շերջանում: Մարդը ընդհակառակն շարժուած է առաւել լայնատարած յարաբերութեանց մէջ, յաճախ աչքից կորցնում է այն, ինչ որ նորանից ամենամերձն է, քիչ հասութիւն ունի վայելչութեան ու պատշաճութեան համար և իւր մէջ շարժուած զգացմունքները կարծում է զանազան հայեացքներով: Նա նշանակուած է բնութեան համար, իսկ կինը սրտի համար: Երկրքեան կազմում են մի ամբողջութիւն:

Հասակի վերաբերութեամբ ամենից առաջ աչքի են ընկնում երկու գլխաւոր ժամանակամիջոց, այն է՝ մտաւոր անչափահասութիւն և մտաւոր չափահասութիւն: Առաջինն է գլխաւորապէս ժողովելու և ժողովածը բազմապատկելու ժամանակը, երկրորդն է գլխաւորապէս ծախելու ու դործադրելու ժամանակը: Թէև անչափահասութիւնը կարելի էր ընդունել իբրեւ կերպարանափոխութիւն, իսկ չափահասութիւնը իբրեւ վախճան ու կատարած կերպարանափոխութիւն, այսուամենայնիւ կերպարանափոխութիւնը միշտ այնքան մեծ չի լինում, որ

չափ որ մեղ է երևում:

Մանուկը անձնատուր է լինում նորան, ինչ որ գտնում է իւր աչքի առաջ. նա սիրում է քաղցրեղէն, հետաքրքիր է, սիրում է խաղ, եթէ դա զրուցատրութիւն ու շարժողութիւն է պատճառում. նա ընդունում է այն, ինչ որ բարձր ձայն է հանում: Առհասարակ նա ընդունող է, առաւել շատ է լսում ու տեսնում, քան թէ կարելի է կարծել:

Երիտասարդութեան հասակում գործում է երեակայութիւնը, այդ ժամանակը իդէալների ժամանակ է. երիտասարդը ամենայն ինչ ըմբռնում է զուտ ու բարձր մոռով և ուրախութեամբ. ամեն ինչի վերայ նայում է այնպէս, ինչպէս պիտի լինէր: Աստի և նա հարկաւորութիւն է զգում մտաւոր հաղորդակցութեան, զգայակցութեան, ընկերների և վերջումը նաև սիրոյ: Նա ցանկանում է իւր անձնաւորութիւնը հասցնել մինչև պատկերացրած (կամ երազած) բարձրութեան, ուստի և նա փառասէր է:

Այրական հասակը ճգնում է իւր (պատկերացրած) իդէալի բարձրութիւնից ցած իջնել և հասնել խոհականութեան: Նա յառաջ է քաշում իրականութիւնը, հանգամանքների վերայ նայում է այնպէս, ինչպէս են իսկապէս և աշխատում է նոցանից առնել այն, ինչ որ կարող է դուրս գալ: Եւ որովհետև այստեղ առաւել որոշ կերպով է ծածանւում նորա աչքի առաջ այն, ինչ որ կարելի է և որի թիւր նուազուել է փորձով ու մրտածութեամբ (որովհետև նորը ըստ մեծի մասին հնացել է, սովորութիւնը առաւել զօրեղացել, իսկ մարմնոյ կազմուածը առաւել հանդարտուել), ուստի և նորա գործողութիւնը երևում են առաւել զուգաչափ ու համեմատ միմեանց և քիչ տատանուող, քան առաջ էր: Նա

սխտում է ամենուրեք որոնել իւր շահը, օգտակարը և նո-
րա մէջ յերեւան են դալիս տիրապետող ցանկութիւններ:
Այլը առաւել գործում է, ուստի և նա առաւել քիչ է
երազում, ցնորում, քան երիտասարդը:

Ծերունին պահպանում է այնքան այրութիւն, որ-
չափ թոյլ է տալիս մարմինը: Ամենայաջող դիպումածում
մտածութիւնը բռնում է ցնորների ու գործողութեանց
տեղը: Եթէ ծերերը գոյում են անցեալ ժամանակները,
դա անում են նորա, վասն զի նոցա հայեացքը այն ժամա-
նակը դեռ ևս չէր այնքան սուր և նոցա սիրելի սովորու-
թիւնները սխտում են դուրս դալ գործածութիւնից: Ինքն
ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ծերերի ցանկութիւնները
մեծաւ մասաւր նուազում են. նոքա ցանկանում են հանգս-
տութիւն: Այսուամենայնիւ լինում են և այնպիսի ծերու-
նիներ, որոնք իւրեանց խոր ծերութեան մէջ անգամ կա-
րող են թողնել իւրեանց արմատացած յիմարութիւնները:

Վ Ե Ր Զ:

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Զ Ի Ն:

Մ Տ Ա Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր:

I. Զգայութիւնք:

	Երեւ.
§ 1. Զգայարան, զրգիւ, զգայութիւն	1
§ 2. Տեսանելիք	3
§ 3. Լսելիք	7
§ 4. Ճաշակելիք	11
§ 5. Հոտոտելիք	12
§ 6. Շօշափելիք և ընդհանուր զգայութիւնք:	14

II. Մտապատկերների փոխադարձ յարաբե- րութիւնը:

§ 7. Մտապատկեր.	17
§ 8. Գիտակցութեան միութիւն և անձկութիւն.	19
§ 9. Կամածին ու ակամայ մտադրութիւն.	21
§ 10. Մտապատկերների բովանդակութիւնը	24
§ 11. Մտապատկերների կապացութիւնը ըստ իւրեանց բովանդակութեան	25
§ 12. Մտապատկերները իբրեւ զօրութիւնք:	27
§ 13. Վերարտադրութեան գաղափարն ու տեսակները.	30
§ 14. Անմիջական վերարտադրութիւն	32
§ 15. Միջնորդական վերարտադրութիւն	33
§ 16. Միջնորդական վերարտադրութեան օրէնքները.	34
§ 17. Նմանութեան օրէնքը	35
§ 18. Հակադրութեան օրէնքը	—
§ 19. Ժամանակակցութեան օրէնքը.	36
§ 20. Յաջորդութեան կամ շարայարութեան օրէնքը	37
§ 21. Շարունակութիւն.	40
§ 22. Վերջ.	42

§ 23.	Մտապատկերների շարքերի զանազան կապակցու- թիւնը ու նորա նշանակութիւնը.	44
§ 24.	Յիշողութիւն և մոռացութիւն.	48
§ 25.	Յիշողութեան տեսակները.	50
§ 26.	Յիշողութեան զարգացման ընթացքը.	54
§ 27.	Երեակայութիւն.	58
§ 28.	Երեակայութեան նշանակութիւնը ու աման ու կրթու- թեան համար.	60
§ 29.	Ճամանակի մտապատկերը.	62
§ 30.	Տարածութեան մտապատկերը.	65
§ 31.	Հիւսուածների կազմութիւնը, արտաքին իրերը բազմութիւ նշաններով. դիտողութիւն.	68

III. Իմացականութիւն կամ իմացական կարողութիւն:

§ 32.	Մտածական կարողութիւն, խելք կամ խոհակա- նութիւն.	71
§ 33.	Ղաղափարների կազմութիւնն ու տեսակները.	74
§ 34.	Լեզու և զաղափար.	81
§ 35.	Դատողութիւն.	82
§ 36.	Եզրակցութեան ծագումն ու տեսակները.	85
§ 37.	Ապարդիւնացիոն, այն է իւրացուցումն.	88
§ 38.	Իմացական ու կամաւ ին մտադրութիւն.	91

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ:

Բ Ն Ա Ի Ո Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Կ Ա Մ Բ Ա Ր Ք:

I. Զգացմունքներ կամ սիրտ:

§ 39.	Զգացմունքների զաղափարն ու ծագումը.	101
§ 40.	Զգացմունքներ ու մտապատկերներ.	105

§ 41.	Զգացմունքների բաժանմունքը.	107
§ 42.	Ակնկալութիւն.	108
§ 43.	Ուրախակցութիւն ու ցաւակցութիւն, զգացմուն- քներն ու իւրացուցումն.	112

II. Ցանկութիւններ և բարոյական ազա- տութիւն:

§ 44.	Ցանկութեանց գաղափարը.	116
§ 45.	Ցանկութեանց բաժանումը.	120
§ 46.	Թէ ինչ է կամքը և ինչպէս է նա ծագում.	123
§ 47.	Կամքի ներքին ու արտաքին ներգործութիւնը: Գործողութիւն ու կամաւոր մտադրութիւն.	127
§ 48.	Ընդհանուր կամք, սկզբունք ու գործական կամ- քի հիմունք.	130
§ 49.	Հետաքրքրութիւն, ցանկութիւն և կամք.	133
§ 50.	Մտախոհութիւն, զգօնութիւն և անձնիշխանու- թիւն.	137
§ 51.	Հոգեբանական ազատութիւն, խոհականութիւն կամ խելք.	140
§ 52.	Բնութիւն կամ բնաւորութիւն.	145
§ 53.	Մարդոյս բնական ընդունակութիւնները, այն է բնական յատկութիւնները, տեմպերամենտը, սեռն ու հասակը.	152

41. Զմայնացիք ի Կոնստանդնուպոլս 107
42. Մկրտիչիք 808
43. Սահմանափակքն ու Զարմանափակքն քանդակքն 113
Երկիրն ու Իրանաշահն .

II. Յարկաբերքն և Կոնստանդնուպոլս

Մարկիքն

44. Յարկաբերքն Զարմանափակքն 116
45. Յարկաբերքն Կոնստանդնուպոլս 130
46. Եւ Կիւսիքն և Կիւսիքն և Կիւսիքն և Կիւսիքն 133
47. Մարկիքն Եւ Կիւսիքն ու Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 137
48. Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 137
Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 130
49. Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 133
50. Մարկաբերքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 137
Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 137
51. Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 140
Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 140
52. Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 145
53. Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 145
Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն Եւ Կիւսիքն 145
ու Կիւսիքն 152

19 APR 2013

20p 907

20p 1m 3

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0550472

